

**YURTDIŐI
TÜRKLER**
VE ABNADA YERLEKLENEN BAŐKARLIĐI

UYGURLARIN SOMUT OLMAYAN KÜLTÜREL MİRASI

K a z a k i s t a n Ö r n e ğ i

UYGURLARIN SOMUT OLMAYAN KÜLTÜREL MİRASI
Kazakistan Örneđi

EDİTÖR
DOĐ. DR. ADEM ÖĐER

UYGURLARIN SOMUT OLMAYAN KÜLTÜREL MİRASI Kazakistan Örneği

Editör
Doç. Dr. Adem ÖĞER

Уйғурларниң
ғайри мадди
мәдәнийәт мираси
Қазақистан өрнәки

Ұйғырлардың
материалдық емес
мәдени мұрасы
Қазақстан бойынша

UYGURLARIN SOMUT OLMAYAN KÜLTÜREL MİRASI Kazakistan Örneđi

Editör
Doç. Dr. Adem ÖĞER

Уйғурларниң
ғайри мадди
мәдәнийәт мираси
Қазақистан өрнеки

Ұйғырлардың
материалдық емес
мәдени мұрасы
Қазақстан бойынша

Uyurlarının Somut Olmayan Kültürel Mirası Kazakistan Örneđi
Уйғурларниң Ғәйри Мадди Мәдәнийәт Мираси Қазақистан Өрнәки
Ұйғырлардың материалдық емес мәдени мұрасы Қазақстан бойынша

Proje Yürütücüsü
Тәтқиқат Программиси Мәculi / Жоба жетекшісі
Doç. Dr. Adem ÖGER

Proje Koordinatör Yardımcıları
Тәтқиқата Қатнашқан Ярдәмчиләр / Жоба үйлестірушінің көмекшілері
Prof. Dr. Jarkın SULEYMENOVA-Doç. Dr. Gulbahram MOLOTOVA
Dr. Elvira MOLOTOVA-Dr. Ahmet Turan TÜRK

Fotoğraf Çekimleri
Рәсимгә Тартқучи / Суретке түсіргендер
Doç. Dr. Adem ÖGER - Öđr. Gör. Pınar GÜNGÜR
Mustafa KARAKAYA- Dr. Ahmet Turan TÜRK

Derleme ve Metin Yazımı
Тәһрирлигүчиләр вә Текист Язғучилар / Жинақтап мәтінді әзірлеушілер
Doç. Dr Adem ÖGER - Prof. Dr. Jarkın SULEYMENOVA
Dr. Ahmet Turan TÜRK - Kamile SERBEST
Zulhayat ÖTKÜR - Mukaddes MUHTAR
Dilberim ROZİYEVA - Ayaulym NURGOZHA
Gülşat ŞAİKENOVA

Uyurların Somut Olmayan Kültürel Mirası Kazakistan Örneđi
Уйғурларниң Ғәйри Мадди Мәдәнийәт Мираси Қазақистан Өрнәки
Ұйғырлардың материалдық емес мәдени мұрасы Қазақстан бойынша

Editör
Тәһрирлигүчи / Редактор
Doç. Dr. Adem ÖGER

Kapak Tasarımı ve Mizanraj
Муқава вә Бәт Лаһийилигүчи / Көркемдеуші және қалыптау
Öđr. Gör. Pınar GÜNGÜR

Baskı
Басма / Басылым

Ankara- 2018
ISBN:

SUNUŞ

Toplumların sosyal yaşamını düzenleyen ve sürekliliğini sağlayan kültür olgusu, son yüzyılda hızlı bir değişim göstermektedir. Teknolojinin baş döndürücü bir hızla geliştiği ve dünyanın küreselleştiği çağımızda, toplumların kimliğini ve varlığını koruması kültürel mirasına ait birikim ve tecrübelerini ulusaldan evrensele taşıyabilmesi ve yeni kuşaklara aktarabilmesi ile mümkün olmaktadır. Bir başka ifadeyle somut ve somut olmayan kültürel mirasın korunması ve yaşatılması, gelecek kuşaklara aktarılması, değişen dünyaya tanıtılması ve ülke ekonomisine kazandırılması 21. yüzyılda daha da önem kazanmıştır.

“Yaşayan kültürel miras” olarak da ifade edilen somut olmayan kültürel miras, bir toplumun sahip olduğu sözlü kültür ürünlerini, gösteri sanatlarını, geleneksel uygulamalarını, birikimlerini, tecrübelerini ve el sanatlarını kapsamaktadır. Günümüzde her toplum, geçmişten bugüne taşıdığı değerlerini koruma ve sürdürme gayreti içerisinde. Bu noktada kültürel mirasın korunması ise belgeleme, araştırma, muhafaza, geliştirme, güçlendirme, örgün ve yaygın eğitim yolu ile kuşaktan kuşağa aktarma ve kültürel mirasın değişik yanlarının canlandırılması gibi yöntemleri içermektedir.

Türk kültür tarihinin oluşum ve gelişme sürecinde büyük etkisi bulunan Türk topluluklarından biri Uygurlardır. Uygurların tarihi, her yönden zengin bir birikime sahip olmasının yanı sıra genel Türk tarihinin bir devrinde ve cephesinde meydana gelen ciddi sosyal ve kültürel biçimlenmelere de işaret etmesi bakımından oldukça önemlidir. Tarihin akışı içinde farklı coğrafya ve kültürlerden beslenerek zengin bir birikime sahip olan Uygurlar, zamanın süzgecinden damıttıkları bu köklü ve zengin kültürlerini günümüzde de yaşatmaktadır.

Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı olarak kültürel miras çalışmalarına büyük önem vermekteyiz. Buna bağlı olarak da Türk kültürünün bakiyesi olan farklı coğrafyalarda gerçekleştirilen kültür envanteri oluşturma, kültürel mirası tespit etme ve derleme, tanıtma gibi çalışmaları destekleme gayreti içerisindeyiz. Başkanlığımız tarafından desteklenen “Uygurların Somut Olmayan Kültürel Mirası: Kazakistan Örneği” adlı bu çalışma da bunlardan biridir.

Büyük bir emeğin ürünü olan bu çalışma, içerdiği bilgiler ve görsellerin yanı sıra Başkanlığımızın faaliyetlerini yoğunlaştırdığı sahalardan biri olan Kazakistan’da gerçekleştirilmiş olması açısından da ayrı bir öneme sahiptir. Diğer taraftan günümüz iletişim ve bilişim dünyasında sözlü ve yazılı kültür ortamlarının yanı sıra elektronik kültür ortamının önemi her geçen gün artmaktadır. Bu bağlamda kitaba ilave olarak eserin içeriği ile bir bütünlük arz eden “Kazakistan Uygurları 1-2” adlı belgesel filmlerinin de çalışmada yer alması, bu çalışmanın diğer bir önemli yanını oluşturmaktadır.

Türk kültür coğrafyasının önemli bir bölgesinde yaşayan ve zengin bir kültürel birikime sahip olan Uygurları konu alan bu çalışmanın, Uygurların yaşayan kültürel mirasının tanıtılması ve aktarılmasının yanı sıra ortak değerlerimizin anlaşılması adına Türk dünyasına fayda getirmesini diler, bu çalışmada emeği geçen herkese teşekkür ederim.

Abdullah EREN
Başkan

Тәқдим

Инсанлар топиниң иждимаий һаятини тәшкил қилған вә давамлишишиға сәвәп болған мәдәнийәт келишими, йеқинқи йүз йилда һаһайити тиз өзгәрмәктә. Пән-техника адәмни қаймуқтурғидәк дәриждә тиз тәрәққий қилған вә дунявилашқан бүгүнқи дәвирдә, инсанлар топиниң өзиниң кимлики вә мәвжүтлиқини өзиниң мәдәнийәт мираслириға аит болған жуғланма вә тәжирбилирини дуняға кеңәйтиш вә йеңи әвлатларға мирас қалдуриш арқилиқ қоғдаватиду. Башқичә қилип ейтқанда, 21. әсирдә маддий вә ғәйрий маддий мәдәнийәт мирасларниң қоғдилиши вә раважландурилиши, әвлаттин әвлатқа варислиқ қилиниши, өзгириватқан дуняға тонутулиши вә дөләт иқтисадиға пайда елип келиши техиму муһим әһмийәткә игә болди.

“Мәвжүт мәдәнийәт мираси” дейиливатқан ғәйрий маддий мәдәнийәт мираси, бир инсанлар топиға хас болған ағзаки мәдәнийәт түрлирини, орунлаш сәнәтлирини, әнәниви адәтлирини, жуғланмилирини, тәжирбилирини вә қол һүнәр-сәнәтлирини өз ичигә алиду. һазирқи заманда, һәрбир милләт, өзиниң өтмүштин бүгүнгичә давам қилип келиватқан қиммәтлик мәдәнийәтлирини қоғдаш вә давамлаштуруш үчүн тиришиватиду. Бу жәһәттә, мәдәнийәт мираслириниң қоғдилиши, ениқлаш, тәтқиқ қилиш, қоғдаш, тәрәққий қилдуруш, раважландуруш вә кәң даирилик оқу-оқутуш арқилиқ әвлаттин әвлатқа варислиқ қилиш вә мәдәнийәт мираслирини һәр жәһәттин раважландуруш қатарлиқ усулларни өз ичигә алмақта.

Уйғурлар түрки милләтләр мәдәнийәт тарихниң шәкиллиниши вә тәрәққияти жәрәнида зор тәсир күчигә игә болған түрки милләтлириниң биридур. Уйғурларниң тарихи, һәр жәһәттин мол болған хәзинигә игә болуш билән биргә, пүтүн түрк тарихиниң бир дәвирдә вә тәрипидә вужудқа кәлгән иждимаий вә мәдәнийәт һадисилирииниң ипадилиши биләнму һаһайити муһимдур. Тарихниң еқимида охшимиған мақан вә мәдәнийәттин озуклинип, мол-һосуллуқ бир хәзинигә игә болған уйғурлар бу қәдимий вә бай мәдәнийәтни заманниң һәрхил синақлиридин өткүзүп та һазирғичә раважландуруп келиватиду.

Чәтәлдики түркләр вә туққан милләтләр комитети болуш сүпитимиз билән мәдәнийәт мираслири тәтқиқатлириға зор әһмийәт беримиз. Буниң билән биргә, түрк мәдәнийәттиң бир парчиси болған, охшимиған йәрләрдә мәйданға кәлгән мәдәнийәт мираслири тизимликлирини вужудқа чиқириш, мәдәнийәт мираслирини қезиш, раважландуруш вә тонутуш қатарлиқ тәтқиқатларни қоллап-қувәтләшкә ғәйрәт көрситиватимиз. Комтетимиз тәрипидин қоллашқа еришкән “Уйғурларниң ғәйрий маддий мәдәнийәт мираслири: Қазақистан Өрнәки” намидики бу тәтқиқатму дәл шуларниң биридур.

Бүйүк бир әмгәкниң нәтижиси болған бу тәтқиқат түри, өз ичигә алған учурлар вә рәсимләрдин башқа, комтетимизниң паалийәтлирини сәрхиллаштурған йәрләрдин бири болған қазақистанда рояпқа чиққанлиқи үчүн башқичә бир әһмийәткә игә. Йәнә бир тәрәптин, бүгүнқи учур вә билим дунясида еғизаки вә язма мәдәнийәт муһити билән биргә еликтиронлуқ мәдәнийәт муһитиниң әһмийити барғансери ишип бериватиду. Бу сәвәптин

кітапқа қошумча қилип, әсернің ичидики мәзмуни билән бир пүтүнлүк һасил қилған “Қазақстан Уйғурлири 1-2” намлиқ һөжжәтлик филимләрниңму бу тәтқиқатта орун елиши, бу тәтқиқатниң йәнә бир муһим тәрипидур.

Түрк мәдәнийәт жуғрапийәсиниң муһим бирқисимида яшиған вә бай бир мәдәнийәт бирикмисигә игә уйғурларни баш тима қилған бу тәтқиқат, уйғурларниң мәвжүт мәдәнийәт мираслириниң тонутилиши вә варислиқ қилиниши билән биргә, ортақ мәдәнийәт қиммәтлиримизниң өз-ара чүшинилиши үчүн түрк дуңясиға пайда елип келишини тиләймән, бу тәтқиқатқа әжри сиңгән һәммәйләнгә рәһмәт ейтимән.

Абдуллаһ Әрән
Комитет Башлиқи

ҰСЫНУ

Қоғамның әлеуметтік өмірін ретке келтіріп отыратын және сабақтастыратын-мәдени құбылыс, оның соңғы жүз жылда жылдам өзгергенін байқаймыз. Технологияның қарқынды дамыған заманында, жаһандану кезеңінде қоғамда жеке бас пен жалпы қауымды қорғауды мәдени мұра арқылы жүзеге асырып, оның аясында жинақталған білімдер мен тәжірибелерді ұлттықтан әмбебапқа ауыстырып, оны жаңа ұрпаққа жеткізе аламыз. Басқаша айтқанда, материалдық және материалдық емес мәдени мұраны қорғау және әрі қарай жалғастыру, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізу, күніге өзгеріп жатқан әлемге таныту және оның елдің экономикасына пайда әкелуі ХХІ ғасырдағы маңызды мәселелердің бірі болып табылады.

Мәдени мұра деп аталатын «материалдық емес мәдени мұра» ауызша мәдениет өнімдерін, өнерді, дәстүрлерді, білім, тәжірибе мен халықтың қол өнерін қамтиды. Бүгінде әрбір қоғам ескіден келе жатқан құндылықтарын қорғауға және жоғалтпауға тырысады. Осы тұрғыдан алғанда, мәдени мұра сертификаттау, зерттеу, сақтау, дамыту, нығайту, ресми және бейресми білім беру жолдары арқылы келешек ұрпаққа жеткізу мен мәдени мұраның басқа да қырларын ашып көрсету сияқты әдістерді қолданады.

Түркі мәдениеті тарихының қалыптасуы мен дамуында маңызды рөл атқарған түркі халықтарының бірі -ұйғырлар қоғамы. Ұйғырлардың тарихы, қай жағынан алып қараса да, бай екендігі назар аудартады, оның себебі ол түркі топырағында орын алған маңызды әлеуметтік және мәдени формациялар болып табылады. Тарих ағымында әртүрлі географиялардан және мәдениеттерден нәр алған ұйғырлар, уақыттың елегінен өткізіп дамытқан тамыры терең әрі бай мәдениеттерін әлі де сабақтастырып, жалғастырып келеді.

Шетелдегі түркілер әрі туыстас қауымдастықтар басшылығы ретінде біз де өз кезегімізде, халықтардың мәдени мұраларына үлкен мән береміз. Сондай-ақ түркі мәдениетінің теңгерімі болып табылатын түрлі географияларда мәдени құндылықтарды жасау, мәдени мұраны анықтау, мәдени мұраларды жинақтап және насихаттау сияқты игі іс-шараларға қолдау көрсетуге бар күшімізді саламыз. Солардың бірі басшылығымыз тарапынан қолдауға ие болған «Ұйғырлардың материалдық емес мәдени мұрасы: Қазақстан бойынша» атты зерттеу жұмысы.

Үлкен еңбектің жемісі болып табылатын бұл зерттеудегі жинақталған мәліметтер мен басшылықтың жұмысын жандандырған әрі жеңілдеткен видео-бейнелердің Қазақстанда жүзеге асырылуы ерекше маңызға ие болды. Екінші жағынан алғанда, бүгінгі коммуникациялық, ақпараттық әлемде жазбаша және ауызша мәдени баспасөздеріне қарағанда, электронды мәдени баспалардың маңызы арту үстінде. Бұл тұрғыда, осы кітаптың мазмұнына қосымша, осы жұмыстың құрамдас бөлігі болып табылатын «Қазақстан ұйғырлары, 1-2 деректі фильмдері» осы зерттеудің тағы бір маңызды қыры болып табылады.

Түркі мәдени географиясының маңызды бөлігінде тұратын және бай мәдениетке ие болған

Ўйғырлардың мәдени мұрасын танытуға, насихаттауға және түркі әлеміне пайдасын тигізетін ортақ құндылықтарымызды анықтауға үлес қосқан әрбіреуіңізге алғысымды білдіремін.

Абдуллах Ерен
Комитет төрағасы

Uygurların Somut Olmayan Kültürel Mirası
Ўйғырлардың Ғайри Мадди Мәдениет Мираси
Ўйғырлардың материалдық емес мәдени мұрасы

ÖNSÖZ

Somut olmayan kültürel miras, toplulukların, grupların kimi durumlarda bireylerin, kültürel miraslarının bir parçası olarak tanımladıkları uygulamalar, temsiller, anlatımlar, bilgiler, beceriler ve bunlara ilişkin araçlar, gereçler ve kültürel mekânlar anlamına gelir. Kuşaktan kuşağa aktarılan bu somut olmayan kültürel miras, toplulukların ve grupların çevreleriyle, doğayla ve tarihleriyle etkileşimlerine bağlı olarak sürekli biçimde yeniden yaratılır ve onlara bir kimlik ve devamlılık duygusu verir; böylece kültürel çeşitliliğe ve insan yaratıcılığına duyulan saygıya katkıda bulunur.

Somut olmayan kültürel miras olarak nitelenen kültürel değerler, sadece ulusal ölçekte değil, aynı zamanda insanlığın ortak değeri olarak da kabul edilmektedir. Toplumun belirli ihtiyaçlarından ortaya çıkan, zaman ve zemine göre değişim ve gelişim göstererek kuşaklar arasında aktarılan bu kültürel değerler, yaşayan miras şeklinde de adlandırılmaktadır. Teknolojik gelişmeler, kültür değişimleri ve küreselleşen dünyanın bir olgusu olarak ortaya çıkan kitle kültürü, insanlığın binlerce yıllık sözel kültürel belleğinde korunan büyük bir kültürel değerleri yok etmektedir. Bu bağlamda, her toplum kültürel birikimini gelecek kuşaklara aktarma noktasında çeşitli çalışmalar yürütmektedir.

Zengin ve köklü bir kültüre sahip olan Uygurlar, merkezî bir coğrafyada yaşamaları ve tarihî süreçte çeşitli dinleri kabul etmeleri nedeniyle sosyo-kültürel yaşamları açısından Türk boyları arasında ayrı bir yere sahiptir. Ayrıca erken dönemde yerleşik hayata geçen Uygurlar, alfabeden edebiyata, müzikten halk danslarına, resim ve minyatürden geleneksel mesleklere ve sözlü kültür geleneğine zengin bir kültürel birikim meydana getirmişlerdir.

Çin'in Uygur Özerk Bölgesi'nde yaşayan Uygurlar, son yüzyılda çeşitli siyasi ve sosyal nedenlerle Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkiye gibi farklı ülkelere göç etmek zorunda kalmışlardır. 1870'li yıllarda Çin'den Kazakistan'a başlayan Uygurların göçü, 1960'lı yıllara kadar devam etmiştir. Günümüzde, 250.000 civarında Uygur nüfusunun bulunduğu coğrafyalardan biri olan Kazakistan, onların kültürel miraslarını sürdürmeleri ve milli kimliklerini korumaları için uygun bir ortam olmuştur. Uygurların bu zengin kültürel mirasının tespiti, derlenmesi ve tanıtılması amacıyla hazırlanan "Uygurların Somut Olmayan Kültürel Mirası: Kazakistan Örneği" isimli proje, Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı tarafından desteklenmiş ve hayata geçirilmiştir.

Proje kapsamında Kazakistan'ın Almatı eyaleti sınırları içinde Uygurların yaşadığı ilçe, kasaba, köy ve mahallelerde geniş bir alan araştırması sonucu derlenen veriler, UNESCO'nun "Somut Olmayan Kültürel Miras Sözleşmesi"nde ifade edilen;

- Somut olmayan kültürel mirasın aktarılmasında taşıyıcı işlevi gören dille birlikte sözlü gelenekler ve anlatımlar,
- Gösteri sanatları,
- Toplumsal uygulamalar, ritüeller ve şölenler,
- Doğa ve evrenle ilgili bilgi ve uygulamalar,
- El sanatları geleneği,

başlıkları altında ortaya konmaya çalışılmıştır. Saha araştırmalarıyla elde edilen verilerden bir demet niteliğinde olan bu

eserde, metinler Türkiye Türkçesi, Uygur Türkçesi ve Kazak Türkçesiyle verilmiştir. Bugüne kadar ülkemizde Türkiye'nin ve farklı şehirlerin somut olmayan kültürel mirasına ilişkin çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Ancak elinizdeki çalışma, Türk boylarından birini konu alması, üç farklı lehçede hazırlanması ve yurtdışı saha araştırmasına dayalı olması gibi özellikleriyle içerik açısından önceki çalışmalardan ayrılmaktadır.

Bu çalışmayı daha özel ve anlamlı kılan hususlardan biri, saha araştırmasında elden edilen veriler esas alınarak Uygurların somut olmayan kültürel mirasını konu alan “Kazakistan Uygurarı 1-2” adlı iki bölümden oluşan belgesel filmin hazırlanmış olmasıdır. Elinizdeki bu eser ile bir bütünlük arz eden belgesel film, çalışmanın sonunda DVD olarak okuyucuların istifadesine sunulmuştur.

Her çalışmada olduğu gibi, bu çalışmada da gerek saha araştırmalarındaki derlemeler esnasında gerekse metinlerin aktarımı noktasında birtakım zorluklarla karşılaşmıştır. Çünkü farklı bir ülkede, farklı lehçelerin konuşulduğu ve kültürel yapıların varlığını sürdürdüğü bir coğrafyada, kimliğin temelini oluşturan kültürel mirasa ilişkin derleme yapmanın, bunları video ve fotoğraflarla kayıt altına almanın, ardından farklı lehçelerde hazırlamanın ve son aşamada kitaba ve belgesel filme dönüştürmenin kolay olduğunu söylemek pek mümkün değildir. Ancak saha araştırmalarında ve sonrasında geleneksel yapıyı ve ürünleri tanımlama ve aktarmada güler yüzlü, yardımsever ve misafirperver Uygurların katkı ve destekleri bu zorlukları aşmada en büyük güç kaynağımız olmuştur.

Bu çalışmanın vücuda gelmesinde desteklerini esirgemeyen Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığına, Kazakistan'da saha araştırmalarında ve metin aktarımında destek olan proje ortağımız Kazak Kızlar Devlet Pedagoji Üniversitesi öğretim üyesi Prof. Dr. Jarkin Suleymanova'ya, R.B. Suleymanov Şarkiyat Enstitüsünde görev yapan Doç. Dr. Gülbehrem Molotova ve Dr. Elvira Molotova'ya, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Rektörlüğü'ne canı gönülden teşekkür ederim. Ayrıca projenin başlangıcından bitimine kadar büyük bir şevk ve heyecanla gayret sarf eden tüm proje ekibine, yurt içinden ve dışından yardımlarını gördüğümüz herkese müteşekkirim.

Doç. Dr. Adem ÖGER
Editör

М у қ ә д д и м ә

Ғәйри маддий мәдәнийәт мираслири дегинимиздә, кишиләр топи вә гуруппиларниң бәзи әһвалларда, шәхсләрниң өзлириниң мәдәнийәт мираслириниң бир бәлики дәп қарап кәлгән өрп- адәт, әқидә, символлар, билим, маһарәтләр вә буларға мунасивәтлик болған бәзи қорал, әсваблар вә әнәниви мәдәнийәт әмәлийити бошлуқи көздә тутулиду. Әвлаттин әвлатқа давам қилип кәлгән бу хил мадди мәдәнийәт мираслири, мәлум кишиләр топи вә гуруппиларниң муһит, иқлим, тәбиәт вә тарихий сәвәбләрниң тәсиригә учраш нәтижисидә йеңидин яритилип, уларға кимлик вә үзлүксизлик туйғуси бериду; буниң билән мәдәнийәтниң көп хиллишиши ишқа ашурулуп, инсанийәтниң йеңилиқ яритиш роһи капаләткә игә қилиниду.

Ғәйрий маддий мәдәнийәт мираслири дәп баһа берилгән мәдәнийәт мираслири, ялғуз дөләтлик өлчәмни асас қилипла қалмай, бәлки инсанларниң ортақ қиммәт қариши тәрипидин қобул қилинған мираслардур. Кишиләр топиниң бәлгилик еһтияжи вәжидин оттуриға чиққан, вақит вә маканға қарап тәрәққий қилип өзгәргән, әвлатларға мирас болуп кәлгән бу хил мәдәнийәт мираслири жанлиқ мирас дәпму атилиду. Техника тәрәққияти, мәдәнийәт өзгириши вә дунявилишишниң бир аламита болуп шәкилләнгән аммивий мәдәнийәт, инсанийәтниң нәччә миң йиллиқ ағзаки мәдәнийитидә сақлинип кәлгән мәдәнийәт байлиқлирини вәйран қилмақта. Бу хил арқа көрүнүш астида, жәмийәттә мәдәнийәт арқа көрүнүшини кейинки әвлатларға қандақ қалдуруш мәсилиси үстидә түрлүк тәтқиқатлар елип берилмақта.

Қәдимий вә мол мәдәнийәткә игә болған Уйғур хәлқи мәркизий жуғрапийидә яшап кәлгән вә тарихта көп хил динларни қобул қилған хәлқ болуп, бу уларниң ижтимаий вә мәдәний турмушиниң башқа Түрк қәбилилиридин пәрқлинип туридиганлиқиниң сәвәбидур. Ундин башқа, Уйғурлар мәдәний һаятқа тунжи болуп қәдәм қойған милләт болуп, тарихта һәрп ихтирасидин әдәбиятқичә, музикадин хәлқ уссулиғичә, рәссамлиқ вә минатурдин әнәнивий һүнәр-кәсипләр вә ағзаки мәдәнийәтқичә болған саһәләрдә мол болған мәдәнийәт жуғланмилирини бәрпа қилған.

Жуңғониң Уйғур Аптонум Районида яшайдиған Уйғур хәлқи йеқинқи йүз йил мабәйнидә түрлүк сиясий вә ижтимаий сәвәбләр түпәйлидин Қазақистан, Кирғизистан, Өзбекистан вә Түркийә қатарлиқ дөләтләргә көчүп яшашқа мәжбур болди. 1870-йиллиридин башланған Уйғурларниң Қазақистанға көчүш һадисиси таки 1960-йилларға қәдәр давамлашқан. Невәттә, Уйғурларниң нопус сани 250.000 болған Қазақистан, Уйғурларниң мәдәнийәт мираслирини давамлаштуруш вә миллий кимликини қоғдиши үчүн мувапиқ бир муһит яритип кәлгән дөләт болуп қалди. Уйғурларниң бу йәрдики мол мәдәний мираслирини түрләргәайриш, йиғинчақлаш вә тонуштуруш мәқсидидә “Уйғурларниң Ғәйрий Маддий Мәдәнийәт Мираслири: Қазақистан Өрнәки” намлиқ тәтқиқат түри тәсис қилинип, “Чәтәлдики Түрк вә Қериндаш Қовмилири Идариси”ниң қоллиши билән оңушлуқ елип берилди.

Бу тәтқиқат түриниң даириси Қазақистанниң Алмута вилайитидә Уйғурлар яшайдиған наһийә, йеза вә мәһәллиләрдин ибарәт кәң көләмлик районни өз ичигә алидиған болуп, Бирләшкән Дөләтләр Тәшкилатиниң Пән Маарип Комитетиниң “Ғәйрий Маддий Мәдәнийәт Мираслири Келишимнамиси”дә оттуриға қоюлған төвәндики маддиларға әмәл қилинған

асаста елип берилди:

а) Ғәйри мадди мәдәнийәтни кейинкиләргә қалдурушта тошуғучилиқ ролини өтәйдиған тил билән бирликтә ағзаки баян вә ағзаки тарқалған әнәниләр,

б) Орундаш сәнители,

д) Өрп -адәт, мурасим вә байрамлар,

ә) Тәбиәт вә каинатқа аит билим вә әқидә қарашлар,

ф) Қол-һүнәрвәнчилик әнәнилири.

дала тәкшүрүши арқилиқ қолға кәлтүрүлгән материяллардин тәркип тапқан бу китаб, Түрк тили, Уйғур тили вә Қазақ тилидин ибарәт үч хил тилда йезилған.

һазирғичә, Түркийидики бир қисим районларда ғәйрий маддий мәдәнийәт мираслириға аит түрлүк тәтқиқатлар елип берилди. Лекин бу китаб Түрк қовмлиридин бири болған Уйғурларни асас қилиш, услуб жәһәттин түрк тиллириниң охшимиған үч хил диялекти билән тәйярллиниш һәмдә чәтәлдә елип берилған дала тәкшүрүши тәтқиқатини асас қилиштәк алаһидиликлири билән бурунқи тәтқиқатлардин мәзмун жәһәттин рошән пәрқлиниду.

Дала тәкшүрүш тәтқиқати жәрянида қолға кәлтүрүлгән материяллар асасида ишләнгән, ғәйри мадди мәдәнийәт мираслири тема қилинған “Қазақистан Уйғурлири 1-2” намлик икки қисимдин тәркиб тапқан һүжжәтлик филимниң һазирлиниши бу тәтқиқатни техиму өзгичә вә жәлпкар түскә игә қилған нуқтиларниң биридур. Қолиңиздики бу китаб билән бир пүтүнлүк һасил қилидиған бу һүжжәтлик филм, китабниң кәйнидә DVD пиластинкиси шәклидә оқурмәнләргә сунулиду.

Тәтқиқатларда мәвжүт болған мәсилиләргә охшаш, бу тәтқиқаттиму дала тәкшүрүшиниң тәтқиқат басқучида вә текистләрниң тәржимиси жәрянида бәзибир қийинчиликларға дуч кәлдуқ. Чүнки охшимиған бир дөләттә, охшимиған диялект, шивиләр мәвжүт болуп турған, охшимиған мәдәнийәт қатламлири давам қиливатқан бир жуғрапийидә вә шараитта, бу хил кимликниң асасини яратқан мәдәнийәт мираслириға аит тәтқиқат елип бериш, буларни филим вә сүрәткә алмақ, арқидин охшимиған тилларда текистини тәйярлап чиқиш вә ахирида китабқа вә һүжжәтлик филимгә айландурмақ һәқиқәтән бир асан иш әмәс. Лекин һәр заман күлүмсирәп туридиған, ярдәмсөйәр, меһмандост Уйғур хәлқиниң бизниң дала тәкшүрүш тәтқиқатимизниң бешидин ахирғичә әнәнивий өрп-адәтләр вә әнәнивий буюмларни тонуштуруш вә тәржимә ишлирида қошқан һәссиси вә ярдими юқириқи қийинчиликларни йеңишимиздә бизгә күчлүк мәдәт вә илһам болди.

Бу әсәрни вужутқа кәлтүрүштә ярдимини айимиған “Чәтәлдики Түрк вә Қериндаш Қовмлири Идариси”ға, Қазақистандики дала тәкшүрүш тәтқиқатимизда вә текист тәржимә ишлирида ярдәмдә болуп кәлгән, бу түрдә һәмкарлашқучимиз “Қазақ Қизлар Дөләтлик Педагогика Университети”ниң академики Доктур Жарқин Сулаймановаға, Р. Б. Сулайманов Шәрқият Институтидики Дотсент Доктур Гүлбәһрәм Молотоваға вә Доктур Елвира Молотоваға, Нәвшәһир һажри Бәкташ Вәли Университети Мудирлиқиға чин көңлимиздин рәһмитимизни билдүримиз. Бу тәтқиқат түриниң бешидин башлап тамамлинишиғичә зор қизғинлиқ вә тиришчанлиқ көрсәткән барлиқ гуруппа әзалириға, дөләт ичи вә сиртида биз үчүн ярдәм қолини сунған һәр бир кишигә чоңқур рәһмитимни билдүримән.

**Дотсент Доктур Адәм Өгәр
Баш Мухәррир**

АЛҒЫ СӨЗ

Материалдық емес мәдени мұра қоғамдастықтар, жеке тұлғалардың мәдени мұрасының бір бөлігі деп таныған мәліметтерді, салт-дәстүр, әдеттерді, үлгілерді, білімдерін және оларға қатысты құралдар бөлігін, материалдар мен мәдени кеңістікті білдіреді. Ұрпақтан ұрпаққа мұра болып жалғасатын материалдық емес мәдени мұраны қоғамдастықтар мен топтар қоршаған ортаға, табиғат өзгерістері мен тарихи даму ерекшеліктеріне байланысты жаңғыртылып отырады және өзіндік бірегейлік пен сабақтастық сезімін қалыптастырып, мәдени әртүрлілік пен адамзат шығармашылығын құрметтеуге ықпал етеді.

Материалдық емес мәдени мұра ретінде анықталған мәдени құндылықтар тек ұлттық ауқымда ғана емес, сондай-ақ адамзаттың жалпы құндылығы ретінде танылады. Қоғамның нақты қажеттіліктерінен туындайтын және уақыт пен заман ағымына қарай өзгеріп, өсіп келе жатқан ұрпақ арасында өзгеретін бұл мәдени құндылықтар да жанды мұра деп аталады. Жаһандану әлемінің құбылысы ретінде пайда болған технологиялық және мәдени өзгерістер адамзаттың мыңдаған жылдар бойына қалыптасқан ауызша сақталған ұлы мәдени құндылықтарын сақтауға кері әсерін тигізетіні сөзсіз. Осы тұрғысынан әрбір қоғам өзінің мәдени мұрасын сақтап, болашақ ұрпаққа жеткізу үшін белсенді әрекет жасайды.

Бай мәдени мұрасы бар ұйғырлар - орталық аймақта өмір сүрген және тарихи даму үрдісінде әртүрлі діндерді қабылдау нәтижесінде саяси-мәдени өмір сүру тұрғысынан түрік тайпаларының арасында ерекше бір орынға ие. Сондай-ақ отырықшылық өмір сүруге ерте көше бастаған ұйғырлар, әліпбиден әдебиетке, ән-күй, халық билеріне, сурет және миниатюра жасау секілді дәстүрге бай мәдени мұра жинақтаған.

Қытайдың Ұйғыр автономиялық аймағында өмір сүріп жатқан ұйғырлар соңғы жүз жылда Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан, Түркия сияқты елдерге түрлі саяси және әлеуметтік себептермен көшуге мәжбүр болды. 1870 жылдары басталған Қытайдан Қазақстанға ұйғырлардың көшуі 1960 жылдарға дейін жалғасты. Бүгінде Қазақстан осы жерде қоныстанған 250 мыңға жуық ұйғыр халқының мәдени мұрасын сақтауға және ұлттық ерекшеліктерін қорғау үшін қолайлы орта болып есептеледі. Ұйғырлардың осы бай мәдени мұрасын анықтап, жинау, зерттеп-зерделеу мақсатындағы «Ұйғырлардың Материалдық Емес Мәдени Мұрасы: Алматы Қазақстан Бойынша» жобасы Шетелдегі түріктердің және туысқан қауымдастықтар басқарамасы тарапынан көрсетілген қолдауы негізінде жүзеге асырылды.

Жоба бойынша Қазақстанның Алматы облысы аймағындағы ұйғырлар мекендеген аудандар мен қалалар, ауылдар мен аймақтардағы деректерге ЮНЕСКО-ның «Материалдық емес мәдени мұраны қорғау туралы конвенциясында» көрсетілген төмендегі тақырыптар аясында зерттеулер жүргізілді:

а) Материалдық емес мәдени мұраны ұрпаққа жеткізу үшін қызмет ететін ауызша дәстүрі мен әңгімелер,

б) Орындаушылық өнер,

д) Әлеуметтік-қоғамдық тәжірибелер, салт-жоралар мен мерекелер,

ә) Табиғат пен әлем туралы ақпараттар мен тәжірибелер,

ф) Қолөнер туындылары.

Бұл зерттеулердің қорытындылары нәтижесінде алынған деректер, мәтіндер түрікше, ұйғырша, қазақша берілді. Қазіргі кезде Түркияның және басқа қалалардың материалдық емес мәдени мұрасына байланысты бірнеше зерттеулер жүргізілді. Аталмыш зерттеу түркі халықтарының тілдерінде, яғни түрік, ұйғыр, қазақ тілдерінде дайындалуымен және шетелдік зерттеулерге негізделген мазмұнына сәйкес бұрынғылардан ерекшеленеді.

Бұл жұмыстың неғұрлым маңыздылығын арттыратын өзекті мәселелердің бірі-зерттеулерден алынған деректер негізінде Қазақстандық ұйғырлардың материалдық емес мәдени мұрасына байланысты «Қазақстан Ұйғырлары, 1-2» атты екі бөлімнен тұратын деректі фильмін түсіру жұмыстарының аяқталуы. Осы жұмыстың ажырамас бөлігі болып табылатын деректі фильм DVD ретінде оқырмандарға ұсынылады.

Зерттеулер барысында кездесетіндей, дала зерттеулері және мәтіндерді көшіру кезінде де қиындықтар туындады. Себебі басқа бір елде, бірнеше тілдерде сөйлейтін өлкеде және мәдени құрылымын жалғастырған бір өлкеде, кім екенін көрсететін мәдени бір мұраға ие болғандығын, бұларды бейнефильмге түсіру немесе суретке түсіріп, нәтижесінде бейнефильм ретінде ұсынып, бірнеше тілде кітап жасаудың оңай болмағанын ерекше атау керек. Алайда әртүрлі зерттеулеріміз барысында көмектескен кең пейіл ұйғыр халқының көрсеткен қолдаулары бұл өзекті мәселелерді шешуде сенімімізді арттырып, бізге күш-қуат берді.

Осы зерттеулерді жүргізуде Шетелдегі түріктер мен туысқан қауымдастықтар басқармасына, Қазақстандағы дала зерттеулері мен мәтіндерді аудару жобасына қолдау көрсеткен, жоба мүшелері: Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің профессоры, Жарқынбике Сүлейменоваға, Р.Б.Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының доценті Гүлбехрем Молотова мен Эльвира Молотоваға және Невшехир Хаджи Бекташ Вели Атындағы Университеттің Ректорлығына ризашылық сезімді білдіремін. Жобаның басталған сәтінен соңына дейін күш-жігерін аямай еңбек еткен барлық жоба мүшелеріне ерекше ризашылығымды айтамын.

Доцент Адәм Өгәр
Бас Редактор

İÇİNDEKİLER

Мундәрижә

Мазмұны

ÖNSÖZ
GİRİŞ

Мукәддимә
Кириш сөз

Алғы сөз
Кіріспе

15

25

Sözlü Anlatımlar ve Gelenekler

Ағзақи Баян
вә Әнәниләр

Ауызекі айтылғандар
және әдет-ғұрыптар

42-157

Ninni / Әлләй қошиқи / Бесік жыры.....	44
Masal / Чөчәк / Ертегі.....	48
Destan / Эпос / Дастан	68
Halk Hikâyesi / Хәлқ Дастани / Халық дастаны.....	90
Efsane / Әпсанә/ Аңыз.....	104
Fıkra / Ләтипә / Әзіл-оспақтар.....	110
Bilmese / Тепишмақ/ Жұмбақ.....	116
Mani / Beyit/ Қара өлең.....	120
Ağıt / Һаза Кошиқи/ Жоқтау.....	124
Türkü / Хәлқ Нахшиси/ Халық шығармашылығы.....	128
Tekerleme / Сөз Оюни / Жаңылтпаш.....	142
Atasözü ve Deyim / Мақал-Тәмсил/ Мақал-мәтелдер	146
Dua / Дуа / Дұға.....	154

Göstere Sanatları

Сәһнә
Сәһити

Сәһна
Өнери

158-201

Uygur On İki Makamı / Уйғур Он Икки Муқами/Ұйғырлардың он екі мақамы.....	160
Halk Çalgıları / Хәлқ Чалғулири / Халық музыкалық аспаптары.....	166
Halk Dansları / Хәлқ Уссуллири / Халық билері.....	188
Sema Dansı / Сама Уссули / Сама биі.....	190
Dolan Dansı / Долан Уссули / Долан биі.....	194
Çine-Semaver Dansı/ Чинә-Самавәр Уссули / Шыны-самаурын биі.....	198

Toplumsal
Uygulamalar,
Ritüeller ve Şölenler

Аммиви Паалийәтләр,
Той-Мурасимлар

Турмыс-салт
жырлары

202-309

Doğum/ Туғут / Туу	205
Sünnet / Сүннәт той / Сүндет тойы.....	216
Düğün/ Той/ Үйләну тойы.....	222
Ölüm / Өлүм / Өлім.....	248
Hatim Töreni / Қуран Хәтмә Қилиш / Хатым рәсімі.....	266
Meşrepler / Мәшрәпләр / Машраптар.....	272
Çocuk Oyunları / Балилар Оюнлири / Балалар ойындары.....	280
Nevruz / Норуз / Наурыз	298

El Sanatları
Gelenegi

Кол-Һүнәрвәнчилик

Қоләнер

414-458

Demircilik / Төмүрчилик / Төмүр ұсталығы.....	416
Tenekecilik / Қәләйчилик / Қаңылтыршы.....	420
Ayakkabıcılık / Моздозлуқ / Аяқ киім шебері.....	424
Fırıncılık /Навайлик / Наубайханашы.....	428
Aşçılık / Ашпәзлик / Аспаздық.....	432
Süpürgencilik / Сүпүргичилик / Сыпыртқы жасау.....	436
Terzilik / Тиккүчилик/ Тигіншілік.....	440
Halk Mimarisi/Хәлқ Бинакарлиқи / Халық сәулеті.....	444

Doğa ve Evrenle İlgili
Bilgi ve Uygulamalar

Тәбиәт вә Каинатқа
Айт Ақидә вә
Мурасимләр

Ырым,
наным-сәнімдәр

310-413

Halk Hekimliği / Хәлқ Тибабәтчилиқи / Халық емі.....	312
Halk İnanışları / Хәлқ Етқадлири / Халық наным-сәнімдәри	328
Rüya Tabiri / Чүш Тәбири / Түс болжау.....	340
Halk Mutfağı / Хәлқ Таамлири / Ұлттық тағамдар.....	344

Каянаklar

Матирияллар

Пайдаланылған
әдебиеттер

459-461

GİRİŞ

Uygurların asıl yurdu Çin sınırları içinde bulunan Uygur Özerk Bölgesi olmakla birlikte Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkiye gibi farklı ülkelerde önemli oranda Uygur nüfusu mevcuttur. Günümüzde, Uygur Özerk Bölgesi'nden sonra en çok Uygur nüfusunun bulunduğu ülke ise Kazakistan'dır.

Uygurların Kazakistan'a yerleşme süreci, 1864 yılında kurulan Tarançi Sultanlığını Rusya'nın ele geçirmesi sonucunda 1870'li yıllarda başlamıştır. Sultanlığın yöneticisi Abiloğlu, kardeşleri ve hemşehrileri ile birlikte bugünkü Almata tarafına doğru olan bölgeye yerleşmiştir (Kamalov 2016: 14). 1881 yılında St. Petersburg'ta Rusya ile Çin arasında anlaşma yapılmış ve Rusya, Gulca bölgesini Çin'e vermiştir. Bunun üzerine Uygurların bir kısmı İli bölgesine gelip yerleşmiştir. Antlaşmanın hükümlerine uygun olarak 1884 yılında Yedisu civarına (Vernenskom 26.164, Yarkent 19.209 olmak üzere) toplamda 45.373 Uygur yerleşmiştir (Baratova 1987: 81-82). Rusya idaresi, İli eyaletini egemenliği altına aldığı dönemde, Yedisu eyaletinin sınırını Borohunzir vadisinin doğusuna doğru çekmiş, böylece bazı sınır bölgelerindeki köyler Uygurların iskân bölgelerine eklenmiştir. Yedisu'ya yerleşen Uygurlar, Yarkent şehrini ve yaklaşık olarak 80 küçük yerleşim yerini kurmuşlardır (Kamalov 2016: 14).

Uygurların ilk göç hareketlerinin ardından Yedisu bölgesinde kırk iki Uygur köyü kurulmuştur. Bu köylerin sayısı 20. yüzyılın başında doksan dokuza ulaşmıştır. O dönemde, Uygurların yerleştiği bölgeler için Yarkent-Tarançi, Aksu-Çorın, Malıbay, Koram ve Karasu olmak üzere toplamda beş idari bölge oluşturulmuştur. 1909 yılında Yarkent idaresinden Akkent idaresi ayrılmıştır. Daha sonra Aksu-Çorın ve Ketmen idareleri Yarkent ilçesine bağlanmış; Malıbay, Koram ve Karasu idareleri ise Verniy ilçesi bünyesine dâhil edilmiştir (Baratova 1994: 17-18). Böylece 20. yüzyılın başında Yedisu eyaletinde yaşayan Uygurlar, Yarkent ve Akkent idaresine (şimdiki Panfilov bölgesi), Çorın idaresine (Uygur bölgesi), Malıbay, Koram ve Karasu idarelerine (Enbekşikazak bölgesi) ve Verniy (şimdiki Almatı) idaresi olmak üzere dört özel bölgede toplanmıştır (Clark, Kamalov, 2004: 169).

Uygurlar Yedisu eyaletine yerleştirilirken bu coğrafyanın tarıma elverişli olması dikkate alınmış ve geldikleri yerleşim yerlerindeki çiftçilik mesleği bu yerleştirme politikasında etkili olmuştur. Bir başka ifadeyle Yedisu'da Uygurların yerleştirildikleri coğrafya, İli (Gulca) bölgesinde göç ettikleri coğrafyaya vadilerin yer alması ve uçsuz bucaksız ovalara sahip olmasıyla büyük benzerlik göstermektedir. Ayrıca Uygurlar, köylere iskân edildikten sonra geldikleri yerleşim yerlerinin adlarını yeni iskân edildikleri köylere vermişlerdir (Kamalov 2016: 15). Yedisu'ya geldikten sonraki dönemde Uygurların (Tarançi-İli Uygurları) sayısı artmaya başlamıştır. Bu sadece doğal artış sebebiyle değil, aynı zamanda Çin'deki zulümden kaçıp gelmeye devam eden kişilerin bölgeye yerleşmesiyle ilişkilidir.

Uygurların bugünkü Kazakistan topraklarında 1883-1897 yılları arasındaki nüfus durumu şöyledir: 1883 yılında 45.373, 1884 yılında 47.911, 1885 yılında 47.786, 1886 yılında 47.786, 1887 yılında 47.834, 1888 yılında 49.202, 1889 yılında 49.520, 1890 yılında 49.896, 1891 yılında 50.831, 1892 yılında 51.097, 1893 yılında 50.902, 1894 yılında 51.387, 1895 yılında 50.833, 1897 yılında 55.999 (Baratova 1987: 83, 86; Baratova 1994: 16). Bölgede Uygur nüfusunun sürekli artışı sonraki yıllarda da devam etmiştir. 1900 yılında Uygurların sayısı 62.044 iken 1906 yılında 77.492, 1911 yılında ise 86.526'ya yükselmiştir. Fergana

vadisindeki Uygur halkının nüfusu da Kaşgar'dan yapılan göçler nedeniyle belirli oranda artış göstermiştir (Baratova 1994: 16).

Yedisu'ya yerleşen Uygurlar, bu coğrafyada yaşayan Kazaklar ve SSCB topraklarındaki diğer Türk boylarıyla aynı kaderi paylaşmaya başlamıştır. 1916 yılında Uygurlar, SSCB'nin seferberlik ilanına karşı isyan çıkaran Kazak ve Kırgızları desteklemiştir. Nitekim isyan bastırıldıktan sonra 1000'den fazla Uygur, Rusya'nın batısındaki bölgeye kale ve demiryolu inşaatlarında çalıştırılmak üzere gönderilmiştir. Bu olay, Uygur folklor ürünlerine de yansımış ve Uygur erkeklerinin kale ve maden ocaklarında çalışmaya zorlanmasıyla ilgili olarak söylenen pek çok halk türküsü yaratılmıştır (Kamalov 2016: 16).

Yedisu Uygurları, devrim olayları ve Sovyetler birliğinin kurulmasında aktif rol almıştır. Yedisu Sovyetler birliğinin kurulmasıyla birlikte Uygurlarının sayısının azalmasına yol açan trajik-tarihi bir olay yaşanmıştır. 1918 yılında Bolşevikler Verniy (Almatı)'den Yarkent'e kadar Gulca yolu boyunca yerleşmiş Uygurları katletmiştir. Uygurları Kazak ve diğer Türk boylarının hareketine destek vermekle suçlamışlar ve Komiser Muraev'in öncülüğündeki Bolşevikler grubu yaklaşık 25.000 Uyguru katletmiştir. Bu olay nedeniyle Uygur halkının bir kısmı Çin sınırına göç etmek zorunda kalmıştır (Kamalov, 2016: 17). Uygurların Çin'e tekrar göç serüveni 1929-1931 yılları arasında tarım ve hayvancılığı organize etmek amacıyla devam etmiştir. Tarım ve hayvancılık sisteminin bütünüyle çökmesinden sonra Çin'e göçmen olarak gelen Uygurlar da az olmamıştır.

Çin'de siyasi durumun şiddetlenmesi ve yerel halkın tamamen sürgüne mecbur bırakılması, 1950-1960 yılları arasında Uygur Özerk Bölgesi'nden bugünkü Kazakistan sınırlarına yoğun bir göçün oluşmasına neden olmuştur. 1959 yılında Sovyetler Birliği verilerine göre bugünkü Kazakistan topraklarında Uygurların nüfusu 95.208'e ulaşmıştır (Baratova 1994: 17)

Günümüzde Kazakistan'da yaşayan etnik gruplar içerisinde Uygurlar; Kazaklar, Ruslar, Özbekler ve Ukraynalılardan sonra beşinci sırada yer almaktadır. 2014 yılı istatistiklerine göre Kazakistan'daki Uygurların sayısı 246.777'dir. Uygur halkı Almatı oblastının üç bölgesinde -Enbekşikazak, Uygur Rayonu ve Panfilov- ve Almatı merkezinde yoğunlaşmıştır. Enbekşikazak bölgesinde, Almatı oblastının en büyük Uygur nüfusu (51.247) yaşamaktadır. Uygur bölgesinde 35.384 kişi olup bu bölge halkının % 56'sını oluşturmaktadır. Uygurlar, Panfilov bölgesinde 33.844 kişi ile nüfusun % 28'ine tekabül etmektedir. Almatı oblastının diğer bölgelerinde Uygurların sayısı çok değildir; Karasay'da 5.696, Jambıl'da 4.063, İli bölgesinde 3.288 kişi yaşamaktadır (Kamalov 2016: 17). Günümüzde Uygur nüfusu yoğun olarak Almatı'da yer almaktadır. 2014 yılında bu sayı 80.347'ye ulaşmıştır. Güneydoğu ve güney Kazakistan şehirlerinde Uygurların sayısı çok değildir. Taraz şehrinde 847, Çimkent'te 1.483'tür. Son zamanlarda Astana'daki Uygurların sayısı 965'tir (Kamalov 2016: 18).

Kazakistan'da 130'dan fazla etnik grup bir arada yaşamaktadır. Bu durum ülkede farklı kültürel yapıların bir arada yaşamasına, diğer taraftan da her kültürel yapının kendi sürekliliğini sağlaması için kültürel değerlerine ve mirasına sahip çıkmasını gerektirmektedir. Bu bağlamda Uygurların belirli bir coğrafyaya yerleşmiş olmaları (Yarkent, Uygur Rayonu ve Çilek) ve Almatı merkezinde belirli mahallelerde iskân olmaları geleneksel yapılarını sürdürmeleri açısından büyük bir etkiye sahiptir. Saha araştırmalarımızda tespit edebildiğimiz kadarıyla Almatı merkezinde Uygurların yoğun olarak yaşadıkları mahalleler şöyledir: Sultan Kurgan, Drujba (Dostık), Gorniy Gigant, Zariya Vostok, Malaya Stanitsa (Razvilka-Tatarka), Aerodromniy, Köktöbe, Höcet, Kalinina (Tuzdıbastav/Besağaç), Krasnoe Pole (Güldala), Kızılgayrat (Talgar Rayonu), Krasniy Vostok (Akjar), Verhniy Çapay, Energetičeskiy, Uzunağaç, Koşmambet, Kaskelen (Karasayskiy Rayonu), Altıncı Birgeda, Nikolayevka, Gress, Aynabulak (I, II, III, IV), Karasu, Boralday, Algabas ve Kızıltuğ.

Çin ile Kazakistan sınırında yer alan Korgas'tan başlayarak Almatı şehri yakınlarına kadar uzanan geniş ovalara yerleşen Uygurların büyük bir kısmı çiftçilikle geçimini sağlamaktadır. 20. yüzyıl başlarındaki iskân politikasında da bu coğrafyanın tarım faaliyetleri için uygun olması dikkate alınmıştır. Uygurların geniş tarım arazilerine sahip olanlar arpa, buğday, mısır gibi hububatları ekip biçerken; daha az toprağa sahip olanlar elma, armut, şeftali gibi meyve bahçeleriyle yaşamını devam ettirmektedir. Kırsal alanlarda yaşayanlar için ise en önemli geçim kaynağı hayvancılıktır. Doğu ile batıyı birleştiren ve Kazakistan sınırları içinde kalan tarihî İpek Yolu'nun etrafına yerleşen Uygurlar, yüzlerce yıllık ticaret geleneğini bugün Kazakistan'da da sürdürmektedir. Uygurların bir kısmı Çin'den ve başka ülkelere getirilen ürünleri pazarlarda satarken, bu coğrafyada üretilen ürünleri de çeşitli ülkelere satmaktadır.

Kazakistan'da Uygurların anadillerinde eğitim alma imkânları mevcuttur. Almatı eyaleti sınırları içinde ilk ve ortaöğretim düzeyindeki 62 okulda Uygurca eğitim verilmektedir. Bu okullardan 12 tanesinde tamamen Uygurca eğitim verilirken, diğer okullarda Uygurca eğitim veren sınıflar mevcuttur. Bu okullarda genel olarak Uygurca, Kazakça ve Rusça eğitim verilmektedir. Günümüzde Kazakistan'da bulunan üniversitelerde "Uygur Dili ve Edebiyatı" bölümü mevcut değildir, dolayısıyla üniversitelerde Uygur Türkçesiyle eğitim verilmemektedir. R. B. Suleymanov Şarkiyat Enstitüsü içerisinde "Uygur Tetkikat Merkezi" bulunmaktadır ve burada Uygur tarihi, folkloru, dili ve edebiyatı gibi alanlarda araştırmalar yapan akademisyenler yer almaktadır. Kazakistan'da ilk ve ortaöğretim kurumlarının Uygurca ders kitaplarını "Mektep" ve "Atamura" yayınevi neşrederken, yazar, şair ve araştırmacıların Uygurca eserleri genellikle "Mir" Neşriyat tarafından yayımlanmaktadır.

Kazakistan'da yaşayan Uygurların kültürel ve sanatsal faaliyetlerine destek veren en önemli devlet kurumu "Kazak Halkları Asamblesi"dir. Kazakistan'da yaşayan farklı etnik ve kültürel yapıdaki toplulukların birer şubesi bulunan bu kurumda, Uygur Bölümü aktif bir şekilde faaliyetlerini yürütmektedir. Diğer taraftan "Uygur Tiyatrosu"nda 180 civarında devlet sanatçısı çalışmaktadır. Adeta bir okul gibi işleyen bu kurumda, "Nava", "Ruhsara" gibi dans grupları ve "Yaşlık", "Sada" gibi gençlik komiteleri sanatsal faaliyetlerini icra etmektedir. Uygur tiyatrosu gösterimleri her yıl Kasım ayında başlamakta ve Mayıs ayına kadar devam etmektedir. Haftada 4 gün sanatsal icraların yapıldığı tiyatrodan, ortalama beş yüz kişiye gösteri ve dinletiler sunulmaktadır.

Kazakistan'da Uygurca yayın yapan özel "Tengritağ" televizyon kanalı bulunmaktadır. Devlet Radyo ve Televizyonunda ise haftanın belirli gün ve saatinde Uygurca radyo yayını yapılmaktadır. Ayrıca Arap ve Kiril harfleriyle Uygurca on beş günde bir çıkan "Aziya Bukün" isimli özel bir gazete ile haftada bir 3000 tirajla çıkan "Uyğur Awazı" isimli devlet gazetesi Uygurca olarak yayın hayatını sürdürmektedir. İhsan, Gunçe, Ahbarat, Uyğur Pen gibi dergiler Uygurca süreli yayınlar olarak öne çıkmaktadır.

Kazakistan'da yaşayan Uygurlar, kültürel kimliklerini koruyabilmek için somut olmayan kültürel miraslarını genç kuşaklara aktarma gayreti içerisinde. Kentleşme, küreselleşme ve Rus dilinin etkisiyle (şehir merkezinde yaşayan Uygur ailelerinde çocukların anadilini iyi bilmemesi) yeni kuşakların geleneksel yapı ve sözlü kültür ürünlerine yabancı olması, bu kültürel aktarımı her geçen gün zorlaştırırsa da ebeveynler çocuklarına bu mirası aktarmak için bir çaba içerisinde. Uygurların somut olmayan kültürel mirasına ilişkin tespitlerimizden bir kısmı özetle şöyledir:

Uygurlarda gerek aile bağlarının korunması gerekse toplumsal bütünlüğün sağlanmasında "toy" adı verilen törenler önemli bir yere sahiptir. Bir bebeğin dünyaya gelmesiyle başlayan bu toylar, sosyal hayatın her aşamasında kendini gösterir. Bebeğin kırklanması ve ardından beşiğe alınmasında düzenlenen "böşük toyu" bu törenlerin ilkidir. Bir başka toy ise sünnet toyudur.

Toplumsal bir kimlik kazanma yolunda hayli ilerleyen erkek çocukların 5 ila 7 yaşlarında sünnet ettirildiği ve ardından “sünnet toyu” düzenlendiği görülür. Günler boyunca hazırlanan yemekler, bu toyda geniş sofralarda misafirlere ikram edilir. Toy için gelen misafirler, sünnet çocuğuna hediyeler verir ve eğlence düzenlenir. Bu noktada kültürel birikimin aktarımı için önemli ortam ve mekânların toylar bağlamında oluştuğunu söyleyebiliriz.

Sevdalıları kavuşturan, aileleri birbirlerine yakınlaştıran, aylarca hazırlıkları devam eden düğünler ise öncesiyle ve sonrasıyla birçok geleneği içinde barındırmaktadır. Söz kesilmesiyle başlayan nişan, çeyiz ve nikâh ile devam eden düğün sürecinde “nikâh suyu” olarak adlandırılan süt, tuz ve ekmeğin karışımı oldukça dikkate değerdir. Aynı yastığa baş koymaya ant içen gelin ile damadın nikâh suyunu içmesi, Türklerde tuz ekmeğin bir yansıması olup nikâhın perçinlenmesini sağlamaktadır. Ayrıca kötülükler uzak olsun, belalar def olsun diye gelin ile damat düğün öncesinde üç kez ateşin etrafında dönmektedir.

Ölüm olayının ardından yas için erkekler ak kuşak bağlarken kadınlar ak yazma bağlamaktadır. Erkekler cenazeyi defnederken, kadınlar ise cenaze evinde bir araya gelip Kur’an - Hetme törenini icra ederler. Bu törende kadınlar bir yandan Kur’an-ı Kerim okuyup dua ederken, bir yandan Ahmet Yesevî’nin hikmetleri belirli bir ezgiyle okunur. Kırkıncı gün geldiğinde, bütün akrabalar, eş-dost ve tanıdıklar yemek için davet edilir. Bu yemeğe “kırk neziri” denir. Misafirlere büyük kazanlarda hazırlanan etli yemekler, pilav ve “etken çayı” olarak bilinen sütlü çay ikram edilir. Ardından aksakallar merhum için el açıp dua eder.

Kazakistan’da yaşayan Uygurlar, sözlü geleneklerini yeni kuşaklara aktarmaya devam etmektedir. Çın Tömür Batur, Nazigim gibi destanlar; Yarıl Taşım Yarıl, Hurlıka gibi masallar; yerleşim yerlerinin adı ve tarihi kahramanlarla ilgili efsaneler; son yüzyılda gerçekleşen göçe ilişkin hikâyeler anlatılmaya devam ederken çeşitli ortamlarda türküler, ağıtlar da yakılmaktadır. Sözlü kültür ürünlerinde, kültürel kimliği belirleyen unsurların yanı sıra göç ve tarihi olaylar da yer almaktadır.

Uygurlar arasında “ırım” adı verilen ve sihrî bir özellik gösteren halk hekimliği, günümüzde özellikle yaşlılar arasında yaygın olarak devam etmektedir. Anne, baba ya da bir akrabadan el alınarak devam ettirilen bu gelenek, yüzyılların birikim ve tecrübesini içinde barındırır. Baş ağrısı, bel ağrısı gibi rahatsızlıklarda ve nazar değme, gebe kalamama, bebeklerin durmadan ağlaması türünden şikâyetlerde evvelâ bu kişilere başvurulmaktadır. Ayrıca Evliyağaç ziyaret edilip dilekler kabul olsun diye kapısına bez bağlanmakta ve Uygur kızı Naziğim’in mağarasında, dilekler yazıya dökülüp asılmaktadır. “Fala inanma, falsız da kalma” atasözüne uyularak kumalak falının açtırıldığı da görülmektedir. Uygurların yaşadığı yerleşim yerlerinde, avlularda ve sokaklarda çocukların beş taş, mendil kapmaca, yüzüğüm kimde gibi oyunlar oynadıkları görülür. Âşık oyunu ise erkek çocukların en çok tercih ettiği oyundur.

Uygurlarda “Meşrep” adı verilen eşsiz sanat okulu, geleneğin aktarıldığı, sanatsal etkinliklerin icra edildiği en önemli toplantılardır. Meşrep türküsü, müzik, halk dansları, seyirlik oyunlar ile beraber halkın gelenek ve göreneklerini bir arada toplayan kültürel bir eğlencenin adıdır. Birkaç aile veya daha kalabalık toplulukların kendi aralarında sırayla yaptığı bu eğlence, Uygurlar arasında zamanla gelişip kök salmış ve bölgelere göre çeşitlenmiştir. Bireylerin sosyalleştiği ve toplumsal kuralları öğrendiği bir eğitim kurumu işlevini üstlenen meşreplerde, gençler bir taraftan misafir ağırlama, sofraya serme, ikram ve izzette bulunmayı öğrenirken bir taraftan da müzik aleti çalma, türkü söyleme, meşrep meydanının kuralları gibi hususları öğrenirler. Bu toplantılarda her katılımcıya geleneği yaşatmanın gerekliliği, büyüklere hürmet etme, güzel ahlaklı olma, edep ve hayâ da hatırlatılır. Meşrepler icra edildiği yerleşim yerlerinde, sorunlarının çözümü için de bir meşverettir. Bozuk yolların düzeltilmesi, yıkılan köprünün veya evin tamiri, ark ve kanalların temizlenmesi; yaşlı, yetim ve hastaların problemleri bu toplantılarda

istişare edilerek elbirliğiyle çözülür. Uygur Özerk Bölgesi’nde çok farklı meşrepler icra edilirken Kazakistan’da “Ottuz Oğul Meşrebi” varlığını koruyabilmiştir.

Uygurların Türk kültürüne armağan ettiği eserlerden biri de mukamlardır. Bu mukamlar, Uygurların sevinçlerini, üzüntülerini, haksızlık ve zulüm karşısındaki çığlıklarını, geleceğe olan inanç ve umutlarını yansıtır. “Uygur On İki Mukamı” adıyla bilinen mukamlar, Uygur müziğinde belirli düzen ve kurallar içerisinde sistemleştirilmiş büyük ve hacimli müzik eserlerini ifade eder. Kazakistan Uygurları arasında doğunun namelerini batıya taşıyan bu mukamları sohbet meclislerinde, çeşitli toylarda, şenliklerde ve meşreplerde görmek mümkündür. Ali Şir Nevayî’nin, Fuzulî’nin, Zelilî’nin gazellerini; Âşık Garib’in Tahir ile Zühre’nin namelerini; yüzlerce yıllık besteleri ve bestekârların ezgilerini mukamlarda görürüz.

Uygur kültüründe müzik ve dans ayrılmaz bir bütündür. “Ussul” adı verilen dansların kökleri tarihin derinliklerine uzayıp gider ve her dansın ayrı bir hikâyesi mevcuttur. “Sama ussuli” adı verilen raks u sema, ilk kez 12. yüzyılın mutasavvıfı Yesevî’nin hikmetlerinde görülür. Bu dans günümüzde Nevruz, Kurban ve Ramazan bayramlarında Kazakistan’da da icra edilmektedir. “Dolan dansı” bir başka anlam taşır bu ussuller içinde. Bir zamanlar göç edilmek zorunda kalınan Kaşgar’ı, Aksu’yu, Yarkent’i hatırlatır figürleriyle ve giysilerden figürlere aşkla, şevkle “Allah” nidalarıyla icra edilen bu dans, kültürel kimliğin önemli bir aktarım aracıdır. “Semavar” ve “kâse dansı” ise günümüzde toyların en büyük geleneksel eğlence unsurlarından biridir. Kazakistan’da Dolan Ansanblesi, Tarım Ansanblesi, Ruhsara Ansanblesi gibi müzik ve dans grupları Uygur müziği ve danslarını çeşitli toy ve eğlencelerde sahnelemektedir.

Resim sanatında yüzyılların eşsiz birikimine sahip olan Uygurlar, sayısız ressamın gayretiyle bu sanatı daha da ileriye taşımaktadır. Duvar resimleriyle asırlar önce başlayan bu sanat, günümüzde çok farklı teknik ve içerikle varlığını devam ettirir. Kazakistan’da yaşayan Uygur ressam Ahmet Ehet’in tuvallerinde Kaşgar’ın arka sokaklarını, yıllar önce göç edilen güzel konakları ve yollarında asasıyla yürüyen aksakallı bilgeler dikkat çekerken Uygur ressam Venera Vazhitova’nın fırça izlerinde Turfan’ın karpuz tarlaları, Kaşgar’ın nar bahçeleri, Hoten’in ipek dokuma tezgâhları, Kumul’un mukam sarayı görülür. Uygur ressam ve kapak çömüş (su kabağı süsleme) ustası Haşımcan Kurban Asimoğlu’nun eserlerinde ise geleneksel sanatların harmanlandığı görülür.

Kazakistan’da Uygurların geleneksel meslek ve zanaatları da canlılığını korumaktadır. Usta-çırak ilişkisi içinde yetişen son meslek erbabları, küçük atölyelerinde ayakabcılık, süpürgecilik, tenekecilik, terzilik gibi el sanatlarını icra etmektedir.

К И Р И Ш С Ө З

Нөвәттә Уйғурларниң нопуси әсли макани болған Хитай территориясигә жайлашқан Шинжаң Уйғур Аптонум Районидин башқа йәнә Қазақистан, Қирғизистан, Өзбекистан вә Түркийә қатарлиқ охшимиған дәләтләрдиму муһим нисбәтни игиләп кәлмәктә. Шинжаң Уйғур Аптонум Районидин қалсила Уйғурларниң нопуси әң көп болған дәләт Қазақистандур.

Уйғурларниң Қазақистанға көчүш дәври, 1864-йили қурулған Или Султанлиқиниң Русийәгә өткүзүлүп берилип аяқлишиши билән тәң 1870-йиллири башланғаниди. Султанлиқниң падишаһи Абилоғли қериндашлири вә бир қисим әгәшкүчилири билән бирликтә һазирқи Алмутиниң қарши тәрәпигә тоғра келидиған районға келип жайлишиду (Камалов 2016: 14). 1881-йили Сан Петербургда Росийә билән Хитай оттурисида шәртнамә имзалинип, Росийә Илини Хитайға бөлүп бериду, буниң билән бир қисим Уйғурлар Или-Ғулжа районига көчүп келиду. Шәртнаминиң низамлириға асасән, 1884-йили Йәттису әтрапиға (Вернескомға 26.164, Яркәнткә 19.209) болуп, жәмий 45.373 нәпәр Уйғур аһалиси олтурақлашқан (Баратова 1987: 81-82). Росийә Или вилайитиниң игилик һоқуқини қолға алған мәзгилдә, Йәттису вилайитиниң чегрисини Борохонзир вадисиғичә дәп бекитиду; буниң билән, чегра районлириға жайлашқан бәзи йезилар Уйғурларниң йеңидин қурған районига қошуветилиду. Йәттисуға жайлашқан Уйғурлар Яркәнт наһийисини вә 80 гә йеқин кичик наһийә, йезиларни қуруп чиқиду (Камалов 2016: 14).

Уйғурларниң тунжи қетимлиқ көч һәрикитидин кейин, Йәттису вилайитидә қириқ икки Уйғур йезиси қурулиду вә 1900-йилларниң бешида бу йезиларниң сани тоқсән тоққузға йетиду. Әйни чағда, Уйғурлар топлишип яшайдиған бу районлар Яркәнт-Таранчи, Ақсу-Чорин, Малибай, Қорам вә Қарисудин ибарәт бәш мәмурий районға айрилғаниди. 1909-йили Яркәнт районидин Ақкәнт райони мустәқил район болуп айрилип чиқиду. Кейин Ақсу-Чорин вә Кәтмән районлири Яркәнт наһийисигә қарашлиқ районлар қилип бекитилиду; Малибай, Қорам вә Қарису районлири вәрний наһийисигә тәвә районлар қилип бекитилиду (Баратова 1994: 17-18). 1900-йилларниң бешидики мәлуматларға асасән, Йәттису вилайитидә яшайдиған Уйғурлар көпинчә Яркәнт вә Ақкәнт наһийиси (һазирқи Панфилов), Чорин наһийиси (Уйғур наһийиси), Малибай, Қорам вә Қарису наһийилири (һазирқи Әнбәкшиқазақ) вә Вәрний райони (һазирқи Алмута) дин ибарәт төт алаһидә районда топлишип яшайду (Кларк, камалов 2004: 169).

Уйғурларниң бурун юртлирида деһқанчилик билән шуғуллинип кәлгәнликини көздә тутуп, терикчиликқа мас келидиған Йәттису районига жайлаштуруш, бу хил көчүрүш сияситини йүргүзүштә наһайити үнүмлүк рол ойниғаниди. Башқичә ейтқанда, Уйғурлар жайлашқан Йәттису райониниң жуғрапийилик шараити, Или-Ғулжа районидики вадиләр вә чәксиз кәткән түзләңликләргә наһайити охшишатти. Уйғурлар йәнә йеңидин жайлашқан йеза қишлақларниң нами үчүн, бурун өзлири яшиған йәрдики йәр жай намлирини қоллиниду (Камалов 2016: 15). Йәттисуға кәлгәндин кейин Уйғурларниң (Таранчи Или Уйғурлири) сани көпийишкә башлиған. Бу тәбийй көпийиш сәвәбидин болмастин, бәлки Хитайдики зулумдин қечип кәлгән кишиләр саниниң артишиға әгишип көпәйгән иди.

1883-1897-йиллири арасида, назирқи Қазақистан земинида яшиған Уйғурларниң сани төвәндикичә: 1883-йили 45.373, 1884-йили 47.991, 1885-йили 47.786, 1886-йили 47.786, 1887-йили 47.834, 1888-йили 49.202, 1889-йили 49.520, 1890-йили 49.896, 1891-йили 50.831, 1892-йили 51.097, 1893-йили 50.902, 1894-йили 51.387, 1895-йили 50.833, 1897-йили 55.999 (Баратова 1987: 83, 86; Баратова 1994: 16). Бу районда кейинки йиллардиму Уйғурларниң нопус сани давамлик ешип барған. 1900-йили Уйғурларниң нопуси 62.044 болуп, 1906-йилиға кәлгәндә 77.492, 1911-йили болса 86.526 болған. Фәрғанә вадисидики Уйғур хәлқиниң нопусидиму Қәшқәрдин көчүш сәвәби билән мәлум нисбәттә артиш болған (Баратова 1994: 16).

Йәттисуға жайлашқан Уйғурларниң тәқдири бу йәрдә яшайдиған қазақлар вә Совет иттипақи земинидики башқа Түрк қовмлири билән охшаш болди. 1916-йили Уйғурлар, Совет иттипақиниң сәпәрвәрлик хитабнамисигә қарши исян көтүргән Қазақ вә Қизғизларни қоллап ярдәм қилиду. Нәтижидә, қозғилаң бастурулғандин кейин 1000 дин артуқ Уйғур, Росийәниң ғәрбий қисмидики қалә вә төмүриол қурулушиға ишчиликқа әвәтилиду. Бу вәқә Уйғур фолклоридиму әкс әттүрүлүп, Уйғур әрлириниң қалә вә канларда мәжбүрий ишлитилгәнликигә аит бир қисим хәлқ нахшилири барлиққа кәлгән (Камалов 2016: 16).

Йәттису Уйғурлири түрлүк қозғилаңлар вә Совет иттипақиниң қурулушида актив рол ойниғаниди. Йәттису советләр бирликиниң қурулуши билән тәң Уйғурларниң саниниң азийип кетишигә сәвәб болған бир тирагедийилик тарихий вәқә йүз бәргән болуп, 1918-йили Болшивиклар Вәрний (Алмута) дин Яркәнткичә болған Ғулжа йолини бойлап олтурақлашқан Уйғурларға қәст қилиду. Сәвәби Уйғурларни Қазақ вә башқа Түрк қовмлириниң һәрикәтлиригә ярдәм қилған дегән баһанини уйдуруп чиқип, Комиссәр Мураевниң қоманданлиқидики болшивекләр гуруһи тәрипидин 25.000 ға йеқин Уйғур зиянкәшликкә учрайду вә бу вәқә сәвәбидин Уйғур аһалисиниң бир қисми Хитай чегриси тәрәпкә көчүшкә мәжбүр болиду (Камалов, 2016: 17). 1929-1931 йиллири арасида терикчилик вә чарвичилиқни давамлаштуруш үчүн Уйғурлар тарихта йәнә бир қетимлик көчүш сәргүзәштилирини бешидин кәчүриду. Хитайда терикчилик вә чарвичилиқ ишлири ақсашқа башлиғандин кейин, Уйғурлар көп санда Хитай тәрәпкә әмгәк күчи болуп, көчмән болуп келиду.

Хиитайда сиясий зулумниң шиддәт билән ешиши вә йәрлик хәлқниң һәммисиниң сүргүнгә һәйдилиши, 1950-1960-йилларда йүз бәргән Уйғур Аптонум Районииндн Қазақистанға зор түркүмдә көчүш һәрикитигә сәвәп болғаниди. 1959-йилидики Совет иттипақиниң мәлуматлириға қариганда бу вақитта, Қазақистан земиниға көчкән Уйғурларниң нопуси 95.208 гә йәткәниди (Баратова 1994: 17).

һазир Қазақистанда яшайдиған етник гуруппилар ичидә Уйғурлар Қазақ, Рус, Өзбек вә Украиналиқлардин қалса бәшинчи орунда туриду. 2014- йилидики ситатистикиға қариганда, Қазақистандики Уйғурларниң сани 246.777 болған. Уйғурлар Алмута областиниң Әнбәкшиқзақ, Уйғур райони, Панфилов вә Алмута мәркизидин ибарәт үч райониға зич олтурақлашқан. Әнбәкшиқзақ районидики Уйғурларниң сани 51.247 болуп, Алмута области бойичә Уйғурларниң сани әң көп райондур. Уйғур районидики Уйғур аһалисиниң нопуси 35.384 болуп, бу райондики омумий нопусниң 56% ни тәшкил қилиду. Панфилов районидики Уйғурларниң сани 33.844 болуп, бу район омумий нопусиниң 28% ни игиләйду. Алмута областиниң башқа районлирида Уйғурларниң сани анчә көп әмәс; Қарасайда 5696, Қамбилда 4063, Или районида 3288 нопус мәвжүт (Камалов 2016: 17). 2014- йилидики мәлуматқа қариганда, пүтүн Алмута бойичә Уйғурларниң нопуси 80.347 болуп, Уйғурларниң нопуси әң көп район болуп һесаблиниду. Қазақистандики шәһәрләрдә

яшайдиған Уйғурларниң сани анчә көп әмәс болуп, Тараз шәһиридә 847, Чимкәнттә 1483 Уйғур нопуси бар. Йеқинқи вақитларда Астанидики Уйғурларниң сани 965 кә йәткән (Камалов 2016: 18).

Қазақистанда 130 дин артуқ етник гуруппилар яшайдиған болуп, бу хил әһвал охшимигән мәдәнийәт қатламлириниң бирликтә мәвжүт болуп турушини, йәнә бир тәрәптин һәрқайси мәдәнийәт қатламлириниң өзигә хас мәдәнийәт қиммитини сақлап қелиши үчүн мәдәнийәт мираслириға варислик қилиши ләзимлиқини тәләп қилиду. Бу хил мунасивәт астида, Уйғурларнң муәййән бир районға жайлишиши (Яркәнт, Уйғур райони вә Чиләк) вә Алмутиниң мәркизидә муәййән мәһәллиләргә орунлишиши уларниң әнәниви өрп-адәтлирини давамлаштурушида ижабий рол ойнайду. Дала тәкшүрүш тәтқиқатимиз нәтижисидә Алмута мәркизидә Уйғурлар зич олтурақлашқан мәһәллиләр төвәндикичә: Султан қорған, Дуружба (Достик), Горний гигант, Зария восток, Малая ситанитса (Развилка Татарка), Айродромний, Көктәбә, һөжәт, Калинина (Туздибастав/Бесағач), Кирасной поле (Гүлдала), Қизил гайрат (Талгар райони), Кирасний Восток (Ақяр), Вәрний Чапай, Енергитичәский, Узунағач, Кошмамбет, Каскәлән (Карасайиский райони), Алтинчи биргида, Николаевка, Гирес, Айнабулақ I, II, III, IV, Қарису, Боралдай, Алғабас вә Қизилтуғ.

Хитай-Қазақистан чегрисиға жайлашқан Қорғастин башлап Алмута шәһриниң йениғичә созулған кәң түзләңлик земиндә яшап келиватқан Уйғурларниң көп қисми деһқанчилик билән шуғуллинип турмушини қамдап кәлмәктә. 20-әсирниң башлиридики йәрләштүрүш сияситидиму бу районниң терикчиликқа мас келидиғанлиқи етибарға елинғаниди. Терикчилик йәрлири көпрәк болғанлар арпа, буғдай, қонақ қатарлиқ зираәтләрни териса, терикчилик йәрлири көп болмиғанлири алма, нәшпүт, шаптул қатарлиқ мивиләрни йетиштүрүп, бағвәнчилик билән шуғуллинип кәлмәктә. Сәһра йезиларда яшайдиғанлар үчүн ейтқанда, чарвичилиқ әң муһим һаятлик мәнбәлиридин биридур. Шәрқ билән ғәрпни өзара туташтурған Қазақистанда, тарихий йипәк йолида яшап кәлгән Уйғурлар, нәччә йүз йиллиқ тижарәт әнәнисини һазирму давамлаштуруп кәлгән болуп, Уйғурларниң бир қисми хитайдин яки башқа дөләтләрдин мал импорт қилип қазақистан базарлирида сетиш билән биргә, башқа дөләтләргиму мал екиспорт қилип сода билән шуғуллинип кәлмәктә.

Қазақистанда Уйғурларниң ана тилидин дәрс елиш имканийити болуп, Алмута вилайитидә башланғуч вә оттура мәктәп сәвийисидики 62 мәктәптә Уйғур ана тилида дәрс өтүлиду. Бу мәктәпләрниң ичидә 12 мәктәптә пүтүнләй Уйғур тилида дәрс өтүлиду, қалғанлирида бәзи айрим синиплардила Уйғурчә дәрс өтүлиду. Қазақистандики университетларда “Уйғур Тили вә Әдәбияти” бөлүми йоқ, шуңа университетта Уйғурчә дәрсму өтүлмәйду. Р. Б. Сулайманов шәрқият иниституту қармиқидә “Уйғур Тәтқиқат Мәркизи” болуп, бу мәркәздә Уйғур тарихи, мәдәнийити, тили вә әдәбияти қатарлиқ саһәләрдә тәтқиқат билән шуғуллинидиған тәтқиқатчилар бар.

Қазақистандики башланғуч вә оттура мәктәп дәрсликлири “Мәктәп” вә “Атамурә” нәшриятлири тәрипидин нәшр қилиниду, язғучи, шаир вә тәтқиқатчиларниң әсәрлири болса “Мир” нәшрияти тәрипидин нәшр қилиниду.

Қазақистанда яшайдиған Уйғурларниң мәдәнийәт вә сәнәт паалийәтлиридә әң чоң ярдәмдә болидиған муһим дөләт органи “Қазақ Хәлқлири Ансамбили”дур. Уйғур бөлүми Қазақистанда яшайдиған охшиимиған мәдәнийәткә игә етник гуруппиларниң бир шөбиси болған бу ансамилда өз паалийәтлирини актив йүргүзүп кәлмәктә. Бундин башқа, “Уйғур Тиятири” ида 180 гә йеқин дөләт хизмәтчиси бар. Бу тиятирниң функсийиси худди бир мәктәпкә охшаш жарри қилинидиған болуп, органиниң ичидә “Нава”, “Рухсара” қатарлиқ уссул гуруппилири вә “Яшлиқ”, “Сада” қатарлиқ яшлар

комитетлири түрлүк сәнәт паалиятлирини тәшкилләп кәлмәктә. Уйғур тиятириниң оюнлири һәр йили ноябирда башлинип, таки майғичә давам қилиду. Һәптидә төт күн оюн қоюлидиған болуп, тиятирханида оттура һеса́б билән бәш йүз тамашибинға номур көрситилиду.

“Тәңритағ” теливизийә қанили Қазақистанда Уйғурчә программиларни йолға қойған теливизийә қанилидур. Дөләтлик радио қанили вә теливизийә қанилида болса, һәптиниң мәлум күнлиридики мәлум саәтләрдә Уйғурчә пирограммилар берилиду. Әрәп һәрипи асасидики Уйғур йезиқида вә кирил һәрипидә бесилған, йерим айлиқ гезит “Азия Букүн” намлиқ гезит билән бирликтә һәптидә бир, 3000 тираж билән чиқидиған “Уйғур Авази” намлиқ дөләт гезити Уйғурчә нәшр қилинидиған гезитләр қатаридә нәшр қилинип кәлмәктә. Еһсан, Ғунчә, Ахбарат, Уйғур Пән қатарлиқ журналларму пәсиллик журналларниң қатаридин орун елип кәлмәктә.

Қазақистанда яшайдиған Уйғурлар мәдәнийәт кимликлирини қоғдап қелиш үчүн ғәйрий маддий мәдәнийәт мираслирини кейинки әвлатларға қалдуруш үчүн изчил тиришип кәлмәктә. Гәрчә кәнтлишиш вә дунявийлишишниң вә Рус тилиниң тәсири астида (шәһәр мәркизидә яшайдиған аилиләрниң пәрзәнтлириниң ана тилини яхши билмәслики) кейинки әвлатларниң әнәнивий өрп-адәтләр вә ағзаки таралған мәдәнийәт байлиқлирини билмәслики, бу хил мәдәнийәтниң кейинки әвлатларға йәткүзүлишини тәсләштүрсиму, лекин ата-анилар йәнила пәрзәтлиригә өз мәдәнийитини мирас қалдуруш үчүн күч чиқармақта. Уйғурларниң ғәйрий маддий мәдәнийәт мираслириға алақидар болған бир қисим тәтқиқатлиримизниң қисқичә мәзмуни:

Уйғурларда аилиниң муқимлиқини сақлашта “той” атлиқ мурасимлар наһайити муһим рол ойнайду. Бовақниң дуняға келишидин тартип башланған бу хил тойлар, иҗтимаий һаятниң һәрбир мусаписидин орун алған. Бовақниң қирқини қилиштин кейин тунҗи той “бөшүк той” билән башлиниду. Ундин кейин сүннәт тойи болиду. Оғулар сүннәт йешиға тошқандин кейин йәни 5 яш билән 7 яш арасида сүннити қилинип, кәйнидин “сүннәт тойи” өткүзүп берилиду. Бирқанчә күнләр йемәкликләр тәйярлинип, әл җамаәткә чоң дастихан селинип меһман чақирилиду. Тойға кәлгән меһманлар сүннәт тойи болған балиға совға саламлар бериду вә көңүл ечиш паалийәтлири болиду. Бу нуқтидин алғанда той, мәдәнийәт жуғланмилирини кейинки әвлатларға йәткүзүп бериштә муһим рол ойнайдиған муһит вә орун дәп ейтишқа болиду.

Ашиқ-мәшүқларни бирләштүргән, аилиләрни йеқинлаштурған, айларчә тәйярлиқ қилип өткүзүлидиған той мурасимлири болса, тойдин бурунқи вә тойдин кейинки нурғун қайдә вә өрп-адәтләрни өз ичигә алиду. Сөз берип қоюш үчүн өткүзилидиған чай ичкүзүш мурасимидин кейин , тойлуқ селиш андин той мурасими күни “никаһ” болиду. “Никаһ сүйи” дәп аталған сүт, туз вә нанниң әһмийити наһайити чоңдур. Бир ястуққа баш қоймақчи болған келин билән йигитниң никаһ сүйини ичиши түркләрдики туз вә нан һәққиниң йәнә бир хил әкс әттүрүлиши болуп, никаһниң чиң болуши көздә тутулиду. Йәнә той мурасими башлиништин бурун, қиз йигит яманлиқлар вә бала қазалар йирақ болсун дәп, отниң әтрапида үч қетим айлиниду.

Өлүм болғанда, әрләр белигә ақ башлап, аяллар болса бешиға ақ яғлиқ артип қарилиқ тутиду. Әрләр мейитни дәпнә қилғили тупрақ бешиға бариду, аяллар болса өйдә қелип бир яқтин хәтмә-қуран талавәт қилиду, йәнә бир яқтин әхмәт йәсәвиниң һөкмәтлирини зикир қилип оқуйду. қириқинчи күнигә кәлгәндә, пүтүн уруқ- туққанлар, дост-бурадәрләр вә тонушларни чақирип “қириқ нәзири” берилиду. Меһманларға чоң дашқазанларда гөш селинип, поло вә “әткән чай” тартилиду. Арқидин мойсипит кишиләр мәрһум үчүн қол көтүрүп дуа қилиду.

Қазақистанда яшайдиған Уйғурлар ағзаки таралған бәзи өрп адәтлирини яш әвлатларға қалдуруш йолида тиришчанлиқ көрсәтмәктә. “Чин Төмүр Батур”, “Назугум” қатарлиқ дастанлар; “Йерилиң Тешим Йерилиң”, “Һәрлиқа” қатарлиқ чөчәкләр; өзлири яшиған йәр җайлар намлириниң тарихиға аит ривайәтләр; йеқинқи йүз йил мабәйнидә йүз бәргән көч вәқәлиригә аит һекайиләрдин нурғунлиған хәлқ нахшилири вә һаза қошақлириниң бәзи вәқәләр сәвәбидин көйдүрүлүп йоқ қилинғанлиқи мәлум. Ағзаки таралған әсәрләрдә, Уйғурларниң мәдәнийәт кимликни ипадиләйдиған амиллар көч вә тарихий вәқәләр ичигә сиңдүрүливаткән иди.

Яшанған кишиләр арасида “ирим” дәп аталған, өзгичә сиһрий хусусийитигә игә хәлқ ичидики әмчилик әнәнисни кәң давамлаштуруп келиватқан кишиләр болуп, ата-анисидин яки бирәр уруқ-туққанлиридин өгинип давамлаштуруп келиватқан бу хил адәт, нәччә йүз йиллиқ әмәлийәт вә тәҗрибиниң жуғланмисидур. Кишиләр баш ағриқи, бәл ағриқи қатарлиқ биарамлиқлар көрүлгәндә яки көз тегиш, һамилдар болалмаслиқ, бовақларниң тохтимай йиғлиши қатарлиқ әһвалларда аввал бу хил әмчиләргә көрүниду. Йәнә әвлия дәрәх дәп аталған қәдимий дәрәхни зиярәт қилип, дуалириниң қобул болуши үчүн дәрәхкә лата бағлап қойидиған вә Уйғур қәһриман қизи назугум ғариға берип, тиләк тиләп, тиләклирини латиға йезип есип қойидиған адәтләр давамлишип кәлгән. “Палға ишәнмә, палсизму йүрмә” дегән мақал-тәмсилгә асасән қумулақ пал билән пал ачидиған әһвалларму бар.

Уйғурлар топлишип яшайдиған мәһәллиләр, коча-койлар вә һойлиларда кичик балиларниң бәш таш, яғлиқ ташлаш, үзүгүм кимдә қатарлқ оюнларни ойнаватқанлиқини учратқили болиду. Ошуқ оюни болса, оғул балиларниң әң яқтуруп ойнайдиған оюнлиридин биридур.

Уйғурлардики “мәшрәп” өзгичә сәнәт мәктипи дәп тәриплинип вә әвлаттин әвлатқа давамлишип кәлгән, сәнәт түсини алған паалийәтләрниң иҗра қилинидиған наһайити муһим бир сорунидур. Мәшрәпләр, хәлқ нахшилири, музикиси, әнәнивий уссулар,Уйғур хәлқ оюнлири билән бирликтә әнәнә вә өрп-адәтлирини бир йәрдә җәм қилған мәдәний көңүл ечиш паалийитидур. Бирқанчә аилә яки җамаәтниң топлинип, нөвәт бойичә өткүзүлидиған бу хил көңүл ечиш түри, Уйғурлар арасида вақитниң өтүшигә әгишип тәрәққий қилип йилтиз тартқан вә һәрқайси районларда охшимиған шәкилләрдә давам қилип кәлгән. Кишиләргә иҗтимаий мунасивәт вә җамаәт әхлақини өгитиш ролини үстигә алған мәшрәпләрдә, яшлар бир тәрәптин меһманларни күтүш, дастихан һазирлаш, саһипханлиқ қилиш билән бирликтә, чалғу челиш, нахша ейтиш вә мәшрәпниң қайдә қанунийәтлериниму өгиниду. Мәшрәпкә қатнашқан мәшрәп әһли әнәнини давамлаштурушниң зөрүрлиқини һес қилип, чоңларни һүрмәт қилиш, әхлақ пәзиләтлик болуш, әдәплик вә һаялиқ болуш керәклики тоғрисида тәрбийә алиду. Мәшрәпләрдә йәнә бәзи мәсилиләрни бир тәрәп қилиш үчүн өзара мәслиһәт вә кеңишишлар болиду. Бу хил йиғилишларда юрттики бузулуп кәткән йоллар, өрүлүп чүшкән көврүкләр яки өйләрниң ремонт ишлири , ериқ-өстәңләрни тазилаш; яшанған, йетим вә ағриқ-силақларниң мәсилилириму оттуриға қоюлуп, өзара мәслиһәтлишип, көпчиликниң пикри билән һәл қилиниду. Уйғур аптонум районидики мәшррәпләрниң түрлири наһайити көп болуп, Қазақистанда бу хил мәшрәпләрдин “Оттуз Оғул Мәшрипи” бүгүнгичә давамлишип кәлмәктә.

Муқам Уйғурларниң түрк мәдәнийитигә қошқан төһпилиридин биридур. Муқам Уйғурларниң муһәббәт вә қайғусини, тәңсизлик вә зулумға қарши налилирини, келәчәккә болған ишәнч вә үмидини әкс әттүриду. “Уйғур Он Икки Муқами” дәп аталған муқамлар, Уйғур музика тарихида мәлум ретим вә қайдә бойичә систимлаштурулуп рәтләнгән чоң һәҗимлик музика әсиригә мәнсуптур. Қазақистан Уйғурлири арасида шәрқниң шан-шөһритини ғәрпкә тошуған бу

муқамларни, сөһбәт мәжлислиридә, түрлүк той мурасимлирида, байрамларда вә мәшрәпләрдә учритишқа болиду. Муқамни аңлаш жәрянида, әлишир нәвайиниң, фузулиниң, зәлилиниң ғәзәллирини; ашиқ ғерипниң, таһир вә зөһрәниң сәлтәнитидин, музикатларниң әсирләр бурун ижәт қилған музикалиридин һузур алалаймиз.

Уйғур мәдәнийитидә музика билән уссул айрилмас қисимлардур. Уссулларниң йилтизи наһайити қәдимки тарихқа созулидиған болуп, һәр бир уссулниң айрим бир һекайиси бардур. “Сама уссули” әң дәсләптә 12-әсирдики тәсәввупчи Әхмәт Йәсәвиниң һәкмәтлиридә хатирләнгән. Қазақистанда норуз байрими, қурбан һейт вә рози һейтларда сама уссули ойнилиду. “Долан уссули” болса башқичә мәнигә игә уссулдур. Кишигә бир заманларда көчүшкә мәжбур болған земинлардин Қәшқәр, Ақсу, Йәркәнтләрни әслитидиған нухса вә кийим-кечәклири билән, кийим-кечәк нухилирида муһәббәт вә қизғинлиқ йошурунған вә “Аллаһ” дәп нида садалирини аңлатмақчи болған бу хил уссул мәдәнийәт кимликигә варислиқ қилишниң муһим бир қоралидур. “Самавәр уссули” вә “Чинә уссули” той мурасимлирида әң көп ойнилидиған муһим әнәнийәт көңүл ечиш шәкиллиридур. Қазақистанда Долан ансамбили, Тарим ансамбили, Рухсара ансамбили қатарлиқ музика вә уссул гуруппилири қурулған болуп, Уйғур музикиси вә уссулини түрлүк той мурасимлири вә көңүл ечиш сорунлирида сәһнигә елип чиқмақта.

Уйғурлар рәсим сәнитидә тарихта өзгичә шәкилдә бирикиш һасил қилған болуп, сансизлиған рәссамларниң тиришчанлиқлири билән бу сәнәтни техиму илгири сүрүп кәлмәктә. Нәччә әсирләр бурунла, там рәсимлири барлиққа кәлгән болуп, һазир бу хил сәнәт башқичә техника вә мәзмун билән давамлишип кәлмәктә. Қазақистанда яшайдиған Уйғур рәссамии Әхмәт Әхәтниниң май бояқ рәсимлиридә қәшқәрниң тар кочилирини, гүзәл меһмансарайларни вә йолларда һаса тайинип кетиватқан ақ сақаллиқ мойсипитлар диққитимизни тартса, Уйғур рәссамии Венира Важитованиң чоткилири жан киргүзгән турпанниң тавузлуқлири, Қәшқәрниң анарлиқ бағлири, Хотәнниң йипәк тоқуш дәстигаһлири, Қумулниң муқам сарайлири көз алдимизда гәвдилиниду. Уйғур рәссамии вә қапақ-чөмүч устиси һашимжан Қурбан Асимоғлиниң әсәрлириниң, әнәниви қол һүнәрвәнчилики сәнити билән юғрулғанлиқини көрүвалғили болиду. Қазақистанда Уйғурларниң әнәнийәт һүнәр кәсип вә сәнәтлири һазирғичә давам қилип кәлмәктә.

Уста шагирт мунасивитидә йетишип чиққан ахирқи әвлат һүнәр кәсип әһлилири, кичик дуканларда моздузлуқ, сүпүргичлик, қаңалтирчилик, тиккүчилик, қапақ сәнити қатарлиқ қол һүнәрвәнчилик кәсиплирини давамлаштуруп кәлмәктә.

К ІРІСПЕ

Ұйғырлардың бастапқы отаны Қытай жерінде орналасқан Ұйғыр автономиялы өлкесі болғанымен, қазіргі кезеңде Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан, Түркия секілді түрлі мемлекеттерде өмір сүріп жатыр. Бүгінде ұйғырлар саны жағынан Ұйғыр автономиялы аймағынан кейін, көбі Қазақстанда өмір сүруде.

Ұйғырлардың Қазақстанға көшуі 1864 жылы құрылған Тараншы Сұлтандығының 1870 жылы Ресей жағына өтуінен басталған еді. Сұлтандық билеушісі Әбілұлы туыстары және басқа жерлестерімен бірге бүгінгі Алматы аймағына көшіп келеді (Камалов, 2016: 14).

1881 жылы Санкт-Петербуркте, Ресей мен Қытай арасында келісім жасалып, Ресей Құлжа аймағын Қытайға береді. Осы себептен ұйғырлардың бір бөлігі Іле аумағына келіп қоныстанады. Келісімнің шарттарына сәйкес 1884 жылы Жетісу ауданына, жалпы алғанда, 45,373 ұйғыр (Верненский 26.164, Жаркент 19.209 болған кезі) орналастырылған (Баратова, 1987: 81-82). Іле аумағы Ресейдің қол астында болған кезде, Жетісу аумағының шекарасы Борохудзир аймағының шығыс жағына қарай жылжиды, кейбір шекаралас аймақтардағы ауылдар ұйғырлардың елді мекендеріне қосылады. Жетісу аймағында орналасқан ұйғырлар Жаркент қаласы мен шамамен 80 шағын елді мекендерді құрады (Камалов, 2016: 14).

Ұйғырлардың алғашқы қоныс аударуынан кейін Жетісу ауданында қырық екі ұйғыр ауылы пайда болды. Бұл ауылдардың саны XX ғасырдың басында тоқсан тоғызға жетті. Сол кезде ұйғырлар қоныстанған аймақтарда Жаркент-Тараншы, Ақсу-Шорын, Малыбай, Қорам және Қарасу қалаларының бес әкімшілік ауданы құрылды. 1909 жылы Ақ-Кент әкімшілігі Жаркент қаласының әкімшілігінен бөлінді. Кейінірек Ақсу-Шорын және Кетмен әкімшіліктері Жаркент ауданына қосылған; Малыбай, Қорам және Қарасу әкімшіліктері Верный ауданына кіреді (Баратова, 1994: 17-18). Осылайша, XX ғасырдың басында Жетісу аумағында тұратын ұйғырлар төрт арнайы облысқа жиналды: Жаркент және Ақ-Кент әкімшілігі (қазіргі Панфилов ауданы), Шорын әкімшілігі (Ұйғыр ауданы), Малыбай, Қорам және Қарасу әкімшілігі (Еңбекші қазақ ауданы) және Верный (қазіргі Алматы) әкімшілігі (Кларк, Камалов, 2010: 169).

Ұйғырларды Жетісу ауданына орналастырған кезде бұл географиялық аймақ ауыл шаруашылығына ыңғайлы болғандығы ескерілді, ауыл шаруашылығы мамандығы осы орналастыру саясатында тиімді болып табылды. Басқаша айтқанда, ұйғырлардың Жетісу ауданында орналастырылған географиясы Іле (Құлжа) аумағына қоныс аударатын алқаптың географиясына өте ұқсас. Сонымен қатар, ұйғырлар ауылдарға қоныстанған елді мекендердің есімдерін берді (Камалов, 2016: 15). Жетісу аумағына келгеннен кейін ұйғырлардың саны (ұйғыр ауданы ұйғырлары) көбейе бастады. Бұл табиғи өсіммен қатар Қытайдағы қудалаудан қашқан адамдардың келіп орналасуымен де байланысты.

Қазіргі Қазақстан жерінде 1883-1897 жж. ұйғыр халқының саны төмендегідей қалыптасты: 1883 жылы – 45.373 адам; 1884 жылы – 47.911; 1885 жылы – 47.786; 1886 жылы – 47.786; 1888 жылы – 47.834; 1888 жылы – 49.182, 1889 жылы - 49.520, 1889 жылы - 49.896, 1891, 1892 жылдары - 50.831. 1893 жылы - 51.077, 1894 жылы - 51.387, 1895 жылы – 50.833, 1897 жылы -

55.999 (Баратова, 1987:83, 86; Баратова, 1994:16). Кейінгі жылдары да аймақтағы ұйғыр халқының үздіксіз өсуі жалғасты. 1900 жылы ұйғырлардың саны 62.044 болғанда, 1906 жылы 77.492-ге , ал 1911-жылы 86.526-ға дейін өсті. Ферғана алқабындағы ұйғыр халқының саны Қашғардан келген көші-қонға байланысты жылдамдықпен өсті (Баратова, 1994:16).

Жетісуде қоныстанған ұйғырлар КСРО аумағында тұратын қазақтармен және басқа да түркі халықтарымен тағдырлас болды. 1916 жылы ұйғырлар КСРО-ның жұмылдыру туралы декларациясына қарсы шыққан қазақ және қырғыздарды қолдады. Осылайша, көтеріліс басылғаннан кейін Ресейдің батысында бекініс және теміржол құрылыстарына 1000-нан астам ұйғырлар жіберілді. Бұл құбылыс ұйғыр ауыз әдебиетінде көрініс тапты және ұйғырлардың сол бекіністерде көрген зорлықтары туралы көптеген халық әндері дүниеге келген еді.(Камалов, 2016: 16).

Жетісу ұйғырлары елдегі төңкеріс пен Кеңес үкіметінің құрылуында белсенді рөл атқарды. Жетісу Кеңес үкіметінің құрылуы ұйғырлар санының азаюына алып келген қайғылы тарихи оқиға болды. 1918 жылы большевиктер Верныйдан (Алматы) бастап, Еркегенге Құлжа жолында қоныс аударған ұйғырларды қырып-жойды. Коммиссар М.Мураев бастаған большевиктер ұйғырлардың қазақ және басқа түрікі халықтарының қозғалысына қолдау көрсеткендері үшін олардың 25 мыңға жуығын өлтірді. Осы оқиға ұйғыр халқының бір бөлігінің Қытай шекарасына қоныс аударуына себеп болды (Камалов, 2016: 17). 1929-1931 жылдар аралығында ұйғырлардың қоныс аударуы ауыл шаруашылығы мен мал шаруашылығын жалғастырды. Ауыл шаруашылығы мен мал шаруашылығы азайған соң, Қытайға көшіп келушілер ретінде келген ұйғырлардың саны аз болмады.

Қытайдағы саяси ахуалдың күшеюі және жергілікті халықтың қуғынға ұшырауы 1950 және 1960 жылдар арасында ұйғырлардың Ұйғыр автономиялы аймағынан қазіргі Қазақстан шекарасына қарқынды көшуіне алып келді. Кеңес Үкіметінің мәліметтері бойынша, 1959 жылы Қазіргі Қазақстандағы ұйғырлар саны 95.208-ге жетті (Баратова, 1994:17).

Бүгінде Қазақстанда тұратын этникалық топтардың арасында ұйғырлар қазақ, орыс, өзбек және украиналықтардан кейін бесінші орында. 2014 жылғы статистикаға сәйкес Қазақстандағы ұйғырлар саны 246.777 адам болып есептелді. Ұйғыр халқы Алматы облысының үш ауданында – Еңбекші қазақ, Ұйғыр ауданы, Панфилов және Алматы қалаларында шоғырланған. Еңбекші қазақ ауданында Алматы облысының ең көбі орналасқан (51.247) тұрады. Ұйғыр ауданында 35.384 адам бар және бұл аймақ адам саны бойынша 56%-ын құрайды. Ұйғырлар Панфилов облысында 33.844 адам есебінде жергілікті халықтың 28%-н құрайды. Алматы облысының басқа бөліктерінде ұйғырлардың саны көп емес; Қарасайда - 5.696, Жамбылда – 4.063 және Камалов елді мекенінде – 3.288 адам тұрады (Камалов, 2016:17). Бүгінде ұйғыр халқының басымы Алматыда шоғырланған. 2014 жылы бұл көрсеткіш 80.347-ге жетті. Оңтүстік-шығыс және Оңтүстік Қазақстанда ұйғырлардың саны көп емес. Тараз қаласында - 847, Шымкентте – 1.483 болып есептеледі. Астана қаласындағы ұйғырлардың саны 965 адамға жетті (Камалов 2016: 18).

Қазақстанда 130-дан астам ұлт өкілдері тұрады. Бұл жағдай елде әртүрлі мәдени құрылымдардың орын алуына әкеледі, ал екінші жағынан, әрбір мәдениет құрылымы оның сабақтастығын қамтамасыз ету үшін өзінің мәдени құндылықтары мен мұраларына ие болуы керек. Бұл тұрғыда ұйғырлардың белгілі бір ортада (Жаркент, Ұйғыр ауданы және Шелек) қоныстануы және Алматы қаласының белгілі бір аудандарда орналасуы олардың дәстүрлі құрылымдарын сақтауда үлкен ықпалын тигізді. Біздің зерттеулерімізде анықталғандай, Алматыда ұйғырлар тығыз тұратын аудандар: Сұлтан Қорған, Дружба (Достық), Горный Гигант, Заря - Восток, Малая Станица (Думан), Аэродромный, Көк-төбе, Хөчет, Калинина (Тұздыбастау/

Бесағаш), Красное Поле (Гүлдала), Қызылқайрат (Талғар ауданы), Красный Восток (Ақжар), Верхний Чапай, Энергетический, Ұзынағаш, Қосмамбет, Қаскелең (Қарасай ауданы), Қаражай ауданы, Алтыншы Биргеда, Николаевка, ГРЭС, Айнабұлақ (I, II, III, IV), Қарасу, Боралдай, Алғабас және Кызылту болып табылады.

Қытай мен Қазақстан шекарасында орналасқан Қорғостан бастап, ұйғырлардың басым бөлігі Алматы қаласы жанында орналасқан ауыл шарашылығымен айналысады. ХХ ғасырдың басындағы орналастыру саясатында бұл жерлер ауыл шаруашылық қызметіне жарамды екені ескерілді. Ұйғырлардың ірі ауыл шаруашылық жерлері барлары арпа, бидай және жүгері сияқты дәнді дақылдарды өсірді; жерлері аз бөліктері алма, алмұрт, шабдалы бақшаларымен айналысады. Ауыл тұрғындарының өмір сүруінің маңызды бөлігі - мал шаруашылығы. Шығыс пен батысты біріктіріп, Қазақстанның шекарасында тарихи Жібек жолын айнала отырып, ұйғырлар жүздеген жылдар бойы Қазақстанда сауда дәстүрін жалғастырады. Ұйғырлардың бірқатары Қытайдан және басқа елдерден келген өнімдерді сатады, сондай-ақ осы аймақта өндірілген өнімдерді әртүрлі елдерге сатады.

Қазақстанда ұйғырлардың ана тілінде оқуға мүмкіндігі бар. Ұйғырша білім алу Алматы аймағындағы 62 бастауыш және орта мектепте жүргізіледі. Осы мектептердің он екісі толығымен ұйғырша білім алуға арналған, ал басқа мектептерде ұйғырша білім беретін арнайы сыныптар бар. Бұл мектептерде ұйғыр, қазақ және орыс тілдерінде білім беріледі. Қазіргі уақытта Қазақстан университеттерінде «Ұйғыр тілі мен әдебиеті» бөлімі жоқ, сондықтан университеттерде ұйғыр тілінде білім берілмейді. Р.Б.Сүлейменов атындағы Шығыстану институтында ұйғыр тарихы, фольклоры, тілі мен әдебиеті саласында ғылыми зерттеулер жүргізетін Ұйғыртану орталығы бар.

Қазақстанда бастауыш және орта мектептерге арналған ұйғырша оқулықтарды «Мектеп» және «Атамұра» баспасы шығарады, ақын, жазушы, зерттеушілердің ұйғырша еңбектері, әдетте, «Мир» баспасында жарияланады.

Қазақстанда тұратын ұйғырлардың мәдениеті мен өнерін қолдайтын ең маңызды мемлекеттік мекеме - «Қазақстан халқы ассамблеясы». Қазақстанда тұратын түрлі этномәдени бірлестіктердің бөлімшелері бар, бұл мекемелерде ұйғыр бөлімдері өз қызметін белсенді жүргізіп келеді. Бір жағынан, «Ұйғыр театрында», шамамен, 180 мемлекеттік өнер адамдары қызмет етеді. Мектеп секілді жұмыс істейтін бұл мекемелерде «Хава», «Рухсара» би топтары және « Яшлык» (Жастық) , «Сада» жастар комитеттері бар. Ұйғыр театрының қойылымдары жыл сайын қараша айынан басталып, мамыр айына дейін жалғасады. Театрда аптасына 4 күн көркемдік- қойылымдар орындалады, концерттер шамамен бес жүзге жуық адамға қойылады.

Қазақстанда ұйғырша жарияланатын ««Тәңрітағ» (Тәңір тауы) атты телеарнасы бар. Мемлекеттік радио және телеарналарда аптаның белгілі бір күнінде, белгілі бір сағатта ұйғырша хабарлар беріледі. Сонымен қатар, араб және кирилл әріптерімен ұйғырша он бес күнде бір шығатын «Азия Букин» атты ерекше бір газетпен аптасына бір рет 3000 таралыммен шығатын «Ұйғыр Дауысы» атты мемлекеттік газет ұйғыр тілінде шығады. Ұйғыр мерзімді басылымдары ретінде Ихсан, Гюнже, Ахбарат, Ұйғыр Пен журналдары ұйғырша шығады.

Қазақстанда тұратын ұйғырлар материалдық емес мәдени мұрасын өздерінің мәдени ерекшелігін сақтау үшін жас ұрпаққа жалғастыруға тырысады. Қалалардың дамуы мен жаһандану үрдісі және орыс тілінің ықпалынан (қала орталығында тұратын ұйғыр отбасының балалары ана тілін жақсы білмейді) жас ұрпақ үшін дәстүрлі құрылымы мен ауызша сөйлеу мәдениетінің бейтаныс болуы, сондай-ақ бұл мәдениетті үйрету қиындай түссе де, ата-аналары балаларына ата-баба

мұрасын үйретуге бар күш-жігерлерін салуда.

Ұйғырлардың материалдық емес мәдени мұрасына қатысты біздің кейбір қорытындыларымыз: Ұйғырлар өмірінде отбасылық байланыстар мен әлеуметтік бірлікті сақтауда «Той» аты берілген рәсімдер маңызды орын алады. Баланың дүниеге келуімен басталатын бұл тойлар, адамның әлеуметтік өмірінің әр кезеңінде орын алады. Баланы қырқынан шығару секілді алғашқы дәстүр, содан соң бесікке жатқызу үшін орындалатын Бесік тойы, Сүндет тойы. Әлеуметтік құбылыстың даму жолының бір бөлшегі болып табылатын балалар 5-7 жасқа дейін сүндеттеліп, содан кейін «сүндет тойы» ұйымдастырылады. Күні бойы дайындалған тағамдар бұл тойда қонақтарға кең дастарқан жайылып ұсынылады. Тойға келген қонақтар сүндеттелген балаға сыйлықтар береді және әртүрлі ойын-сауық ұйымдастырылады. Бұл жерде ойын-сауық мәдени болмыстың маңызды ортасы мен орны ретінде той мейрамханаларында өтетінін айтуға болады.

Отбасыларын жақындастырып, айлар бойына дайындықты жалғастырған үйлену тойлары - бұрынғы және қазіргі көптеген дәстүрлерге ие. Атастырумен басталған үйлену салты, некеге отырумен жалғасып, тойға дейін «неке суы» деп аталып, тұз, сүт және нан қоспасының өзі маңызды болып табылады. Бірге болуға ант еткен келін мен күйеудің неке суын ішуі, түркілерде тұз бен нанның некенің бір маңызды көрінісі ретінде түсінуге болады. Сондай-ақ жамандықтар болмасын, қиындықтар жоқ болсын деген ниетпен келін мен күйеу жігіт той алдында үш рет отты айналады.

Адам өлімінен кейін, ерлер аза тұтқанда белін байлайды, ал әйелдер ақ орамал тартады. Ерлер жерлеу рәсіміне қатысып жатқанда, әйелдер марқұмның үйіне келіп, Құран оқып отырады. Бұл рәсімде әйелдер, бір жағынан, Құран оқып, дұға қылған, ал екінші жағынан, Ахмет Ясауидің даналық сөздері ерекше әуенмен оқылған. Қырқыншы күні барлық туыстары, достары мен таныстары тамаққа шақырылады. Бұл дәстүр «қырықтан астамы» деп аталады. Қонақтарға ет табақтары, палау және сүтті шай ұсынылады. Содан кейін ақсақалдар марқұм үшін қолын жайып дұға қылған.

Қазақстанда тұратын ұйғырлар ауызша сөйлеу дәстүрлерін жас ұрпаққа жеткізуді жалғастыруда. «Чин Төмүр Батыр», «Нәзігім» секілді дастандар, «Жарыл, Тасым, Жарыл», «Хурлика» секілді ертегілер, елді мекендер аты мен тарихи батырлар туралы аңыздар, өткен ғасырдағы көші-қон туралы әңгімелер жалғасын табуда, халық әндері әртүрлі жағдайларда жырланады. Ауызша мәдениетінде көші-қон және тарихи оқиғалар орын алады.

Ұйғырлар арасында кең тараған «ырым» деп аталатын халық емі сиқырлы сипатта қарт адамдар арасында кең таралған. Анасы, әкесі немесе туысының көмектесуі арқылы жалғасып келе жатқан бұл дәстүр ғасырлар бойы жиналған тәжірибелерді қамтиды. Халық бас, бел ауруы секілді сырқаттарда және көз тию, бала көтермегенде, балалардың көп жылауы сияқты шағымдармен халық еміне жүгінген. Сондай-ақ Әулие ағашқа зиярат етіп, тілектерінің қабыл болуын тілеп, орамал байлаған, және ұйғыр қызы Нәзігімді де зиярат етіп тілектерін жазып қалдыратын болған. «Балға сенбе, балсыз жүрме» деген ата сөзді ұстанып, бал да аштырғандарын көруге болады.

Ұйғырлар тұратын елді мекендерде, аулалар мен көшелерде балалар бес тас, орамал және сақина сияқты ойындар ойнайды. Ғашықтар ойыны - ер балалар үшін ең қолайлы ойын. Ұйғырларда «Мешреп» атты бірегей өнер мектебі дәстүрге айналған және көркемдік іс-шаралар өткізілетін ең маңызды кездесу орны болып табылады. «Мешреп» - халық әндері, музыка, халық билері, халық дәстүрлері мен салт-дәстүрлерімен қатар мәдени ойын-сауықтың атауы. Бірнеше отбасы немесе одан да көп тұрғындар, өз кезегінде, уақыт өте келе дамыған

және аймақ бойынша ұйғырлар арасында бұл қызықты өнер түрі өзгеріп отырған. Әлеуметтік мәдениетті үйрену сияқты білім беру қызметтерін жүзеге асырғанда, бір жағынан, жастарды қонақтарды қарсы алуға, дастарқан жайып құрмет көрсетуге, тағам ұсынуға үйренеді, ал екінші жағынан, музыкалық аспапта ойнап, ән айтып мешреп шаршысының ережелері ретінде үйренеді. Бұл кездесулерде әр қатысушы дәстүрді шынайы сақтау, үлкендерге құрмет көрсету, адамгершілік, адалдық пен қадір-қасиет туралы айту керек. Сондай-ақ мешрептер тұратын елді мекендердегі өзекті мәселелерді шешуі міндетті. Бұзылған жолдар мен көпір, үйлерді жөндеу, көшелер мен каналдарды тазарту мәселелеріне қатысады. Қарттар, жетімдер мен науқастардың жағдайлары осы кездесулерде ақылдасу арқылы шешіледі. Ұйғыр автономиялық аймағында әртүрлі мешрептер болуымен қатар, Қазақстанда «Отыз ұлы Мешребі» өкілі өзін сақтап қалған.

Ұйғырлардың түркі мәдениетіне сіңірген мәдениеттерінің бірі – мұқамдар. Олар халықтың қуанышын, қайғы-қасіретін, әділетсіздіктерге жол бермеуді, яғни сенімдері мен болашаққа үміттерін көрсетеді. «Ұйғыр он екі мұқамы» деп аталатын музыка ұйғыр ән өнерінде жүйеленген үлкен және көлемді музыкалық шығармаларға жатады. Қазақстан ұйғырлары арасында батыстың дәстүрін шығыс бөлігіне тасыған және бұларды салтанатты жиындарда, әртүрлі тойларда, мерекелерде және мешрептерде көруге болады. Әлішер Науаидің, Физули, Зелили газелдерін, Ашық Ғаріптің «Тахир мен Зухра» шығармасын, жүздеген жылдар бойы жасаған композициялары мен әуендерін көруімізге болады.

Ұйғыр мәдениетінде музыка және би құрамдас біртұтас болып табылады. «Усул» деп аталатын бидің тамыры тарихқа тереңдей түседі және әр бидің жеке тарихы бар. «Сама усул» деп аталатын биді, XII ғасырда алғаш рет Ясауидің даналығынан көруге болады. Бұл би Қазақстанда Наурызда, Құрбан айт және Рамазан мерекелерінде орындалады. Оның ішінде «Долан биі» басқа бір мағынаны білдіреді. Бір кезде көшіп-қонуға мәжбүр болғанда, Қашғари, Ақсу, Жаркентті есімізге салған тұлғалар және махаббатпен, жалындаған «Алла» сөздерімен айтылған бұл би мәдени өмірдің маңызды бір бөлшегі болып табылды. Бүгінгі ең үлкен дәстүрлі ойын-сауық түрлерінің бірі – «Самауар» және «Кесе ойыны». Қазақстанда «Долан» ансамблі, Ауыл шаруашылығы ансамблі, «Рухсара» ансамблі сияқты ән және би топтары ұйғыр әні мен билерін әртүрлі тойлар мен ойын-сауық кезінде көрсетеді.

Кескіндеме өнері ғасырлар бойы бірегей жинақталып, бұл өнер көптеген суретшілердің күшімен жалғастырылып келеді. Ғасырлар бойы жалғасын тапқан қабырға суреттерімен басталған бұл өнер әртүрлі әдістермен және жаңаша мазмұнымен көрініс табуда. Қазақстанда өмір сүрген Ахмет Енеттің туындыларынан Қашқардың артқы көшелері, көп жыл бұрынғы әдемі үйлер және таяқтарымен жолда жүрген қариялар назар аудартады. Сондай-ақ Венера Важитованың қыл қаламымен салынған суреттерінен Турфанның қарбыз сыраларын, Қашғардың нар бақшаларын, Хотеннің жібек тоқу мәнерін, Кумулдың мұқам сарайын көруге болады. Ұйғыр суретшісі Хашимджан Құрбан Асимұлы өз шығармаларында дәстүрлі өнерді жалғастырғанын көруге болады.

Қазақстандағы ұйғырлардың дәстүрі мен қолөнері сақталған. Ұстаз-шәкірт қарым-қатынасы жағдайында жастар кішігірім шеберханаларында аяқкіім тігу, сыпырғы жасау қолөнері, су құбыршысы, тігінші сияқты халық өнерін шеберлікпен үйренді.

Sözlü Anlatımlar ve Gelenekler

Afzaqi Bayan
ve Ənənilər

Auizeki aytılğandar
jəne ədet-ğurıptar

NİNİ ƏLLƏY QOŞIQI BESİK JYRY

Elley söyleyeyim canım balam,
Uyuyup kal elley!
İnsaf versin Allah'ım,
Elley balam elley!

Büyüdüğünde Allah'tan,
İstedim sana iman,
Elley balam elley!

Küçükken ben baktım,
Büyüdüğünde sen de bakarsın bana,
Elley balam elley!

Yaşlanınca ben senin gibi,
Küçük bala olup kalırım.
Sen şu zamanda yar yoldaşım ol,
Elley balam elley!

***

Elley balam elley elley!
Uyu balam elley elley!
Sen uyuyup kalınca elley elley!
Ben işlerimi yapayım elley elley!

***

Dağdan inen dört atlı Allah Allah
Allah!
Dördü de yakışıklı Allah Allah Allah!
Şu yakışıklıların içinde Allah Allah
Allah!
Benim balam en yakışıklı Allah Allah
Allah!

Əlləy ейтай жаним балам,
Ухлап қалғин әлләй!
Инсап бәрсун Аллаһим,
балам әлләй!

Чоң болғанда Аллаһдин,
Соридим саңа иман,
Әлләй балам әлләй!

Кичикиңдә мән бақтим,
Чоң болғанда сән бақарсән мени,
Әлләй балам әлләй!

Қериғанда мән сәндәк,
Кичик бала болуп қалимән.
Сән шу чағда яр йөликим бол,
Әлләй балам әлләй!

***

Әлләй балам әлләй әлләй!
Ухлаң балам әлләй әлләй!
Сиз ухлап турғучә әлләй әлләй!
Мән ишлиримни қиливалай әлләй
әлләй!

***

Тағдин чүшкән төт атиқ Алла Алла
Алла!
Төтилиси сумбатлиқ Алла Алла Алла!
Шу сумбатниң ичидә Алла Алла Алла!
Мениң балам сумбатлиқ Алла Алла
Алла!

Əldi деп сөйлейін, жаным балам,
Ўйықтап қал, әлди!
Мейірімділік берсін Аллам,
Әлди балам, әлди!

Үлкейгенде Алладан,
Тілерім саған иман,
Әлди балам, әлди!

Бала кезиңде мән бақтым,
Үлкейгенде сен бағарсың мени,
Әлди балам, әлди!

Қартайғанда мән сендей,
Кішкентай бала болып қалармын.
Сен бұл дәуірде жан жолдасым бол,
Әлди балам, әлди!

***

Әлди балам, әлди әлди!
Ўйықта балам әлди, әлди!
Сен ұйықтасаң әлди, әлди!
Мен жұмысымды бастайын әлди, әлди!

***

Таудан түскен төрт атты Алла Алла,
Алла!
Төртеуі де әдемі Алла Алла, Алла!
Сол әдемілердің ішінде Алла Алла,
Алла!
Мениң балам ең әдемісі Алла Алла,
Алла!

Bu dağlar yüce dağlar Allah Allah
Allah!

İki pınara su gelmiş Allah Allah!
Durmayacağına benzer Allah Allah!
Ben balamı büyüteyim Allah Allah!
Huda'm yardım etsin Allah Allah!

Бу тағлар егиз тағлар Алла Алла Алла!
Икки булаққа су кәпту Алла Алла!
Тохтимайдиган охшайду Алла Алла!
Мән баламни чоң қилай Алла Алла!
Худайим мәдәт бәргин Алла Алла!

Бұл таулардан биік таулар Алла Алла,
Алла!

Екі бұлаққа су келді Алла, Алла!
Тоқтамайтын секілді Алла, Алла!
Менің баламды үлкейтейін Алла, Алла!
Құдайым жәрдем етсін Алла, Алла!

***

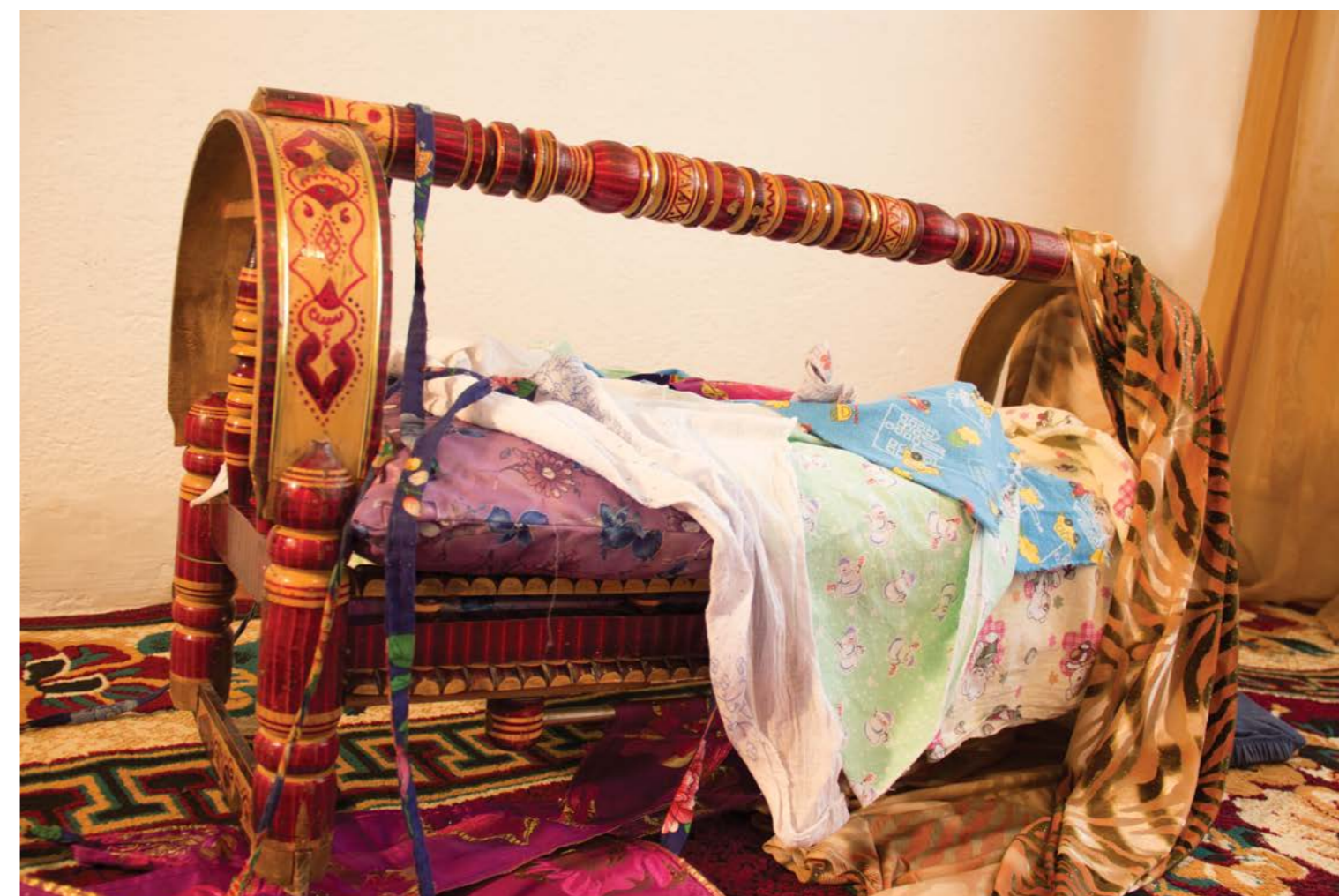
Elley balam elley!
Ağlama balam elley!
İri gözlü, kara kaşlı balam elley!
Sen uyursan balam,
Uykun sakin olsun,
Uyu balam uyu, elley balam elley!

***

Әлләй балам әлләй!
Йиғлима балам әлләй!
Бота көзлүк, қара қашлиқ балам әлләй!
Сән ухлисаң балам,
Уйқилириң тинч болсун,
Ухла балам ухла, әлләй балам әлләй!

***

Әлди балам, әлди!
Жылама балам, әлди!
Үлкен көзді қара қасты балам, әлди!
Сен ұйықтасаң балам,
Ұйқың тыныш болсын,
Ұйықта балам ұйықта, әлди балам,
әлди!

MASAL ЧӨЧӘК ЕРТЕГІ

Şehzade ile Bahçivan

Bir padişah varmış, bu padişah tebaasına karşı pek adaletli, çok iyi bir padişahmış, devlet işlerinin gailesindeymiş hatta aynaya bile bakmazmış. Bir gün yolda giderken aynada kendini görmüş, bakmış ki saçı sakalı ağarmış, ölüm zamanı yaklaşmış. Bunun için yerine adaletli bir padişah tayin etmeye karar vermiş. Kendi yerime kimi koysam diye günlerce düşünmüş lakin yine uygun birini bulamamış. Sonunda üç soru yazmış. Birincisi, bu dünyada ne haktır? İkincisi, bu dünyada ne yalandır? Üçüncüsü, bu dünyaya niçin geldik? Bu üç soruyu yazıp, bütün tebaasını toplayıp "Ey halkım, benim ölüm zamanım yaklaştı, ben yerime iyi bir padişah koymayı düşünüyorum. Üç soru yazdım, bu sorulara kim cevap verirse ben onu kendi yerime padişah tayin edeceğim." demiş. Deminki üç soruyu sorduğunda hiç kimse cevap verememiş, padişah hepsine on gün süre tanımış. Padişahın iki oğlu varmış, büyük oğlu iki sorunun cevabını bulmuş, annesinin yanına gidip üçüncü soruyu cevaplayamadığını söyleyip ne yapması gerektiğini sormuş. Annesi: "Oğlum, sen dışarılara çık halkın arasına gidip bu sorunun cevabını bul." demiş. Annesinden

Шаһзаде билән Бағвән

Бир падишаһ болған икән, бу падишаһ пукралириға бәк адил, шунчилик яхши падишаһкән, дөлитиниң ишлириниң һәләкчиликдә һәтта әйнәккиму қаримиғанкән. Бир күни йолда кетип берип әйнәктин өзини көрүп қалидикән, қариса чач-сақаллири ақирип кәткән, өзиниң өлидиған чеғи келип қалған. Шуниң билән орниға адил бир падишаһ тәйинләшни қарар қилидикән, бешиға нурғун күн чүшинидикән зади кимни өз орнумға қойсам болар дәп жиқ ойлинидикән, лекин йәнила мувапиқ бирини ойлап тапалмайдикән. Ахирида үч соал язидикән. Биринжиси бу дуняда немә һәқтур? Иккинжиси бу дуняда немә ялғандур? Үчинжиси бу дуняға немә үчүн кәлдук дегән мушу үч соални йезип, пүткүл пукралирини йиғип, "Әй хәлқим, мениң өлидиған вақтим йетип қапту, мән орнумға бир яхши падишаһ қойсам дәп ойлаймән, мән үч соал йезип кәлдим. Шу соалға ким жавап бәрсә мән шуни өз орнумға падишаһ қилип тәйинләймән" дәп байқи үч соални ейитқанда һечким жавап берәлмәйдикән, падишаһ һәммәйләнгә он күн мөһләт беридикән. Падишаһниң икки оғли болуп, чоң оғли икки соалниң жавабини тепип, анисиниң йениға берип үчинжи соалға жавап тапалмиғанлиқини ейтип, қандақ қилиши керәклиқини сорайдикән. Аниси "Оғлум, сән

Шахзаде мен бақташы

Бир патша болыпты, бұл патша халқына өте әділетті, өте жақсы патша екен. Мемлекет істерінің басы-қасында жүріп, тіптен айнаға қарауға уақыты болмапты. Бір күні жолда келе жатып, кенет айнаға көзі түседі. Қараса, шашы мен сақалына ақ түскенін байқайды. Өзіне өлім уақытының таяп қалғанын түсінеді. Сол үшін өзінің орнына әділетті бір патша тағайындауға шешім қабылдап, ұзақ күндер бойы орнына қоятын адамды ойлайды. Бірақ лайықты ешкімді таба алмайды. Соңында үш сұрақ жазады: "Біріншісі - бұл дүниеде не ақиқат? Екіншісі - бұл дүниеде не жалған? Үшіншісі - бұл дүниеге не үшін келдік?" деген үш сұрақты жазып, бүкіл халқын жинап: "Ей, халқым, менің өлім уақытым да таяп қалды. Менің орныма жақсы бір патша қоюды ойланып жүрмін. Үш сұрақ жаздым, бұл сұрақтарға кім дұрыс жауап бере алса, мен оны өз орныма патша қылып тағайындаймын" - дейді. Жаңағы жазылған үш сұраққа ешкім жауап бере алмайды. Патша бәріне он күн уақыт береді. Патшаның екі ұлы бар еді. Үлкен ұлы екі сұрақтың жауабын тауып, анасының жанына барып, үшінші сұраққа жауап бере алмағандығын айтып, не істеу керектігін сұрайды. Анасы - "Ұлым, сен сыртқа шығып халқыңның арасына барып, бұл сұрақтың жауабын тап" - дейді.

dua alıp yola çıkmış. Yolda giderken büyük bir bağ görüp içeri girmiş, girince de bahçıvanı görmüş, selam vermiş. Bahçıvan şehzadenin geliş sebebini sormuş, şehzade soruya cevap bulmak için geldiğini ve üç soruyu bahçıvana söyleyip kendisinin iki soruya cevap bulduğunu, birine cevap bulamadığını söylemiş. Bahçıvan iki soruya ne cevap verdiğini sormuş. Şehzade: "Birinci cevap, bu dünyada ölüm haktır, sadece bir değil kâinattaki bütün mahluklar için ölüm haktır, hepsi Allah'a canını teslim eder. Ama biz bu dünyaya niçin geliyoruz?" dediğinde bahçıvan:

- Benim birkaç şartım var, sen bu şartları yerine getirirsen ben sana cevap veririm, demiş. Şehzade kabul etmiş, bunun üzerine bahçıvan:

- Benim evimde günahsız bir gelinim, onun süt emen bir bebeği var. İki uyuyor, sen gidip onları öldürürsen ben sana üçüncü sorunun cevabını veririm, demiş.

Şehzade kendisinin Allah'tan korktuğunu, günahsız insanları öldürmek pahasına padişah olacağına onun gibi sıradan bir bahçıvan olmanın daha iyi olduğunu söyler ve bahçıvanın teklifini reddeder. Bahçıvan bunu işitince memnun olur ve şehzadeye:

- İşte cevabı kendin buldun, bu dünyaya geldik, amacımız Allah'ın rahmetine erişmek. Bu dünya geçici dünya, o dünya gerçek, ebedi dünyadır, demiş.

сиритларға чиқ, хэлқниң арасиға берип бу соалниң жавабини тап" дәйдикән. Анисидин дуа елип йолға чиқидикән. Йолда кетип берип бир чоң бағни көридикән, ичигә кирип бағвәнни көридикән. Салам беридикән, бағвән шаһзадиниң келиш сәвәбини сораидикән, шаһзадә соалға жавап тепиш үчүн кәлгәнликени дәйдикән вә үч соални бағвәнгә ейтип өзиниң икки соалға жавап тепип биригә жавап тапалмиғанлиқени дәйдикән. Бағвән икки соалға немә жавап тапқанлиқени сораидикән. Шаһзадә "Биринжи жавап бу дуняда өлүм һәқтур, бизгила әмәс каинаттики пүтүн мәхлуқлар үчүн өлүм һәқтур, һәммиси Аллаһқа жан тәслим қилиду. Әмма биз бу дуняға немә сәвәп билән келимиз?" дегәндә, бағвән: -Мениң бир нәччә шәртим бар, сән шу шәртлиримни ада қилсаң мән саңа жавап беримән, дәйду. Шаһзадә мақул болиду, шуниң билән бағвән: -Мениң өйүмдә бир гунаһсиз келиним бар, униң сүт емиватқан нарсидә бир балиси бар. Иккилиси ухлаватиду, сән берип шуларни өлтүрсәң мән саңа үчинжи соалниң жавабини беримән, дәйду.

Шаһзадә өзиниң Аллаһтин қорқидиғанлиқени, гунаһсиз инсанларни өлтүрүш бәдилигә падишаһ болғандин униңға охшаш бир аддий бағвән болуп яшашниң әвзәллиқени ейтиду вә бағвәнниң тәлипини рәт қилиду. Бағвән буни аңлап хушал болиду вә шаһзадигә:

-Мана жавабни дәл өзүң таптиң, бу дуняға кәлдуқ, мәқситимиз Аллаһниң рәһмитигә еришиш. Бу дуня өткүнчи дуня, у дуня һәқиқий мәңгүлүк дунядур дәйду.

Анасының батасын алып, жолға шығады. Жолда келе жатып, үлкен бір баққа кезигеді. Ішке кіре бергенде, бақташыны көреді. Сәлем беріп, бақташы ханзаданың келу себебін сұрайды. Ханзада сұраққа жауап табу үшін келгендігін айтады және үш сұрақты бақташыға айтып, екеуін тауып, біреуіне жауап таба алмағандығын айтады. Бақташы екі сұраққа не деп жауап бергендігін сұрайды. Ханзада бірінші жауап бұл дүниеде өлім ақиқат, тек қана бір емес тіршіліктегі бүкіл мақұлықтар үшін де өлім ақиқат, бәрі Алланың алдында жан тәсілім етеді. Бірақ біз бұл өмірге не үшін келеміз? дегенде бақташы:

-Менің бірнеше шартым бар, сен бұл шарттарды орындасаң, мен саған жауабын беремін, - дейді. Ханзада қабыл етеді. Сосын бақташы:

- Менің үйімде күнәсіз бір келінім мен оның емшектегі бір баласы бар. Екеуі де ұйықтап жатыр. Сен барып оларды өлтіріп келсең, мен саған үшіншісінің жауабын айтамын, - дейді.

Ханзада өзінің Алладан қорқатынын, күнәсіз жандарды өлтіріп патша болғанша, өзі сияқты бір бақташы болғандығы жақсы екендігін айтып, бақташының талабынан бас тартады. Бақташы бұны естіп қуанып кетіп, ханзадаға:

- Негізі, сен жауабын өзің таптиң, бұл дүниеге келгендегі мақсатымыз - Алланың рахымына бөлену. Бұл дүние - өткінші өмір, о дүние - шындық әрі мәңгілік өмір, - дейді.

Karınca ile Çocuk

Bir molla varmış, bir gün mektepte çocuklara ders verip, onları ödevlendirip kendisi Kur'an okurken Kur'an'da, bir öğrencisinin ertesi gün akşam saat dokuz buçukta vefat edeceği haberi verilmiş. Bunun üzerine molla bu çocuğun anne ve babasının çocuğun ölümüne yetişemeyeceğinden endişelenip çocuğa hiçbir şey demeden anne ve babasını görüp gelmesini söyleyerek bir çörek verip evine yollamış. Yolda öğle vaktinde çocuk bir arkin kenarına gelip çöreği ikiye bölüp yarısını yiyip yarısını beline koyup yoluna devam etmiş. Dağları aşır bir yere geldiğinde dinlenmek için oturmuş, durmadan o tarafa bu tarafa yürüyen karıncaları görmüş. Bunun üzerine çocuk Allah'a dua etmiş, belindeki yarım çöreği alıp ufalayıp karıncalara saçmış. Eve gelip anne ve babası ile görüşüp, dertleşip ertesi sabah yine okula gelmiş. Molla okula gelip bu çocuğu görünce şaşırıp kimseye duyurmadan Kuran'ı açıp bakmış ki bu çocuğun verdiği sadakalar sebebi ile bu çocuğa yine 62 yıl ömür hediye edilmiş.

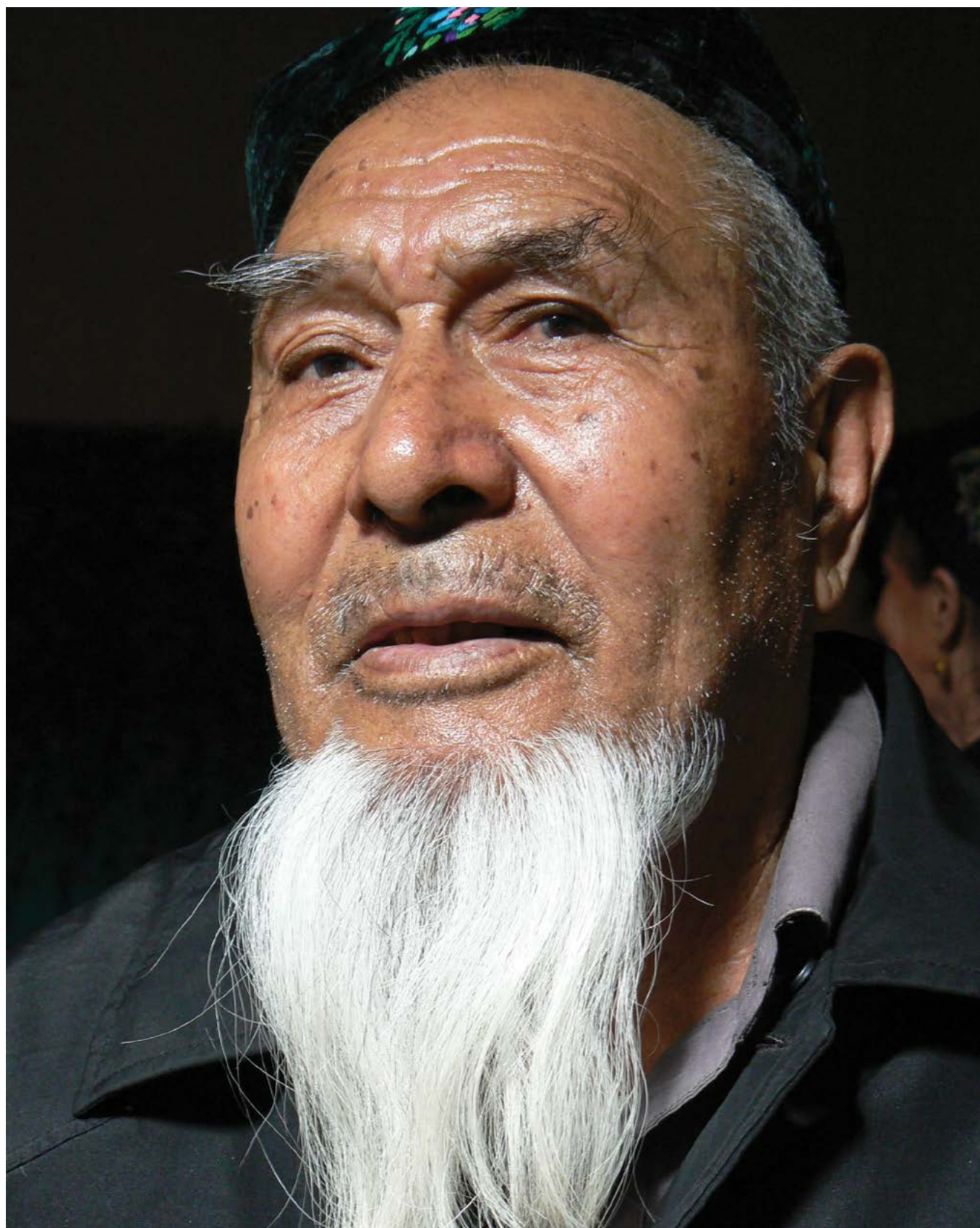
Чүмүлө билән Бала

Бир молла болған икән, бир күни мәктәптә балиларға савақларни берип, өғинишкә орунлаштуруп өзи қуран оқуп олтурса, қуранға бир оқуғучисиниң әтиси кәч саәт тоққуз йеримда вапат болидиғанлиқидин бешарәт берилидикән. Шуниң билән молла бу балиниң ата-анисиниң өлүмгә үлгүрүп келәлмәсликидин әнсирәп, балиға һечнәрсә демәстин ата-анисини көрүп келишини ейтип, бир тоқач берип өйгә йолға салидикән. Йолда чүш болғанда, бала бир ериқниң бойиға келип тоқачни иккигә бөлүп, йеримини йәп, йеримини белигә түгүп йолиға давам қилидикән. Тағлардин ешип бир йәргә кәлгәндә арам елип олтуруп, рисиқ издәп уяқтин-буяққа тохтимай меңип йүргән чүмүлиләрни көридикән. Шуниң билән бу бала Аллахқа дуа қилип, белидики йерим тоқачни чиқирип увуп чүмилиләргә чечип берип кетип қалидикән. Өйгә йетип берип ата-аниси билән көрүшүп, муңдишип әтиси әттигәндә йәнә мәктәпкә келидикән. Молла мәктәпкә келип бу балини көрүп һәйран болуп чандурмастин қуран китапни ечип қариса, бу бала қилған сәдиқилириниң саваби билән Аллахтаала бу балиға йәнә 62 йиллиқ өмүр ата қилған икән.

Құмырсқа мен бала

Ертеде бір молда болған екен. Бір күні мектепте балаларға сабақ беріп, оларға тапсырма беріп, өзі құран оқып отырса, құранда бір оқушының ертесі күні сағат тоғыз жарымда қайтыс болатындығынан хабар беріліпті. Бұны білген молда ата-анасы баласының өліміне үлгіріп келе алмайды деп уайымдап, балаға ләм-мим демей, бір тоқаш беріп үйіне жөнелтіпті. Түс болғанда, бала бір арықтың бойына келіп, тоқашты екіге бөліп, жартысын жеп, жартысын беліне қойып, жолын жалғастырыпты. Таулардан асып бір жерге келгенде, демалу үшін отырады, жан жағында жүрген құмырсқаларды көріпті. Бұны көрген бала Алладан дұға қылып, беліндегі жарты тоқашты алып, үгітіп құмырсқаға шашыпты. Үйге келіп анасы мен әкесімен қауышып, ертесі таңертең сабаққа келіпті. Молда мектепке келіп, баланы көріп таңданып, ешкімге қарамастан құранды ашып қараса, бұл баланың берген садақасының арқасында Алла балаға 62 жыл өмірді сыйға тартқан екен.

Davut Peygamber

Davut aleyhisselamin zamanında eşini kaybetmiş, değirmende çalışan bir kadın varmış. Günde bir avuç una çalışıyormuş. Bir gün bir dilenci gelip Allah rızası için karnını doyurmasını istemiş ama değirmencilerden hiçkimse dilencinin karnını doyurmamış. Bunun üzerine az önceki dul kadın değirmencilerden bir tane çörek alıp bu dilenciye vermiş ama dilenci bununla doymamış. Kadın o günkü bir avuç unu alıp bir tahtanın üstüne koyarak divanenin evine götürüp, bu un ile yemek yapıp onu doyurmak için yola koyulmuş. Yolda rüzgâr çıkıp kadının bir avuç ununu uçurmuş. Bunun üzerine ümitsiz halde divanenin evine doğru gidip, komşusundan bir çörek, çay alıp dilenciye gitmiş. Dilenci doymuş ve kadın için dua etmiş. Dul kadın değirmencilerden ve komşusundan aldığı çöreği onlara geri veremediği için dövüşüp Davut aleyhisselamin önüne gitmiş, durumunu anlatıp çöreği geri vereceğini söylemiş. Davut aleyhisselam onlara üç gün beklemelerini ve üç günden sonra Süleyman aleyhisselamin gelip bu işi çözeceğini söylemiş.

Süleyman aleyhisselam dönünce durumu işitip rüzgârlara sormuş: "Rüzgârlar Allah bize ferman verdi, Allah'ın fermanına göre biz o kadının ununu aldık, bir helal adamın gemisi suya batmak üzere idi, o dul kadının unu ile biz geminin delik yerini onardık, bunun hepsi Allah'ın

Давут Пәйғәмбәр

Давут әләһиссаламның вақтида, йолдиши өлүп кәткән, түгмәндә ишләйдиған бир аял бар икән. Күндә бир очум унға ишләйдикән. Бир күни бир қәләндәр келип аллаһниң йолида өзини бир тойғузуп қоюшни өтүнидикән, әмма түгмәнчиләрдин һечким ерән қилмайдикән. Шуниң билән һелиқи тул аял түгмәнчиләрдин бир тал тоқач елип бу қәләндәргә беридикән, әмма қәләндәр буниңға тоймайдикән. Аял шу күнлүк бир очум унини елип бир тахтиниң үстигә қоюп, диванини өйигә апирип шу ун билән тамақ қилип тойғузуш үчүн өйигә қарап йол алидикән. Йолда шамал чиқип аялниң бир очум унини учуруп кетидикән. Шуниң билән аял үмитсиз һалда диванини өйигә башлап берип, қошнисидин бир тоқачни сорап елип, чай билән қәләндәргә беридикән. Қәләндәр тойидикән вә аял үчүн дуа қилип кетип қалидикән. Тул аял түгмәнчиләрдин вә қошнисидин сорап алған тоқачни уларға қайтуруп берәлмәй соқушуп қелип давут әләһиссаламниң алдиға баридикән, әһвални баян қилип тоқачни қайтуруп беришини ейтидикән. Давут әләһиссалам уларға үч күн сақлашни вә үч күндин кейин сулайман әләһиссалам келип бу ишни һәл қилидиғанлиқини ейтидикән.

Сулайман әләһиссалам қайтип келип болған әһвални аңлап шамаллардин сорайдикән, шамаллар Аллаһ бизгә пәрман бәрди, Аллаһниң пәрмани бойичә биз у аялниң унини алдуқ,

Дәуит пайғамбар

Дәуит пайғамбарымыздың заманында күйәйи қайтыс болған, диірменде жұмыс жасайтын бір әйел болыпты. Күнде бір уыс ұн үшін жұмыс жасайды екен. Бір күні бір қайыршы келип, Алла разылығы үшін қарнын тойдырғанын қалайды. Бірақ диірменшілерден ешкім қарай қоймайды. Ал жесір әйел диірменшілерден бір түйір тоқаш алып қайыршыға береді. Бірақ қайыршы оған тоймайды. Әйел сол күнгі бір уыс ұнын алып, бір тақтаның үстіне қойып, қайыршының үйіне апарып, бұл ұнмен тамақ жасап, оны тойдырамын деген оймен жолға шығады. Жолда жел соғып, әйелдің бір уыс ұнын ұшырып әкетеді. Содан үмітсіз халде қайыршының үйіне тура барып, көршісінен бір тоқаш алып қайыршыға барады. Қайыршы тойып, әйел үшін дұға етеді.

Жесір әйел диірменшілер мен көршілерінен алған тоқашын оларға кері қайтара алмағаны үшін төбелесіп, Дәуит пайғамбардың алдына барады. Әйел болған жағдайды түсіндіріп, тоқашын кері қайтаратынын айтады. Дәуит пайғамбар оларға үш күн күтуін және үш күннен соң Сүлеймен пайғамбарға барып, бұл істі шешетінін айтады. Сүлеймен пайғамбар келип жағдайды естіп, желден сұрайды. Сонда жел:

-Алла бізге бұйрық берді. Алланың бұйрығына орай біз ол әйелдің ұнын алдық. Бір адал адамның кемесі суға батудың алдында еді. Ол жесір әйелдің ұнымен біз сол кемениң кетік жерін

fermanı, kurtarılan gemide üç parça ipek kumaş var, bunun bir kısmı dul kadının." demiş. Kumaşlar geldiğinde dul kadın bu kumaşı üç parçaya ayırmış, komşusuna ve değirmenciye iki parçayı verip kendisine bir parçanın kaldığını söylemiş. Komşusu ile değirmenci bir çöregin yerine bu kadar çok şeyin gelmesine şaşırıp sorduğunda, (kadın) Davut alayhisselam sadakanın bu dünyadaki mükâfatının 40 katı, cennette ise 70 katı olduğunu söylemiş. Komşu ile değirmenci o divaneyi kendilerinin doyurmamalarına pişman olmuş.

бир халал адәмнің кемиси суға петип кетиш алдида иди, шу тул аялның уни билән биз кеминиң төшүк йерини оңшидуқ, буниң һәммиси Аллахниң пәрмани, кутқузивелинған кемидә үч бөләк тавар бар, шуниң бир бөлики ашу тул аялныңдур дәйдикән. Таварлар кәлгәндә тул аял бу таварни үч бөләккә бөлүп, қошниси вә түгмәнчигә икки бөләкни берип, бир бөләкниң өзигә қелишини ейтидикән. Қошниси билән түгмәнчи бир тоқачниң орниға бунчә жиқ нәрсиниң кәлгәнликигә һәйран болуп сориганда, Давут әләһисалам сәдиқиниң бу дунядики мукапатиңиң 40 һәссә икәнликини, жәннәттә болса 70 һәссә икәнликини ейтиду. Қошна билән түгмәнчи у диванини өзлириниң тойдурмиғанлиқиға пушайман болуп қайтишиду.

жамадық. Бұның бәрі Алланың қалауы, құтқарған кемедә үш орам жібек мата бар. Оның бір орамы жесір әйелдікі, дейді. Маталар келгенде, жесір әйел бұл матаны үш бөлікке бөліп, көршісі мен диірменшіге екі бөлігін беріп, бір бөлігін өзіне алып қалатынын айтады. Көршісі мен диірменші бір тоқаштың орнына бұндай үлкен заттың келгендігіне таң қалып сұрағанда, Дәуіт пайғамбар садақаның бұл дүниеде 40 сауабының бар екендігін, жәннатта 70 сауабы болатындығын айтады. Көршісі мен диірменші ол қайыршыны өздері тойдырмағандарына налиды.

Падішаһ иле Кızı

Eski zamanda bir padişahın üç kızı varmış, bu padişah küçük kızını daha çok beğenirmiş. Bu kız yılandan korkarmış, kızını yılan sokmasın diye büyük bir saray yaptırmış. Sarayın bir tek penceresi bile yokmuş, sadece bir kapısı varmış. En üst kata bir pencere açıp kızını buraya yerleştirmiş. Bir gün kız rüyasında kendisini yılan soktuğunu görmüş, bağıırıp uyanmış ve oldukça rahatsız olmuş. Bunun üzerine babası, kızını gezmeye götürmüş, kız yine de rahat olamamış. Padişah, kızının gönlünü rahat tutması için bir mollaya okutmaya karar vermiş. Molla kızın gözüne ne gördüğünü sormuş, kız yılan gördüğünü söylemiş.

Molla ertesi gün gelip bugün rüyasında ne gördüğünü kendisine anlatmasını istemiş. Ertesi gün kız gelip iyi bir rüya gördüğünü, rüyasında dağları, çiçekleri ve bir yiğidi gördüğünü ama sonunda o yiğidin de yılan olup gittiğini söylemiş. Molla kızın gidip ertesi gün tekrar gelip yine gördüğü rüyayı anlatmasını istemiş. Ertesi gün kız gelip rüyasında toy gördüğünü söylemiş. Molla da rüyasında gördüğü o yiğidin kız ile evleneceğini söylemiş. Bu şehzade büyük bir günah işlemiş, Allah'ın iradesi ile yılan dönüştürmüş. Padişah, kızını alıp saraya dönmek istemiş, bu sırada molla padişahın kulağına bir şeyler söylemiş. Bunlar saraya dönüp geldikten sonra bir yılan saraya girip kızını sokup öldürmüştü. Yılan da bu

Падішаһ билән Қızı

Бурунқи заманда бир падишаһниң үч қızı боптикән, бу падишаһ кичик қизини яхши көридикән. Бу қизи йиландин қорқидикән, қизини йилан чеқивалмисун дәп чоң бир сарай салдурупту. Сарайниң бирму дәризси йоққән, бирла ишикидин башқа ишик йоққән. Әң үстүнки қәвәткә бир дәризә орнитип қизини шу йәргә орунлаштуридикән. Бир күни қизи чүшидә йилан чеқивелип чүш көрүп чирқирап ойғинип кетип интайин биарам болидикән. Шуниң билән дадиси қизини сәйлигә елип чиқидикән, қиз йәнила хушал болалмайдикән. Падішаһ қизиниң көңлини хатиржәм қилш үчүн бир моллиға оқутмақчи болидикән. Молла қизниң көзигә немә көрүнидиғанлиқини сорайдикән, қиз йиланла көридиғанлиқини ейтидикән. Этиси келип бүгүн чүшидә немә көргәнлиқини өзигә ейтишни дәйдикән. Этиси қиз келип өзиниң яхши чүш көргәнлиқини, чүшидә тағларни, гүлләрни көргәнлиқини, чүшидә бир йигитни көргәнлиқини, әмма ахирида у йигитниңму йилан болуп кәткәнлиқини ейтидикән. Молла қизниң қайтип әтә келип йәнә көргән чүшини ейтишини буйрупту. Этиси қиз келип өзиниң чүшидә той көргәнлиқини ейтипту, молла чүшидә көргән шу балиниң қиз билән той қилидиғанлиқини ейтипту. Бу шаһзадә чоң бир гунаһ қилған болуп, Аллаһниң ирадиси билән йиланға айлинип кәткән икән. Падішаһ, қизини еилп сарайға қайитмақчи болидикән, бу чағда молла падишаһниң қулиқиға бир нәрсиләрни дәйдикән. Булар сарайға қайтип кәлгәндин кейин бир йилан сарайға кирип қизни чеқип өлтүрүп қойидикән. Йиланму шу жайда өлидикән, дадиси

Патша мен қızı

Баяғы бір заманда патшаның үш қızı болыпты. Патша кенже қызын өте жақсы көреді екен. Кіші қızı жыланнан қатты қорқады екен, қызын жылан шақпасын деп биік сарай салғызыпты. Сарайда терезе жоқ екен, тек бір ғана есігі бар екен. Ең үстіне терезе салдырып, қызын сол жерге орналастырыпты. Бір күні қыз түсінде өзін жылан шаққанын көріп, шошынып ояныпты. Қыздың шошынғаны басыла қоймапты. Патша қызының көңіл күйінің көтеріңкі болуы үшін қыдыртыпты. Бірақ сонда да шошынғаны басылмапты. Патша бір молданы әкелуге хабар беріпті. Молда қыздың көзіне не көрінгенін сұрайды, қыз жылан көргендігін айтыпты. Ертесі күні түсінде не көргенін өзіне айтқысы келіпті. Келесі күні қыз молдаға келіп, жақсы түс көргендігін, түсінде тауды, гүлдерді және жігітті көргенін баяндайды. Бірақ соңында жігітті жылан шағып өлтіргенін айтады. Ертесі күні қайтадан келіп түсін айтуын сұрайды. Таң атып, молданың үйіне келіп, түсінде той көргендігін баяндапты. Молда ол жігітке үйленетіндігін айтты. Бұл ханзада үлкен бір күнә жасап, қаһарға ұшырап жыланға айналғанын айтады. Патша қызды үйіне алып кетпек болады. Молда патшаның құлағына сыбырайды. Сөйтіп, бұлар сарайға келген соң, бір жылан сарайға кіріп кетіп, қызды шағып өлтіреді. Жылан да өледі. Әкесі келсе, екеуі де өліп жатыр екен. Сол кезде ғана молданың айтқан сөздері есіне түседі. Молда

сırada ölmüş, babası girip baksa ikisi de ölü. Bu sırada molların kulağına söylediği söz aklına gelmiş. Molla yılan dönüştürmüş şehzade ile melikenin bu dünyada değil, öbür dünyada birlikte olacağını söylemiş. Melike yılan korktuğu için ve kendini yılan sokup öldürdüğü için Allah onu emeline ulaştırmış. Bu yüzden bütün işlere iyi taraftan bakarsan iyilik olur, kötü taraftan bakarsan kötülük olur, sözü bunu ifade eder.

кирип қариса иккилиси өлүп қалған, шу чағда моллиниң қулиқиға дегән сөзи ядиға келидикән. Молла йиланға айлинип кәткән шаһзадә билән мәликиниң бу дуняда әмәс, у дуняда биллә болидиғанлиқини ейтиқан икән. Мәликә йиландин қорққанлиқи үчүн вә өзини йилан чеқип өлтүрүп қойидиғанлиқи үчүн Аллаһ буни әмәлгә ашурған икән. Шуңа һәммә ишниң яхши тәрипини ойлисаң яхшилиқ болиду яман тәрипини ойлисаң яманлиқ болиду, дегән мушу шу.

жылан келсе, ханзада мен ханшайым бұл дүниеде емес, басқа дүниеде бірге өмір сүретіндігін айтқан екен. Ханшайым жыланнан қорыққаны үшін және өзін жылан шағып өлтіргені үшін Алла оны менмендіктен құтқарады. Бұл бүкіл істі жақсы жағынан қарасаң, жақсылық болады, жаман жағынан қарасаң, жамандық болады дегенді аңғартады.

Yarıл Ташım Yarıл

Eski zamanda bir adam yaşamış, bu adam zengin de deęil fakir de deęil, orta halli yaşamış. Bu adamın karısı ölmüş ve iki kızı yetim kalmış. Birinin adı Aynuri, birinin adı Aygüli imiş. Bu iki kız çocuęu birbirine çok baęlı, birlikte çok güzel yaşamışlar. Aygüli küçük yaşlarda babasına “Baba, bize bir anne alıp getirsen!” diye rica etmiş. Bunun üzerine kızların babası bu kızlara iyi baksın diye bir kadınla evlenmiş. O kadının bir oęlu varmış, o kadın oęlunu da bu eve alıp gelmiş. Bu kadın, eve gelmesiyle birlikte Aynuri ile Aygüli’ye evi temiz tutun diye baęırmış. Bu kadın günden güne bunlara üvey muamelesine başlamış. Büyük kız Aynuri’ye çok iş yaptırmış, kendisi iş yapmamış, kızları çalıştırmış. Böyle yapınca Aynuri ile Aygüli bu kadar ev işini, yemekleri çok güzel yapmayı öğrenerek büyümüşler. Aynuri’yi başka biri almasın diye kendi büyük oęluna almak istemiş. Bunu duyan Aynuri çok üzölüp evden kaçmak istemiş. Bunun üzerine babasına sormuş, babası annesinin sözünü doğrulamış. Aynuri bir gece evden kaçıp gitmiş. Bu kız evden kaçıp nereye gideceęini bilmeden yürüyüp bir daęla karşılaşmış. Daęın dibine varıp beni içine al, sakla, diye yalvarmış. Bunun üzerine daę yavaş yavaş açılmış. Yaęmur yaęmış, boran çıkmış, tabiat gazaba gelmiş, daę açılıp kız içine girmiş. İçeri girip daę tekrar kapanırken kızın saçı kısılıp

Йәрил Тәшим Йәрил

Бурунқи заманда бир адәм яшапту, бу адәм байму әмәс кәмбәғәлму әмәскән, оттура һалдә яшайдикән. Бу адәмниң аяли өлүп китип икки қизи йәтим қаптикән. Бириниң әти Айнури, бириниң әти Айғүли икән. Бу икки қиз бала бирбири билән шундақ инақ, шундақ яхши һаят кәчүрүптү. Айғүли кичик чағлирида дадисиға “Дада, бизгә бир апа әкилип бәрсиңиз!” дәп өтүнүптү. Шуниң билән қизларниң дадиси шу қизлиримға яхши қарисун дәп бир аялға өйлинипту. У аялниң бир оғли бар икән у аял оғлиниму бу өйгә әлип кәпту. Бу аял өйгә кәлгән күнила Айнури билән Айғүлигә өйни пакиз тутуңлар дәп варқирапту. Күндин күңә бу аял буларни өгәйләшкә башлапту. Чоң қизи Айнурини жиқ иш қилдуруп, өзи иш қилмапту, қизларни ишлитипту. Айнурини яман әғир ишләргә сапту. Аштақ қилип йүрүп бу Айнури билән Айғүли шунчилик өй ишлиригә пишшиқ, тамақларни шунчилик яхши әтидиған чоң бопту. Айнурини башқа бирси әлип кәтмисун дәп өзиниң чоң болған оғлиға әлип бәрмәкчи бопту. Бу вәқәни аңлап Айнури наһайити хапа болуп өйдин қәчип кәтмәкчи бопту. Шуниң билән дадисиға дәпту. Дадиси му аписиниң сөзини раст дәпту. Айнури бир күни кәчиси өйдин қәчип кәтипту. Бу қиз өйдин қәчип қаяққа бәришини билмәй мәңип йүрүп, бир тағқа йолуқупту. Тағниң түвигә бәрип мәни өз ичиңгә алғин, сақлиғин, дәп ялвурупту. Буниң билән тағ аста аста әчилипту. Ямғур йәғип, боран чиқип, тәбиәт шунчилик фәзәпләнипту,

Жарыл тасым жарыл

Ертеде бір адам бай да емес, кедей де емес еді, бірақ ол бірқалыпты өмір сүреді. Бұл адамның әйелі қайтыс болып, екі қызы жетім қалыпты. Олардың біреуінің есімі Айнури, екіншісінің есімі Айғүли екен. Екі қыз бір-бірімен өте тату болыпты. Кішкентай қызы әкесінен: “Әке, бізге ана әкеліп берші!” - деп сұрайды. Содан кейін әкесі екі қызына жақсы қарайды деген үмітпен бір әйелге үйленіпті. Ол әйелдің ұлы бар екен, өзімен бірге тұруға ертіп алып келіпті. Үйге келген соң, Айнури мен Айғүлүлиге үйді жинауды талап етеді. Күн сайын өгей анасы екенін көрсете бастайды. Үлкен қызы Айнуриға көп жұмыстар бере бастайды. Айнури ауыр жұмыстардың барлығын істейді. Осылайша, Айнури мен Айғүли үйде көп жұмыс істеуді, тамақты дәмді жасауды үйренді. Бір күні өгей анасы өзінің ұлына Айнуриді әйел етіп алып бермекші болды. Мұны естіген Айнури қатты қобалжып, үйден қашып кеткісі келді. Әкесінен бұл туралы сұрады, әкесі анасының сөзін растады. Бірде ол үйден кетіп қалды. Қайда барарын білмей тауға шығып кетеді. Тауда бір тастың түбіне барып, өзін жасырып қоюын өтінеді. Сонда тас баяу ашылады. Жаңбыр жауып, боран болғанда, тас ақырын ашылады да қыз ішіне кіріп кетеді. Ол кіргенде, тас қайтадан жабылады, қыздың шашы кесіліп, тастан шашы шығып қалады. Үйде бәрі тойға дайындалып, мал сойып дайындық жасайды. Біраздан

сақının ucu daęın dıřında kalmıř. řimdi eve gelsek, evdekiler dűęüne hazırlık yapıp büyük kazanları kurup hayvanları kestięi sırada Aynuri yok, kaçıp gitmiş, řeklinde haber yayılmış. Bunun üzerine annesi, babası, bütün mahalle bu kızı aramaya çıkmış. O tarafı aramışlar, bu tarafı aramışlar, sonunda kızın babası bu tařa bakıp saçı görmüş. Bunun üzerine taşın yarıldığını bilmış. Babası yalvarmış kızım buraya çık diye. Babası tařa “Yarıл taşım yarıл, ben kızımı göreyim, yüzüne doyaım!” demiř. Tařın içinden kızın sesi duyulmuş: “Yarıлма taşım yarıлма, ben babamı görmeyeyim, önceden idi öz babam, řimdi olmak ister kaynatam!”. Arkasından kızın üvey annesi gelip tařa yalvarmış: “Yarıл taşım yarıл, ben kızımı göreyim, yüzüne doyaım!” dese taşın içinden kızın sesi duyulmuş: “Yarıлма taşım yarıлма, ben annemi görmeyeyim, önceden idi öz anam, řimdi olmak ister kaynanam!”. Bunun üstüne annesi üzölüp gitmiş. Arkasından kızın aęabeyi gelip “Yarıл taşım yarıл, ben kız kardeřimi göreyim, yüzüne doyaım!” demiř. Tařın içinden kız: “Yarıлма taşım yarıлма, ben aęabeyimi görmeyeyim, evel idi öz aęabeyim, řimdi olmak ister kocam!” demiř. Bunun üstüne taş yine yarılmamış. Arkasından aęlayarak kızın kardeři gelip “Yarıл taşım yarıл, ben ablamı göreyim, yüzüne doyaım!” demiř. Tařın içinden kız: “Yarıл taşım yarıл, ben kız kardeřimi göreyim, kendi baęırına alayım!” demiř. Tař yarılmış, kız kardeři içine girmiş. Bu ikisi

тағ әчилип қиз ичигә киривапту. Киривалганда тағ қайтидин йәпилган чағда қизниң чәчи қисилип чәчинин учи ташниң сиртида қапту. Әмди өйгә кәлсәк, өйдикиләр тойға тәйярлиқ қилип, даш қазанлирини әсип, малларни союватқан пәйиттә Айнури йоқ қәчип кәтти дигән һәвәр тарқилипту. Шуниң билән булар аписи дадиси һәммиси бу қизни издәп, пүткүл мәһәллә издәп һәр йәрдин йүгүрәпту. У яқтин издәпту бу яқтин издәпту ахири ашу ташқа қариса қизниң чәчини дадиси көрүп қапту. Шуниң билән ташниң йәрилғанлиқини билипту. Дадиси ялвурупту қизим маяққа чиққин дәп. Дадиси ташқа “Йәрил тәшим йәрил, мән қизимни көрүвалай, дидариға қәнивалай!” дәптикән. Ташниң ичидин қизниң үни аңлинипту: “Йәрилма тәшим йәрилма, мән дадамни көрмәймән, бурун иди өз дадам, әмди болмақчи қәйинатам!” дәпту. Таш йәрилмапту. Дадиси хапа болуп, йиғлап кәтипту. Кәйнидин қизниң өгәй аниси кәлип ташқа ялвурупту: “Йәрил тәшим йәрил, мән қизимни көрүвалай, дидариға қәнивалай!” дисә ташниң ичидин қизниң үни кәпту: “Йәрилма тәшим йәрилма, мән апамни көрмәймән, авал иди өз апам, әмди болмақчи қәйинанам!”. Шуниң билән аписи хапа болуп кәтип қапту. Кәйнидин қизниң акиси кәлип “Йәрил тәшим йәрил, мән сиңлимни көрүвалай, дидариға қәнивалай!” дәптикән. Ташниң ичидин қиз “Йәрилма тәшим йәрилма, мән акамни көрмәймән, авал иди өз акам, әмди болмақчи йолдишим.” Шуниң билән таш йәрилмапту.

кейін қыздың қашып кеткенін бәрі естиді. Содан кейін оның анасы, әкесі, барлығы қызды іздеуге шығады. Қызды таппай, әбден шаршайды, бірақ әкесі қызының кесіліп қалған шашын көріп, тастың жарылғанын біліп қояды. Сонда тасқа: “Жарыл, тасым, жарыл, мен қызымның жүзін көрейін!” - дейді. Тастың ішінен қыздың даусы шығып: “Жарылма, тасым, жарылма, ол бұрын менің әкем еді, енді қайын атам болғысы келеді - дейді. Өгей анасы тасқа келіп: “Жарыл, тасым, жарыл, мен қызымның жүзін көрейін” -дейді. Сонда қыз. “Жарылма, тасым, жарылма, ол бұрын менің анам еді, енді қайын енем болғысы келеді” - дейді. Біраздан кейін ағасы келіп: “Жарыл, тасым, жарыл, мен қарындасымның жүзін көрейін” - дейді. Қыз тастың ішінен: “Жарылма, тасым, жарылма, ол бұрын менің ағам еді, енді күйеуім болғысы келеді”- дейді. Тас ешкімге ашылмайды, бәрі ренжіп, үйіне қайтады. Біраздан кейін сіңілісі келіп: “Жарыл, тасым, жарыл, мен әпкемді көрейін”- дейді. Сонда қыз да: “Жарыл, тасым, жарыл, менің сіңілім келді”- дейді. Тас жарылып, бірін-бірі көрген екі қыз құшақтасып, бірге шығысқа қарай жолға шығады. Ұзақ жол жүрегеннен кейін сіңілісі шаршап, су ішкісі келеді. Екеуі бірге көлге келеді. Көлдің бетінен аюдың суретін көреді де сіңілісіне бұл судан ішпеу керек екенін, ішсе аюға айналып кететінін айтады. Екеуі тағы біраз жол жүргеннен кейін, шаршап су ішкілері келіп, бір көлге келеді. Көлден қасқырдың суретін көріп, бұл судан ішпеу керектігін, қасқырға

kucaklaşp buradan gidelim diyerek doğu tarafa doğru yol almışlar. Oldukça uzun yürüdükten sonra küçük kardeşi susayıp “Abla ben susadım, su içesim geldi!” demiş. Bir göle gelmişler, gölde ayının sureti görünmüş, ablası bu sudan içme, içersen ayıya dönüştür kalırsın, demiş. Bunun üzerine yürüyüp yine bir subaşına gelip baksalar kurt sureti görünmüş, kız içeyim demiş. Ablası içme kardeşim, içsen kurda dönüştür kalırsın, demiş. Sonra üçüncü bir gölün kenarına gelmişler. Çok yorulmuşlar, baksalar suda geyik sureti görünmüş, kardeşine yine geyiğe dönüştür kalırsın diye sudan içmemesini söylemiş ve burada uyuyakalmış. Geceleyin ablası uyuyunca kardeşi bu sudan içmiş, bunun üzerine geyiğe dönüşmüş. Ablası uyanıp baksa kardeşi yok, “Aygüli! Aygüli!” diye bağırmış ve bir geyik ortaya çıkmış. Kız bunu görünce kardeşi olduğunu bilmiş, ağlayıp geyiği kucaklayıp yürümüşler, bir grup avcıya rastlamışlar. Avcılar geyiği vurmalarına izin vermemiş. Bu avcılarının içinde bir padişah varmış, bu padişah kızın güzelliğini görmüş ve geyik ile kızı yanına alıp gitmiş. Padişahın evinde Hanayim isimli karısı varmış, bu kadının padişahтан çocuğu yokmuş. Bu kadın, Aynuri’ye öç beslemiş. Aynuri, padişah ile evlenip hamile kalmış. Padişah-ı âlem sevinip ava çıkmış, Hanayim isimli kadın intikam almak için evinin kenarındaki göl kıyısına salıncak

Кәйнидин йиғлап қизниң сиңлиси кәпту “Йәрил тәшим йәрил, мән һәдәмни көрүвалай, дидариға қәнивалай!” дәптикән. Ташниң ичидин қиз “Йәрил тәшим йәрил, мән сиңлимни көрүвалай, өз бағримға әливалай!” дәптикән. Таш йәрилип ичигә сиңлиси кирипту. Шуниң билән бу иккиси қучақлашип қәчип китәйли бу йәрдин дәп шәрқ тәрәпкә қарап мәңипту. Наһайити узақ маңғандин кәйин, кичик сиңлиси уссап кәтип “Һәдә мән уссап кәттим су ичкүм кәлди!” дәптикән. Бир көлгә кәлсә әйиқниң сүрити турған, ачиси бу сунни ичмә, болмиса әйиққа әйлинип қалисән дәпту. Шуниң билән мәңип йәнә бир сунниң йәниға кәлип қариса бәриниң сүрити турған, қиз ичимән дәптикән. Һәдиси ичмә сиңлим, ичсәң бәригә әйлинип қалисән дәпту. Андин үчүнжи бир көлниң йәниға кәпту. Наһайити һәрип кәтипту, қариса суда кийикниң сүрити турған, сиңлисини йәнә кийиккә әйлинип қалисән дәп йәнә ичкили қоймапту вә шу йәрдә ухлап қапту. Кәчиси һәдиси ухлап қалғанда, сиңлиси бу сунни ичивапту, шуниң билән кийиккә әйлинип қапту. Ачиси ойғинип қариса сиңлиси йоқ, “Айгүли! Айгүли!” дәп варқириса бир кийик пәйда бопту. Қиз көрүпла сиңлиси икәнликни тонупту, йиғлап кийикни қучақлап мәңиптикән бир топ овчиларға учрапту. Овчилар кийикни атмақчи бопту, қиз кийикни атқили қоймапту. Бу овчиларниң ичидә бир падишаһ бар икән, бу падишаһ қизниң гүзәлликини көрүп яхши көрүп қапту вә кийик билән қизни биллә әлип кәтипту.

Падишаһниң өйдә Ханайим дәгән

айналып кететиндигин айтады. Үшінші көлге келгенде, судан бұғының суретін көреді. Бұл судан да ішпе, ішсең бұғыға айналып кетесің дейді. Түн болып, әпкесі ұйқтап қалған кезде шыдамай, судан ішеді де, бұғыға айналып кетеді. Оянса, сіңілісі жоқ. “Айгүли! Айгүли!”- деп айғайлайды. Жанына келген бұғыны көріп, сіңілісі екенін түсінеді. Екеуі тағы да жол жүреді. Орманда алдарынан бір топ аңшылар шығып, бұғыны атып алғысы келеді. Бірақ қыз бұғыны атқызбайды. Аңшылардың ішінде хан бар екен. Ол Айнүриді көріп, оның сұлулығына ғашық болады. Сөйтіп қызбен б ұғыны алып сарайына қайтады.

Сұлтанның үйінде Ханайим деген әйелі бар, бірақ оның сұлтаннан балалары болмапты. Айнүри сұлтанға үйленіп, аяғы ауыр болады. Бұны естіген сұлтан қуанып, аңға шығады. Ханайым қызғанып қызды алдап барып, көлге құлатып жібереді. Сұлтан аңнан келгенде, Ханайым жылап отырып, сұлтанға қыздың жоғалып кеткенін айтады. Сұлтан бәріне жарын іздеуді бұйырады. Күн артынан ай өтеді, бірақ қызды ешкім таба алмайды. Бұғы күнде көлдің жағасына барып жылайды. Бұны жақтырмаған Ханайым ханға қатты ауырып, тәуіп бұғының етін жесең жазыласың дегенді өтірік айтады. Қазанды қайнатып, бұғыны сойуға дайындалады. Бұны естіген бұғы көлге барып, әпкесіне құтқаруын өтінеді.

Әлқисса, бұғыны сояйын деп жатқанда, ол ханға соңғы өтінішін орындауын өтінеді. Хан келісіп, оны көлге апарды.

yaptırıp Aynuri’ye sallanmasını teklif etmiş. Aynuri sevinip salınarak tam yukarıya çıktığında salıncağın ipini kesivermiş, Aynuri göle düşüp gitmiş. Padişah avdan dönüp baksa ki Aynuri yok, eve girse Hanayim ağlayıp oturur, geyik etrafında dönüp durur. Sorunca Aynuri’yi ayı alıp kaçtı, demiş. Padişah çok sinirlenip Aynuri’nin aranması için buyruk vermiş ancak ne kadar arasalar da bulunmamış. Aradan yıllar geçmiş, geyik her gün gölün kıyısına varıp ağlayıp dururmuş. Geyiğin bu durumu Hanayim’e hoş gelmemiş, geyiği yok etmek için yalandan hasta olup yatmış. Padişah ne oldu diye sorunca, çok hasta oldum, demiş. Tabibe sorduğunda, bu geyiği kesip yemek verirsен iyileşir, demiş. Bunu duyan geyik çok rahatsız olup gölün yanına varıp ağlamış. Abla çabuk çık, beni kurtar, demiş.

Elkissa, padişah geyiği tutun diye buyruk vermiş. Geyiği tutup boynuna bıçağı dayarken geyik dile gelip “Padişah-ı âlem benim son dileğimi yerine getirmeme izin verin!” demiş. Padişah kabul etmiş. Geyik son dileğinin göl kıyısına gitmek olduğunu söyleyip gölün kenarına gelmiş ve “Abla kazanlar kuruldu, ateşler yakıldı, sen şimdi çıkıp beni görmezsen, beni öldürecekler!” dediği anda gölün içinden ses gelmiş ve “Canım kardeşim, ben çıkamam, benim sağ tarafımda Hesen, sol tarafımda Hüsen var. Onlar benim çocuklarım, onları alıp çıkamam. Kanadım olsa uçup çıkardım!” demiş. Bunu etraftaki bütün insanlar duymuş

аяли бар икән, бу аялниң падишаһ билән балиси йоқ икән. Бу аял Айнүриға өчлүк қипту. Айнүри падишаһ билән той қилип һамилдар бопту. Падишаһи аләм хушал болуп овға чиқип кәтипту, Ханайим дәгән аяли өчлүк қилип өйиниң кәйнидики көл бойиға иләңгүч яситип Айнүрини учушқа тәклип қипту. Айнүри хушал болуп учуп таза юқири чиққанда, иләңгүчниң арғамчисини кәсивәтипту, Айнүри көлгә чүшүп кәтипту. Бунни кийиккә әйлинип қалған сиңлиси көрүп қапту. Падишаһ шикардин қайтип кәлип қариса Айнүри йоқ, өйгә кирсә Ханайим йиғлап олтурған, кийик әтрапида пирқирап йүргән. Сориса Айнүрини әйиқ әлип қачти дәпту. Падиша интайин ғәзәплинип Айнүрини издәшкә буйруқ чүшүрүпту, әмма қанчә издисиму тапалмапту. Аридин йиллар өтүпту, кийик һәр күн көлниң бойиға бәрип яш төкүп туридиған болуп қапту. Кийикниң бу иши Ханайимға яқмай қапту, шуниң билән кийикни көздин йоқатмақчи болуп ялғандин ағрип йәтивапту. Падишаһ нимә болди дәп сориса, бәк ағрип қалдим дәпту. Тәвиптин сориса мушу өйдикки кийикни союп нәзир қилса сақийиду, дәпту. Бунни аңлиған кийик наһайити биарам болуп, көлниң йәниға бәрип йиғлапту. Һәдә тәзрәк чиққин, мәни қутулдурғин, дәпту.

Әлқиссә, падишаһ кийикни тутуңлар, дәп буйруқ чүшүрүпту. Кийикни тутуп бойнуға пичақни сүртидиған чағда, кийик зуванға кәлип, падишаһи аләм мәниң әң ахирқи тиликимни ижабәт қилсиңиз дәпту. Падишаһ мақул бопту. Кийик өзиниң әң ахирқи тиликиниң

Бұғы әпкесіне судан шығуын өтінеді. Сонда көлдің астынан шыға алмайтынын, екі сәбиінің бар екенін айтқан дауыс естіледі. Бұны барлығы естиді де шелекпен көлдің суын таси бастайды. Көлдің суы біткенде, түбінен айдай әдемі Айнүри мен екі бесікте жатқан сәбилері көрінеді. Айнүри сіңілісін көріп, оған су береді, осы суды ішеді. Суды ішкеннен кейін Айгүли өз қалпына келеді. Ханайым мен тәуіп қашып кетпекші болады. Хан оларды дарға асуға бұйрық береді. Ханайым кеудесіне жасырған қанжарымен ханды өлтіреді. Халық Айнүриді ханшайым етіп сайлайды. Айнүри және оның сіңілісі Айгүли, Хезен және Хусен бірге бақытты өмір сүріпті.

ve gölün suyunu kova ile başka bir yere taşımaya başlamışlar. Su bittiğinde baksalar ki gölün ortasında ay gibi güzel Aynuri, iki tarafında iki beşikte altın belikli iki bebeği ile oturur. Aynuri çıkıp geyiği öpüp bir kâse suyu verip iç demiş. Geyik o suyu içip aslına dönmüş, onlar ikisi kucaklaşıp görüşmüşler. Bu sırada Hanayim ile tabip kaçmak istemiş, padişah bunları tutup darağacına asmalarını emretmiş. Hanayim darağacına asılırken padişahın göğsüne bir hançer saplamış, padişah-ı âlem ölmüş. Bu yurdun halkı Aynuri'yi padişah seçmiş. Aynuri ile kardeşi Aygüli, Hesen ve Hüsen ile mutlu yaşamaya devam etmişler.

көлнің бойыға бәриш икәнликини әйтип көлнің бойыға кәпту вә “Һәдә қазанлар әсилди, отлар йәқилди, сән әмди чиқип мәни көривалмисаң мәни өлтүривәтиду!” дегәндә, көлнің астидин сада кәпту: “Жәним сиңлим, мән чиқалмаймән, мәниң оң тәрипимдә һәсән, сол тәрипимдә һүсән бар, улар миниң балилирим, уларни әлип чиқалмаймән, қанитим болған болса учуп чиққан болсам!” дәпту. Буни әтраптики һәммә адәм аңлапту вә көлнің сүйини чиләк билән башқа бир яққа тошушқа башлапту. Су түгигәндә қариса көлнің оттурисида айдәк гүзәл Айнури икки әтрапидә икки бөшүктә алтун кокулилиқ икки балиси билән олтурған. Шуниң билән Айнури чиқип кийикни сөйүп, бир чинә сунни бәрип ичкин дәпту. Кийик у сунни ичип өз әслигә қайтипту, улар иккиси қучақлишип көрүшүпту. Бу вақитта Ханайим билән тәвип қачмақчи бопту, падишаһ буларни тутуп дарға әсишқа буйрупту. Дарға әсилған пәйиттә, Ханайим падишаһниң көксигә бир хәнжәр урупту, падишаһи аләм өлүпту. Бу юртниң хәлқи Айнурини падишаһ қилип сайлапту. Айнури билән сиңлиси Айгүли һәсән вә һүсәнләр билән шундақ бәхитлик күн кәчүрүпту.

Сихирли Ҷара

Çokeski zamanda uzak doğu diyarında bir padişah yaşamış. Bu padişahın üç oğlu varmış. Padişah her gün bunlara çeşitli yiyeceklerle bakıp bunları hiçbir işe göndermezmiş. Günlerden günler, aylardan aylar geçmiş, bir gün bunların iştahı kesilip bir bardak çayı bile içemez olmuşlar. Sonra bunlar zayıflamaya başlamış. Bu durumu gören padişah, endişelenip kendi şehrindeki bütün tabiplere bunları göstermiş. Lakin tabipler şehzadelerin iştahını açamamış. Hastalıklarından korkan şehzadeler, babasından izin alıp iştah ilacını arayarak başka bir şehre gitmiş. Bunlar şehirden oldukça uzağa gidip çара ile çalışan bir dede ile karşılaşmışlar.

– Dede, bizim iştahımız kesildi, bize iştah açan ilacın olduğu şehri söyleyiniz! Biz bu hastalıktan kurtulsak, deyip yalvarmışlar. Dede, bunların sözünü dinleyip içinden “Hey, haram yemekler hey!” diye düşünür:

– Bu ilacı bulmak mümkün. Fakat şimdi işim çok, bu tepеyi akşama kadar çapalayıp sabahleyin buğday ekmem gerek, siz bu işi yaparsanız ben o ilacı bulup veririm, demiş. Şehzadeler tepеyi çapalamaya razı olduktan sonra, dede çарayı bunlara verip kendi evine gitmiş. Şehzadeler sevinçten kan ter içinde tepеyi çapalamış. Dede eve gelip hanımına: - Bugün evimize misafir gelecek, pilav hazırlasan, demiş.

Сеһирлик Кәтмән

Бурун-бурун заманда, жиһрақ шәриқ таманда яшаптекән бир падиша. Бу падишаниң үч оғли бар экән. Падиша һәр күни буларни түрлүк назу-немәтләр билән беқип, һеч қандақ ишқа йеқин йолатмайдекән. Күнләрдин күнләр, айлардин айлар өтүп, бир күни буларниң иштиһи тутулуп бир чинә чайниму түгитип ичәлмәйдигән болуп қапту. Андин, булар жүдәшкә башлапту. Буни көргән падиша әндишә қилип, өз шәһиридики һәммә тевипларға көрситиду. Лекин тевиплар шаһзадиларниң иштиһини ачалмапту. Өз кесәллиридин қорққан шаһзадиләр, атисидин рухсәт елип иштәй дорисини издәп башқа бир шәһәргә меңипту. Булар шәһәрдин хели жиһрақ чиқип, кәтмән чепиватқан бир боваһниң қешига кәпту.

–Бова, бизниң иштиһимиз тутулуп қалди, бизгә иштәй дориси бар шәһәрни ейтип бәрсиңиз! Биз мошу кесәлдин сақийивалсақ, дәп ялвурупту. Боваһ, буларниң сөзини аңлап ичидә “Һәй, һарам тамақларәй!” дәп ойлап: –Бу дорини тапқили болиду! Бирақ һазир ишим жиқ, мошу дөңни кәч киргичә түзәп болуп, әтиликкә буғдай териветишим керәк, силәр мошу ишни қилип бәрсәңлар, мән шу дорини тепип берәттим, дәпту. Шаһзадиләр дөңни түзләшкә рази болғандин кейин, боваһ кәтмәнни буларға қалдуруп өзи өйгә меңипту. Шаһзадиләр хошаллиқтин тәрләп-пишип дөңни чепипту. Боваһ өйгә келип, хотуниға “Бүгүн өйимизгә меһман келиду, полу пушуруп қойсаң!” дәпту. Аяли “Өйдә сәвзә йоқ, қандақ қилай?” дәпту. Анчила кайимай, сәвзә йәтмисә, чамғур тоғрап болсиму, бир

Сиқырлы кетпен

Баяғы өткен заманда бір патша өмір сүріпті. Бұл патшаның үш ұлы бар екен. Патша ұлдарына ең таңдаулы тамақтарды беріпті, ешқандай жұмыс істетпепті. Көп күндер, айлар өтеді, бір күні ұлдары тамақ ішуге тәбеті тартпай, бір шыны шай да іше алмай қалады. Сосын аза бастайды. Бұл жағдайды көрген патшаның мазасы қашып, өз қаласындағы тәуіптердің барлығына ұлдарын көрсетеді. Тәуіптер ханзадалардың дертінің емін таба алмайды. Дерттерінен қорыққан ханзадалар әкесінен рұқсат сұрап, дәрі іздеуге басқа қалаларға кетеді. Бұлар қаладан ұзақ кеткен соң, кетпенмен жұмыс істеп жүрген бір қарияны көреді.

– Ата, біздің тәбетіміз қашты, біздің тәбетімізді ашатын дәрі бар қаланы айтыңызшы! Біз бұл дерттен құтылайықшы, - деп жалбарыныпты. Қария бұлардың айтқанын тыңдап, ішінен «арам тамақтар» деп ойланып: –Бұл дәріні табуға болады. Бірақ қазір көп жұмысым бар, бұл төбені кетпенмен отап, таңертең бидай егуім керек, сендер бұл жұмысты істесеңдер, мен ол дәріні тауып беремін,- депті. Ханзадалар төбені отауға келіскен соң, қария кетпенді ханзадаларға беріп, өзі үйіне кетеді. Ханзадалар қуанып қара терге түсіп төбені отапты. Қария үйіне келіп әйеліне:

– Бүгін үйімізге қонақ келеді, күріш пісір, - дейді.

Әйелі:

–Үйде сәбіз жоқ, қалай жасаймын,- дейді. Сәбіз жоқ болса, насыбайгүлмен

Қарис:

– Evde havuç yok nasıl yapayım, demiş. O da “Havuç yoksa şalgam da koysan olur, bir leğen pilav hazırla!” diye emir vermiş.

Şehzadeler gün batınca tepеyi bin bir zorlukla çapalamış. Dede bunları evine getirip önlerine pilav koymuş. Bunlar büyük bir leğen pilavı silip süpürmüş. “Başka var mı?” diye sormaya utanıp şöyle demiş:

– Dede, bu yemek o kadar lezzetli ki hangi ilacı koydunuz?

– Yemeğe ilaç koymadım, sizi işe koştum. Sizlerin yaptığı bu çара, kesilen iştahınızın ilacı, diyerek cevap vermiş dede.

легән полу тәйярла, дәп буйрупту.

Шаһзадиләр күн патқанда дөңни аран түзләп болупту. Боваһ буларни өйигә башлап келип, алдига полуни қоюпту. Булар йоған бир легән полуни пак-пакизә йәп болупту. “Йәнә барму?” дәп сораштин хижәләт болуп, мундақ дәпту:

–Бова бу аш һәжәп татлиққу, қандақ дора салған едиңиз?

–Ашқа дора салмидим, силәрни ишқа салдим! Силәр чапқан әшу кәтмән, тутулған иштәһниң дориси, дәп жавап берипту боваһ.

жасасаң да болады, бір қазан күріш пісір, - деп бұйрық береді.

Ханзадалар күн батқанша төбені әрең отап бітіріпті. Қария оларды үйіне әкеліп алдарына күріш қойыпты. Олар бір қазан күрішті жеп қойыпты. Тағы да бар ма деп сұрауға ұялып былай депті: –Қария, бұл тамақ өте дәмді болыпты қандай дәрі қостыңыз?

–Тамаққа дәрі қоспадым, сендерге жұмыс бердім. Сендер төбені отаған ол кетпен, сендердің тәбеттеріңнің қашуының дәрісі, -деп жауап беріпті қария.

DESTAN ЭПОС ДАСТАН

Çin Tömür Batur

Eskiden İli ikliminde ünlü bir padişah varmış. O padişahın bindiği atın tüm aletleri altından, gümüşten yapılmış. Padişahın malı mülkü o kadar artmış ama yine de o kendini talihsiz olarak görmüş. Sebebi, padişahın ilk hanımının çocuk doğurmamasıymış. İlk hanımdan çocuğu olmayınca ikinci hanımı almış. İkinci hanım, padişah ava çıktığında hamile kalmış. Padişah-ı âlem uzun zaman avda kalınca ikinci hanımı padişah eve gelene kadar doğurmuş. Padişah-ı âlem eve geldiğinde birinci hanımı, "Padişahım, senin ikinci hanımın doğurdu." diyerek köpek yavrusunu göstermiş. Padişah-ı âlem onu görüp pek öfkelenmiş ve o hanımı darağacında asmak için emir vermiş. Emir verdikten sonra büyük hanımı yalandan yalvarıp küçük hanımı darağacından almış.

Günlerden bir gün padişah yine ava gittiğinde hanımı kız doğurmuş. Padişah avdan geldiğinde ilk hanımı yine o haberi vermiş. Padişah öfkelenip hanımına eski kıyafetleri giydirip evden atmış. Bu padişahтан doğan çocuklara kurt bakmış. Bunlar pek güzel, akıllı yetişkin olmuş ve kendilerine ad verilmiş. Oğlunun ismi Çin Tömür, kızının ismi Mahtumsula imiş. Bunlar güzel yüzlü yetişkin

Чин Төмүр Батур

Бурун Или ихлимида бир даңлиқ падиша болған экән. У падишаниң мингән етиниң барлиқ жабдуқлири алтундин, күмүчтин ясалған экән. Падишаниң байлиғи шунчелик ешинип каткән экән, бирақ падиша өзини мән бәхитликмән дәп һесаплимайдикән. Сәвәви, Падишаниң биринчи аяли бала тапмиған экән. Шуниндин кейин падиша иккинчи аял елипти. Иккинчи аяли падиша овға кәткәндә һамилдар болупту. Падишайи аләм узақ вақит о да жүргәшкә, иккинчи аяли падиша өйигә кәлгичам бошунуп болупту. Падишайи аләм өйсигә кәлгәндә, биринчи аяли "Падишайим, манә сениң иккинчи аялиң бошанди." дәп күчүкни көрситипту. Падишайи аләм уни көрүп һаһайити ғәзәплинипти вә у аялини дарға ешишқа буйруқ берипту. Буйруқ бәргәндин кейин ялғәндин чоң аяли ялвуруп кичик аялини елип қапту. Күнләрниң биридә падиша йәнә о ға кәткәндә аяли қиз бошунупту. Падиша о дин кәлгәндә биринчи аяли йәнила шу хәвәрни ейтипту. Падиша ғәзәплинип аялиға әски кийимләрни кийгүзүп, өйидин қоғлап чиқирветипту. Бу падишаниң туғулған балилирини бәрә беқивелипти. Булар һаһайити гезәл, әқиллик чоң болупту вә булар өзлиригә ат қоюпту. Оғулниң исмини Чин Төмүр, қизниң исмини Мәхтумсулла дәп атапту. Буларға гүзәл һәсни жамал ата қипту. Булар чоң

Чин Төмүр батыр

Бұрын Или жерінде бір сарайда тұратын атақты патша болыпты. Ол патшаның мінген атының жабдықтары алтын мен күмістен жасалған екен. Патша қанша бай болса да, өзін бақытсыз сезініпті. Себебі патшаның бірінші әйелінен баласы жоқ екен. Патша сол үшін екінші рет үйленіпті. Патша аң аулауға кеткенде, екінші әйелінің аяғы ауыр болады. Патша ұзақ уақыт бойы аң аулап жүреді, ол келгенше әйелі босанады. Патша келгенде, бірінші әйелі қызғанып, сенің екінші әйелің күшік туды деп оған күшікті көрсетеді. Патша оны көріп, ренжіп, ол әйелін дарға асып өлтіруге әмір береді. Әмір берген соң, үлкен әйелі жалынып, кіші әйелін аман алып қалады.

Күндердің бір күнінде патша аңға кеткенде, әйелі қыз туады. Аңнан келгенде, патшаға бірінші әйелі оған бұл хабарды жеткізеді. Патша ренжіп, әйеліне ескі киімдерін кигізіп, қуып жіберіпті. Ал туған балаларын қасқыр бағыпты. Бұл балалар әдемі, ақылды болып өседі және ол балаларға ат қойыпты. Ұлдың есімі Төмүр, қыздың есімі Махтумсулла болыпты. Бұлар әдемі болып өседі. Бұлар үлкейіп, өздерінің күндерін өздері көріпті. Төмүрдің бір иті, бір мысығы, бір құсы және бір аты болыпты. Бір күні Төмүр қарындасын шақырып алып: "Мен аң

олмушлар. Avlanıp kendi kendilerine yaşayıp giderlermiş. Çin Tömür Batur'un bir tane köpeği, bir tane kedisi, bir tane kuşu ve bir tane atı varmış. Oğlan ava çıkacak vakte geldiğinde kız kardeşine, "Kardeşim, dışarı çıkma. Tavuğuna kışt deme, kedine pist deme!" demiş. Kız, tamam deyip evde kalmış. Ağabeyi ava gidip günlerce avda kalmış.

Bir gün bu kızın canı sıkılıp yavaşça dışarı çıkıp bakmış. Dışarı çıkınca tavuğu ile kedisi gelip kızın canını sıkmış. Canı sıkılan kız tavuğuna kışt deyip kedisine pist deyip kovmuş. Tavuğu ile kedisi bu kıza incinerek, gidip yanmakta olan ateşi söndürmüş. Ateşin söndüğünü gören kız, "Ağabeyim, tavuğuna kışt deme, kedine pist deme, ateşini söndürme, yüksek yere çıkma!" diye tembihlemişti. Ben tavuğuma kışt deyip, kedime pist deyip çatıya çıkıp ateşimi söndürdüm, diye düşünmüş. Düşünüp dururken ağabeyinin sözü aklına gelmiş. Ağabeyi ona "Eğer ateş sönerse dumanın çıktığı yere gitme, köpeğin havladığı yere git." demişti. Kız yüksek yere çıkıp etrafa bakmış. Bakınca uzaklarda duman çıktığını görmüş. Sağ tarafına bakınca orada köpeğin havladığını işitmiş. Kız, ağabeyim "Dumanın çıktığı yere gitme, köpeğin havladığı yere git." demişti. Kız, bana ateş lazım diyerek dumanın çıktığı tarafa yürümüş. Dumanın çıktığı yere gelip bakmış ki eski bir evde nine oturuyor. "Essalamu aleyküm nine!" diyerek girmiş.

Nine, "Selam almağan sarkık kulak,

болуп, а олап, өзлириниң күнлиини өзлири көрүветипту. Чин Төмүр батурниң бир тал ити, бир тал мөшүги, бир тал куши вә бир тал ети болупту. Бала овға чиқидиған чеғида сиңлисиға дәйдекән "Сиңилим, талаға чиқмиғин тохуруңни тах демә, мөшүгүңни пиш демә!" дәйдекән. Бу қиз мақул, дәп өйидә қалидекән. Акиси овға кетип, нәччә күнләп о да жүрүпту.

Бир күни бу қизниң ичи пушуп, зерикип асту талаға чиқип беқипту. Талаға чихса тохуси билән мөшүги келип қизниң ичини пушурветипту. Ичи пушқан қиз тохусини тах дәп, мөшүгини пиш дәп қоғлаветипту. Тохуси билән мөшүги бу қизға рәнжип, берип көйүватқан отни өчирветипту. Отниң өчүп қалғинини көргән қиз "Акам тохуруңни тах демә, мөшүгүңни пиш демә, отуңни өчәрмә, егиз йәргә чихма!" дәп ейттеди. Мән тохурамни тах дәп, мөшүгүмни пиш дәп, өзгизгә чиқип, отумни өчирип қойдум" дәп ойлапту. Ойлап олтуруп акисиниң сөзи есиға келип қапту. Акиси униңға "Әгәрдә, от өчүп қалса ис чиққан йәргә барма, ишт һавушқан йәргә бар" дәп ейтқан еди.

Қиз егиз йәргә чиқип өп чөригә қарайду. Қариса жирақ йәрдә ис чиқватқинини көриду. Оң қоли тәрәпкә қариса у йәрдә иштниң һавушқан үнини аңлайду. Қиз, акам "Ис чиққан йәргә барма, ишт һавушқан йәргә бар дегән" дәпту. Қиз, маңа от керәкқу дәп, ис чиқватқан йәргә қарап маңиду. Ис чиққан йәргә келип қариса бир әски, кона өйдә бир момай олтарғидәк. "Әссаламму әләйкүм мома!" дәп аманилишип кирипту.

Момай "Салам алмиған салпаң қулақ, салам бәрмигән босаң мән сени

аулауға кетемін, сен алысқа кетпей үйде отыр, есіктің алдындағы тауықты қума, мысыққа кет деп айтпа және ошақтағы отты өшіріп алма" дейді. Қыз келісіп, үйде қалады. Бір күні іші пысып далаға шығады. Есіктің алдында жүрген тауық пен мысық мазасын алған соң, тауықты қуып жібереді де, мысыққа "кет" деп айтады. Ошаққа қараса, от өшіп қалғанын көреді де, ағасының сөзі есіне түседі.

"Егер от өшіп қалса, төбеге шық, ол жақтан түтін шығып тұрған үйді көресің, ол үйге барма, ит үріп тұрған жерге бар" деген еді.

Қыз төбеге шығып, жан-жағына қарайды. Жан-жағына қарағанда, алыстан шыққан түтінді көреді. Оң жағына қарағанда, итінің үргенін көреді. Қыз ағасының "Түтін шыққан жерге барма, иттің үрген жағына бар" дегені есіне түседі.

Бірақ қыз от керек деп, түтін шығып тұрған үйге барады. Ескі үйге барып кірсе, бір кәрі әжей отыр екен. Онымен "Ассалаумағалейкум, әжей" деп амандасады.

Әжей "Сәлем алмаған, салпан құлақ, сәлем бермесең, алтыға бөліп тастар едім" депті.

Қыз жан-жағына қарағаннан кейін, мыстан кемпірдің үйінде екенін түсінеді. Мыстан кемпір қыздың қорыққанын біліп, "Қызым, жоғары шығып, мына жаққа отыр" дейді. Қыз жоғары шығып отырады. Мыстан "Не үшін келдің, қызым?" деп сұрайды.

Қыз "Маған шоқ керек еді, отымды өшіріп алдым" дейді. Мыстан "Жарайды, мен саған шоқ берейін, ал сен менің

selam vermemiş olsan ben seni ederdim altı parça.” demiş. Bununla birlikte kız, kendisinin Mistan Nine’nin evine girdiğini anlamış. Nine, kızın korktuğunu anlayıp “Kızım, yukarı çıkın, bu tarafa geçin!” diye başkaca konuşmuş. Bunun üzerine kız gelip oturmuş. Nine kıza “Niçin geldin kızım?” diye sormuş.

Bunun üzerine kız, “Bana kor lazımdı, ateşimi söndürdüm.” demiş. Nine “Peki kızım, ben sana kor veririm, öncelikle sen benim başıma bak.” demiş. Kız kabul edip ninenin başına bakmış. Kız, ninenin başına baktıktan sonra nine tezeği korla yakmış, tezeği dişlerinin arasına koymuş, bir eline sirke, bir eline bitleri tutuşturmuş. “Evine giderken yolun bir tarafına sirkeyi, bir tarafına biti saçarak yürü.” demiş. Kız evine giderken bit ile sirkeyi yola saçmış. Mistan Nine’nin gözü körmüş. Ninenin başının bit dökülen tarafından azğak diken, sirke dökülen tarafından koğurak diken çıkmış. Nine bu dikenlerin ortasından yürüyüp kızın evini bulmuş. Kızın evine gelip dışarıda durup şöyle demiş:

“Çin Tömür Batur evde mi?

Av köpeği kapıda mı?

Baktığı kuşu elinde var mı?

Kedisi döşekte var mı?”

Kız ona cevaben:

“Çin Tömür Batur ava gitti,

Alaca atı altında gitti,

Misran kılıcı kendisiyle gitti,

Av köpeği önünde gitti,

Kedisi ise arkasında gitti.” demiş.

Bunu işiten nine evine girip, kızın

қилар едим алтә бөләк” дәпту. Шунің билән қиз өзиниң мистан момайниң өйсигә киргинини сезипту. Қизниң қорққинини момай билип қелип, “Қизим, жуқури чиқиң, маяққа өтиң” дәп башқичәм сөзләпту. Шунің билән қиз келип олтирипту. Момай қиздин “Немә мәхсәт билән кәлдиңиз қизим?” дәп сорапту.

Шунің билән қиз “Маңа чоғ керәкти, отумни өчирип қойдум” дәпту. Момай “Мақул қизим, мән сизгә чоғ беримән, алди билән сиз мениң бешимни беқип қоюң” дәпту. Қиз мақул болуп, момайниң бешини беқипту. Қиз момайниң бешини беқип болғандин кейин, момай тезәкни чоғ билән яндуруп, тезәкни ағзиға чишлигүзүп, бир қолиға сиркени, бир қолиға пиштларни тутқузупту. “Өйиңгә маңғанда бир йолниң бир тәрипигә сиркени, бир тәрипигә пиштни чечип маң” дәпту. Қиз момайниң дәгинидәк пишт билән сиркени йолға чечип меңипту. Мистан момайниң көзи қарғу екән. Момайниң бешидики пишт төкүлгән тәрәптин азғак тикән, сиркә төкүлгән тәрәптин қоңғурақ тикән үнүпту. Момай ашу тикәнләрниң оттурисида меңип, қизниң өйини тепип берипту. Қизниң өйигә келип, сиртта туруп мундақ дәпту: “Чин Төмүр батур өйдә барму? Қаравул күчүги босуғида барму? Баққан қуши қолида барму? Мөшүги төшәқдә барму?” дәпту. Қиз униңға жававән: “Чин Төмүр батур овға кәтти, Қара ала ети астида кәтти, Мисран қиличи өзи билән кәтти, Қаравул ишти алдида кәтти, Мөшүги болса кәйнидә кәтти” дәпту.

басымды қара” дейді. Қыз мыстанды тыңдап, басын қарайды. Содан кейін мыстан тезекті шоқпен жандырып, тезекті тістетіп, қыздың бір қолына сірке, бір қолына биттерді ұстатады. Қызға “Үйіңе кетіп бара жатқанда, бір жағыңа сіркені, бір жағыңа биттерді шаш” дейді. Қыз үйіне келе жатып, бір жағына битті, бір жағына сіркені шашады. Мыстан кемпірдің көзі Көр екен. Бит төгілген жақтан азғақ тікен, сірке төгілген жағынан жалбыз тікен шығыпты. Мыстан сол жол арқылы қыздың үйін тауып алады. Қыздың үйіне келіп, сырттан былай дейді:

-Чин Төмүр батыр үйіңде ме?

Аңшы иті есік алдында ма?

Баптаған құсы жанында ма?

Мысығы төсегінде отыр ма?

Қыз оған былай жауап береді:

- Чин Төмүр батыр аң аулауға кетті,

- Ала аты астында,

Өткір қылышы жанында,

Аңшы иті қасында,

Мысығы болса артынан еріп кетті, деп жауап береді.

Мыстан оны тыңдап болған соң, қыздың жалғыз екенін біліп, үйге кіріп, оның ұзын шашынан ұстап, қанын іше бастайды. Қыздің қанын ішіп, шашын босатып “Егер болған жағдайды ағаңа айтсаң, өлтіремін” деп кетеді. Әр бес күн сайын келіп қыздың қанын ішіп тұрады. Қарындасының күннен күнге жүдегенін көріп, ағасы “Не болды, неге жүдеп кеткенсің?” деп сұрайды. Қыз мыстаннан қорқып жауап бермейді. Ағасы ашуланып, айтуын талап етеді. Қыз оқиганың бәрін түсіндіріп айтып береді. Ағасы есіктің алдына шұңқыр

uzun саңидан tutup duvara asıp kanını içmeye başlamış. Kızın kanını içip, saçını çözüp yere düşürüp, “Olan olayı ağabeyine anlatırsan seni öldürürüm.” demiş. Her beş günde bir gelip kızın kanını böyle içiyormuş. Ağabeyi bakmış ki kız günden güne zayıflayıp gidiyor. Oturup “Ne oldu kardeşim? Sen neden zayıflıyorsun?” diye sormuş. Kız önce nineden korkup ağabeyine anlatmamış. Ağabeyi kıza, “İstesen de istemesen de anlatacağın!” demiş. Bunun üzerine kız yaşanan olayı anlatmış. Ağabeyi kapının dibine çukur kazıp, kardeşine “Mistan Nine geldiğinde benim için evde yok de.” demiş. Oğlanın ava gittiğini düşünen nine, kızın evine gelmiş:

“Çin Tömür Batur evinde mi?

Av köpeği kapıda mı?

Baktığı kuşu elinde mi?

Kedisi döşekte var mı?” demiş.

Kız ona cevaben:

“Çin Tömür Batur ava gitti,

Alaca atı altında gitti,

Misran kılıcı onunla gitti,

Av köpeği önünde gitti,

Kedisi ise arkasında gitti.” diye önceki gibi cevap vermiş. Nine, “Çin Tömür Batur’un kokusu mu geliyor?” demiş.

Çin Tömür Batur kıza, “Ağabeyimin giysileri kirlenmiş, onları yıkamak için almıştım de.” demiş. Kız nineye böyle cevap vermiş. Nine eve girip kızı tavana asıp ayağını delip kanını içeceği sırada ağabeyi çukurdan çıkıp ninenin başına vurmuş. Nine yedi başlı yalmavuzla dönmüş, yedi başından altı başını kesmiş. Bir başı kaşır

Буни аңлиған момай өйсигә кирип, қизниң узун чечидин тутуп тамға есип, тапинидин қенини шорашқа башлапту. Қизниң қенини шорап болуп, чечини йешип йәргә чүшүрүп “Болған вақиәни ақағға ейтип бәрсәң мән сени келип өлтүрветимән” дәпту. Шундақ қилип момай һәр бир бәш күндә бир келип қизниң қенини шорайдиған болувапту. Акиси қариса, қиз күндин күнгә начарлишип кетип берипту. Акиси олтуруп униңдин “Немә болди сиңилим? Сән немишкә жүдәп кетип барисән?” дәп сорапту. Қиз алди билән момайдин қорқуп акисиға ейтмапту. Акиси қизға “Ейтсаңму ейтисән, ейтмисаңму ейтисән!” дәпту. Шунің билән қиз акисиға болған вақиәни сөзләп берипту. Акиси ишигиниң түвигә ора колап, сиңлисиға “Мистан момай кәлгәндә мени өйдә йоқ дегин” дәпту. Балини овға кәтти дәп ойлиған момай, қизниң өйсигә келипту. “Чин Төмүр батур өйдә барму? Қаравул күчүги босуғида барму? Баққан қуши қолида барму? Мөшүги төшәқдә барму” дәпту. Қиз униңға жававән:

“Чин Төмүр батур овға кәтти,

Қара ала ети астида кәтти,

Мисран қиличи өзи билән кәтти,

Қаравул ишти алдида кәтти,

Мөшүги болса кәйнидә кәтти” дәп

бурунқидәк жавап берипту.

Момай “Чин Төмүр батурниң пуруғи келиватидиғу?” дәпту. Чин Төмүр батур қизға “Акамниң кийимлири кир болуп кетиптикән, кийимлирини жуудиғанға елип қалдим дегин” дәпту. Қиз момайға шундақ жавап берипту. Өйдә һичким йоқликини билип момай өйсигә кирип, қизни торусқа есип қизниң тапинини

қазып, мыстан келген кезде, “мені жоқ” деп айт дейді. Мыстан келіп, тағы да:

- Чин Төмүр батыр үйіңде ме ?

Аңшы иті есік алдында ма?

Баптаған құсы жанында ме?

Мысығы төсегінде отыр ма?

Қыз оған былай жауап береді:

- Чин Төмүр батыр аң аулауға кетті,

- Ала аты астында,

Өткір қылышы жанында,

Аңшы иті қасында,

Мысығы болса артынан еріп кетті, деп алдындағыдай жауап береді. Мыстан батырдың иісін сезеді. Сонда ағасы қарындасына “Кір киімдерін жуайын деп алып қалдым деп айт” деген еді. Қыз да солай жауап береді. Мыстан үйге кіріп, қыздың шашынан ұстап, қанын іше берейін деген кезде, ағасы жердің астынан шығып, мыстанды қылышымен шапқан кезде, ол жеті басты жалмауызға айналып кетеді. Батыр алты басын шауып өлтіреді. Жетінші басы қашып кетеді, батыр қуып жете алмай қалады. Жалмауыз кемпір таудың етегіндегі бір тесікке кіріп кетеді. Қыздың ағасы оны ұстай алмай қалады.

Күндер өтті, айлар өтті, Чин Төмүр батыр қайтадан аңға шыққысы келеді. Қарындасына аңға қайтадан шығатынын айтып суға қарамауын және шашын тарамуын өтініп, өзі кетіп қалады. Қыз келіседі, бірақ іші пысып далаға шықса есіктің алдында әдемі бір су ағып жатады. Судың бұлағына келіп, өзінің әдемілігін көріп, шашымды тарайын деп судың жанында шашын тарайды. Қыздың шашы өте ұзын екен. Бір-екі тал шашы суға түсіп кетеді. Бұл

gitmiş. Ağabeyi onu kovalamışsa da yetişememiş. Yalmavuz dağın dibine gidip bir deliğe girmiş. Oğlan yalmavuzu yakalayamamış.

Günler geçmiş, aylar geçmiş, bir gün Çin Tömür Batur yine ava çıkmak istemiş. Kardeşine, “Kardeşim, ben yine ava gidiyorum” diyerek yine şu sözleri söylemiş “Temiz suya sen bakma, saçını tarama.” demiş. Kız tamam deyip yine canı sıkılıp dışarıya çıkmış. Dışarıya çıkmış ki kapının önünde öyle güzel bir su akıyor. Suyun kaynağına gelip, kendi güzelliğini görüp saçını tarayayım diye düşünüp suyun yanında saçını taramış. Kızın saçı pek uzunmuş. Kızın iki üç tel saçı suya düşmüş. Bu su Kalmuk padişahının gölüne akan suymuş. Mahtumsula'nın saçı suda akarak bu göle gitmiş. Kalmuk padişahı gölde yıkanırken kızın saçı padişahın eline ilişmiş. Baksa ki oldukça uzun bir saçmış. Padişah yanındaki hizmetkârları çağırıp “Bu ne kılı? Atın kuyruğu desem atkuyruğuna benzemiyor, insan saçı desem saça da benzemiyor!” demiş. Hizmetkârları ona, “Hayır, bu Mahtumsula denen pek güzel bir kızın saçı.” diye cevap vermiş. Padişah kızı görmeden ona âşık olmuş. Âşık olan padişah kızın ağabeyine elçi göndermiş.

Çin Tömür Batur, “Ben bir tanecik kardeşimi Kalmuk padişahına vermem.” diyerek kardeşini vermemiş. Adamları padişaha yaşanan olayı anlatmış. Kalmuk padişahı öyleyse ben savaş açarak o kızı alacağım diye asker göndermiş. Çin Tömür Batur öyle

tәшип тапинини шорайдифан чағда, акиси оридин чиқип момайниң бешини чепипту. Момай йәттә башлиқ ялмавуз болуп, йәттә бешиниң алтә бешини чепип чүшүривәтиду. Бир беши қечип кетиду. Акиси уни қоғлап йетишамайду. Ялмавуз тағниң түвигә берип бир төшүккә кирип кетиду. Бала ялмавузни туталмайду.

Күнләр өтиду айлар өтиду, бир күни Чин Төмүр батур йәнә овға чиқмақчи болиду. Сиңлисиға “Сиңлим мән йәнә овға чқимән” дәп йәнила шу гәпләрни ейтиду. “Сүзүк суға сән қарима, чечиңни сән тарима” дәйду. Қиз мақул дәп қелип, йәнила ичи пушуп сиртқа чиқиду. Сиртқа чиқса, ишигиниң алдида шундақ чирайлиқ су еқиватқан экән. Суниң түвигә келип өзиниң чирайини көрүп, чечимни таравалайчу дәп ойлап, су йенида чечини тарайду. Қизниң чечи наһайити узун болған экән. Қизниң икки үч тал чечи суға еқип кетиду. Бу су Қалмақ падишасиниң көлигә берип қуялдиған су экән. Мәхтумсулланиң чечи суда еқип шу көлгә берип қуялупту. Қалмақ падишаси көлдә чөмүлватқан чағда, қизниң чечи падишаниң қолиға берип илишипту. Қариса наһайити узун бир чач экән. Бу қешидики нөкәрлирини чақирип, “Бу нема қил? Атниң қуйриғиму десәм атниң қуйриғиға охшимайду, адәмниң чечиму десә чачқима охшимайду!” дегидәк. Нөкәрлири униңға “Яқ, бу Мәхтумсулла дегән интайин бир чирайлиқ қизниң чечи” дәп жавап берипту. Падиша қизни көрмәстинла, қизға ашиқ болипту. Ашиқ болған падиша қизниң акисиға әлчә әвәтиду. Чин Төмүр батур “Мән бир тал сиңлимни

су Қалмақ патшасының көліне барып құятын су екен. Махтумсуланың шашы сумен ағып патшаның көліне барады. Қалмақ патшасы көлде жуынып жатып, қыздың шашы патшаның қолына түседі. Қараса бір ұзын шаш екен. Ол жанындағы қызметкерлерін шақырып, “Бұл не? Аттың құйрығы дейін десем, оған ұқсамайды, адамның шашы дейін десем, шашқа да ұқсамайды” деп таң қалады. Сонда уәзірлері Махтумсула деген бір сұлу қыздың шашы екенін айтады. Қалмақ патшасы қызды көрместен, ғашық болып, ағасына елшілерін жібереді.

Чин Төмүр қарындасын Қалмақ патшасына бермейтіндігін айтады. Қызметкерлері болған жағдайды патшаға жеткізеді. Бұны естіген патша ашуланып, мен күшпен болса да қызда аламын деп оған әскерін жібереді. Чин Төмүр батыр болғаны соншалық әскерлермен өзі соғысады. Қарындасы да еркек болып киініп, бетіне перде жауып, ағасына көмектеседі. Біраз әскері өлтірілген соң, Қалмақ патшасы шыдамай, өзі соғысқа шығады. Бұл соғыста ағасының шаршағанын көрген қарындасы ағасына келісетіндігін, тұрмысқа шығуға ризашылығын білдіріп айтады. Қарындасының ризашылығын білдірген соң, ағасы рұқсат береді.

Қалмақ патшасы қызды өз сарайына әкеліп, қырық күн ойын, қырық күн тойын тойлап тойын өткізеді. Ағасы қарындасының енді жанында жоқ екендігіне қайғырып, жылап, тауға шығып, аңға кеткен екен.

Бір күні батыр ұйықтап тұрса, аты қашып

cesurmuş ki askerlerle kendi savaşmış. Kız kardeşi ağabeyine yardım etmek için erkek gibi giyinip yüzüne peçe takıp ağabeyine yardım etmiş. Pek çok askeri öldürüldükten sonra bu Kalmuk padişahı dayanamadığından kendi kılıcı alıp oğlanla mücadeleye girişmiş. Bu ikinci mücadelede ağabeyinin yorulduğunu gören kız, “Ağabey, dur, ben razıyım.” diye rıza gösterdiğini belirtmiş. Kızın rıza gösterdiğini gören Çin Tömür Batur onay vermiş.

Kalmuk padişahı 40 gün gece gündüz düğün yapıp Mahtumsula'yı kendi sarayına alıp getirmiş. Oğlan ise kızın yokluğuna çok üzülüp, ağlayarak, dere tepe geçip ava gitmiş.

Bir gün uyuyup uyanınca bakmış ki atı kaçıp gitmiş. Bu oğlan atını aramaya başlamış. Bir at sürüsünün yanına gelip “Sürü sürü atlar ala kuyruk atımı gördünüz mü?” diye sormuş. Atların tümü “Görmedik.” diyerek geçip gitmiş. Oğlan yine haftalarca yol gidip yine bir at sürüsünün yanına gelmiş. Bunlara da “Sürü sürü atlar boz kuyruklu atımı gördünüz mü?” diye sormuş. Bu atlar da “Görmedik.” diyerek geçip gitmiş. Üçüncü defa bir at sürüsüyle karşılaştığında onlara da atını sormuş. Onların arasından ihtiyar bir at çıkıp “Senin atın bu dağın eteğindeki atlarla yürüyor.” demiş.

Çin Tömür Batur dağın eteğine geçip bakmış ki boz kuyruklu atı bir at sürüsü ile yürüyor. Oğlan, “Boz kuyruklu atım sen misin?” diye bağırmış. Kendi sahibinin sesini işiten at, “Kuşun elinde mi?” diye sormuş.

Қалмақ падишасиға бәрмәймән!” дәп бәрмәпту. Падишаниң адәмлири падишаға болған вақиәни ейтип берипту. Қалмақ падиша мән әмсәуруш ечип у қизни алимән дәп әскәрләрни әвәтипту. Чин Төмүр батур шунчелик батур болуп, солдатлар билән өзи соқушупту. Сиңлиси акисиға ярдәм бериш үчун оғулчә кийинип, акисиға ярдәм берипту. Нурғун әскәрлирини өлтирвәткәндин кейин, бу Қалмақ падишаси чидимастин өзи қилични елип бала билән елишидифанға чүшиду. Бу иккиси елишватқанда акисиниң һерип кәткинини көргән қиз “Ака, тохтитиң, мән рази” дәп разилиғини бериду. Қизниң разилиғини көргән Чин Төмүр батурма разилиғини берипту. Қалмақ падишаси 40 күн кечә күндүз той қилип өзиниң ордисиға елип кетипту. Бала болса қизниң йоқлиғиға наһайити хапа болуп, жиғлап, тағлардин әшип бағлардин әшип, о олап журиду.

Бир күни ухлап қелип оханса ети қечип кетипту. Бу бала етини издашкә башлайду. Бир үйүр атларниң йениға келип “Үйүр үйүр атлар чар қуйруқ етимни көрдиңларму?” дәп сорайду. Атлар һәммиси “Көрмидуқ.” дәп қечип кетиду. Бала йәнә һәптиләп йол меңип, йәнә бир үйүр атларниң йениға келиду. Булардинма “Үйүр үйүр атлар чар қуйруқ етимни көрдиңларму?” дәп сорайду. Бу атларма “Көрмидуқ.” дәп қечип кетиду. Үчинчи қетим бир үйүр атлар алдиға чиққанда улардинма өзиниң етини сорайду. Уларниң арисидики бир қери ат чиқип “Сениң етиң мону тағниң у четидики бир атлар билән жүриду” дәйду.

Чин Төмүр батур тағниң четигә өтүп

кеткен екен. Атын іздеуге шығады, алдынан шыққан жылқылардан: “Табын, табын жылқылар, менің жалқұйрығымды көрдіңдер ме?” деп сұрайды.

Жылқылар көрмегендерін айтады. Батыр тағы да апталар бойы жол жүріп алдынан тағы да бір үйір жылқы шығады, олардан да атын сұрайды, олар да көрмегендерін айтады. Үшінші үйір жылқының жанын келіп, олардан да сұрайды.

Сол үйірдің ішінен бір кәрі жылқы шығып, ол таудың етегіндегі үйір жылқымен бірге жүргенін айтады.

Чин Төмүр таудың етегіне келіп қараса, өзінің жалқұйрығы бір үйір атпен бірге жайылып жүр екен.

Батыр “Менің жылқым сенбісің?” деп айқайлап, сұрайды. Өзінің иесінің дауысын танып, құс қолында ма деп сұрайды.

Сонда аты “Иә, менмін, ащы шөп жеп, тілім ойылды, тастарға шыға, тұяғым сынып кетті” дейді. Батыр жанына келіп, жаңа таға соғып беруге, ойылған тіліне жұмсақ шашын беруге уәде береді.

Жылқысы бұны естіп, иесіне қайта оралады. Содан кейін жылқысымен аң аулап, батыр дәулетті байға айналады. Көп малдың иесі болады. Бірақ қарындасын сағынып, жылай бергеннен көзі көр, көр болады. Сондықтан ол халық ішінде Көр Чин Төмүр атанып кетеді.

Ағасын сағынған қарындасы Қалмақ патшасынан қашып кетуді ойлайды. Қыз Қалмақ патшасына бір қыз, бір ұл туған екен.

“Acı ot yiyerek benim dillerim oyuldu, dere tepe giderek ellerim ayaklarım yarıldı.” Oğlan ona cevaben “Dere tepe gidip ellerin ayakların yarıldıysa ben sana demirden nal yapıp vereyim. Dillerin yarılmışsa ben sana saçımı kesip yumuşak ot vereyim.” demiş. Bunu işiten boz at sahibine dönmüş. Atına binip Çin Tömür Batur avcılığa devam edip pek zengin olmuş. Pek çok mala sahip olmuş. Kız kardeşini özleyen Çin Tömür Batur günlerce ağlayıp iki gözü kör olmuş. Böylece aylar geçip günler geçip halk arasında Çin Tömür Batur’un kör diye namı yayılmış.

Ağabeyini görmek isteyen kız, Kalmuk padişahından kaçmak istemiş. Bu kız Kalmuk padişahına bir kız, bir oğlan çocuk doğurmuş. Bu kız hizmetkârları ile padişaha gidip sıkıldığını söylemiş. Padişah bir kızı, bir oğlu var, kaçamaz diye düşünerek izin vermiş. Kız hizmetkârları ve ikiz çocuklarını alıp doğu tarafına ağabeyini aramak için çıkmış ve bir çadır dikip yaşamış. Bir gün bir nehri yanında yaşamaya başlamış. O nehirden sadece padişahın bir atı yüzerek geçebiliyormuş.

Gece olup hizmetkârların hepsi uyuyunca Mahtumsula bu atı alıp nehirden geçip gitmiş. Mahtumsula’nın geçip gittiğini gören hizmetkârlar padişaha durumu bildirmiş. Bunu işiten padişah pek sinirlenmiş ama nehirden geçememiş. Mahtumsula uzun yollar gitmiş. Yolda bir katar deve görmüş. Deveciye bu kimin develeri diye sorunca o deveci,

қариса, чала куйруқ ети бир үйүр атлар билән жүргән экән. Бала “Чар куйруқ етим барму сән?” дәп вақирапту. Өз егисиниң үнини аңлиған ат, қуши қолида барму дәп сорапту. “Аччиқ жүсәй? йәп мениң тиллирим оюлди, тағлар кезип, бағлар кезип таланлирим йерилди” дәп кәлгини унимапту. Бала униңға жававән “Тағлар кезип, бағлар кезип таланлирим йерилса, мән саңа төмүрдин тақа қаққузуп беримән. Тиллириң йерилған болса, мән саңа чечимни кесип юмшақ чөп қилип беримән.” дәпту. Буни аңлиған чала куйруқ ети егисигә қайтип келиду. Етиға минип Чин Төмүр батур өзиниң очилиқ ишини давамлаштуруп, наһайити бай болуп кетиду. Наһайити нурғун малға егә болиду. Сиңлисини сеғинған Чин Төмүр батур ғәрп таманға кәтиду вә күндә жиғлап икки көзи қарғу болуп қалиду. Шундақ қилип айлар өтүп, күнләр өтүп хәлиқ арасида Чин Төмүр қарғу дегән нам алиду.

Акисини көргиси кәлгән сиңлисима Қалмақ падишасидин қачмақчи болиду. Бу қиз Қалмақ падишаға бир қиз, бир оғул туғуп бериду. Бу қиз нөкәрлири билән падишаға берип зерикип кәткәнлигинини ейтиду. Падиша бир қиз, бир оғли барғу қачамайду, дәп ойлап рухсәт бериду. Қиз қириқ нөкәр вә гезәк балилирини елип шәрқ таманға акисини издәп чиқип кетип чедир тикип яшайду. Бир күни бир дәрияниң йениға келип тохтайду. У дәриядин пәқәтла падишаниң бир ети үзүп өтәттикән.

Кәш чүшүп нөкәрләрниң һәммиси ухлап қалғанда Мәхтумсулла шу атни елип дәриядин өтүп кетиду. Мәхтумсулланиң қечип кәткенини

Қыз қызметшілерімен бірге патшаға барып зеріккенін айтады. Патша бір қызы, бір ұлы бар, қаша алмайды деп ойлап, оған рұқсат беріпті.

Қыз қызметшілерімен бірге егіз балаларын алып, ағасын іздеу үшін шығысқа қарай шығып, бір шатыр тіккізіп, бір өзеннің жанында өмір сүре бастапты. Ол өзеннен ханның тек қана бір аты ғана жүзіп өте алады екен. Түн болып, қызметшілерінің бәрі ұйықтағанда, Махтумсула солатқамініп, өзеннен өтіп кетіпті. Махтумсуланың өзеннен өткенін көрген қызметшілері патшаға жағдайды түсіндіріпті. Бұны естіген хан ашуланыпты, бірақ өзеннен өте алмапты.

Махтумсула ұзақ жол жүріпті. Жол бойынан көп түйе көріпті. Түйе бағып жүрген адамнан бұл кімнің түйесі деп сұраса, ол бұл Көр Чин Төмүр батырдың түйелері деп жауап беріпті. Қарындасы неге Көр деп айтқанын ойланып қалып, қайтадан жолын жалғастырыпты. Жолда өте көп сиыр көріпті. Малшыдан бұл кімнің сиыры деп сұраса, ол Көр Чин Төмүрдің сиыры деп жауап беріпті. Сосын қыз тағы да жолын жалғастырыпты. Содан соң, жолдан өте көп қой көріпті. Қойды бағып жүрген кішкентай бала екен. Ол баладан да бұл кімнің қойлары деп сұрапты. Қойшы алдындағылары сияқты Көр Чин Төмүрдің қойлары деп жауап беріпті. Қыз таң қалып, неге көр деп айтасындар деп сұрағанда, бала Көр Төмүр батырдың өте әдемі бір қарындасы бар екенін, ол қарындасын Қалмақ патшасы алып кетіп, қарындасын алып кеткеннен

“Көр Чин Төмүр Batur’un develeri.” diye cevap vermiş. Çin Tömür Batur’un kız kardeşi, niçin kör diyor diye düşünüp yine yoluna devam etmiş. Yolda pek çok sığır görmüş. Hayvan yetiştiricilerine, “Bu sığırlar kimin sığırı?” diye sorduğunda, (hayvan yetiştiricileri) “Kör Çin Tömür Batur’un.” diye cevap vermiş. Sonra kız yine yoluna devam etmiş. Yolda pek çok koyun görmüş. Koyunlara bakan kel bir çocukmuş. Bu çocuğa koyunların kimin olduğunu sormuş. Çoban öncekiler gibi Kör Çin Tömür Batur’un olduğunu söylemiş. Kız şaşırıp: “Niçin kör diyorsunuz?” diye sorduğunda çocuk: “Kör Çin Tömür Batur’un pek güzel bir kız kardeşi varmış ama o kız kardeşini Kalmuk padişahı alıp gitmiş, o kızı alıp gittikten sonra Çin Tömür kızı özleyip günlerce ağlayıp gözleri kör olmuş.” diye cevap vermiş. Bunu işiten kız pek üzülüp kel çocuğa bir torbada elma uzatmış. Bunu verip: “Çin Tömür’e götürün! Elmayı alıp Almatı’nın elması, Mahtumsula’nın torbası diyerek elini gözüne sürse gözleri açılır.” diyerek gözüne sürmesini söylemiş. Çocuk “Beni bu halimle hiç kimse Çin Tömür Batur’un yanına girdirmez.” demiş. Mahtumsula ona: “Sen gidip o siyah çamura bulan, o zaman senin yanına kimse yaklaşamaz.” demiş. Çocuk gidip kızın söylediği gibi çamura bulanıp Çin Tömür Batur’un evinin yanına gelmiş. Bakmış ki evinden def ve davullar çalınıp bir düğün yapılıyor. Bu ne düğünü diye sorduğunda bu nehirdeki adamlar:

көргән нөкәрләр падишаға болған вақиәни йәтқүзиду. Буни аңлиған падиша наһайити ғәзәплиниду, ама дәриядин өтәлмәйду.

Мәхтумсулла узақ йоллар маңиду. Йолда бир түйүр төгиләрни көриду. Төгичидин бу кимниң төгилири дәп сориса, у төгичи Чин Төмүр қарғуниң төгилири дәп жавап бериду. Сиңлиси немишкә қарғу дәйду, дәп ойлап йәнә йолини давамлаштуриду. Йолда наһайити нурғун сийирларни көриду. Малчидин бу сийирла кимниң сийири дәп сориғанда Чин Төмүр қарғуниң дәп жавап бериду. Шуниң билән қиз йәнә йолини давамлаштуриду. Йолда шундақла наһайити көп қойларни көриду. Қойларни беқиватқан балиға қариса кичик бир таз бала экән. Қойчидинма кимниң қойлири экәнлигинини сорайду. Қойчи бала башқилар охшашла Чин Төмүр қарғуниң экәнлигинини ейтиду. Бу қиз һәйран қелип немишкә қарғу дәйсиләр дәп сориғанда, бала Чин Төмүр қарғуниң наһайити гезәл сиңлиси болған экән ама у сиңлисини Қалмақ падиша елип кетипту, у қизни елип кәткәндин кейин Чин Төмүр қизни сеғинип күндә жиғлап көзи қарғу болуп қапту дәп жавап берипту. Буни аңлиған қиз наһайити хапа болуп, таз балиға бир халтида алма синиду. Буни берип Чин Төмүргә апирип бәргин. Алмини елип “Алмутиниң алмиси, Мәхтумсулла халтиси елип көзигә сүркисә ечилип кетәр көзи.» дәп көзигә сүркисун дәйду. Бала “Мени бу турқум билән һичким Чин Төмүр батурниң йениға киргәзмәйду.” дәйду. Мәхтумсулла униңға “Сән берип еву турған қара патқаққа миләнгин,

соң, Чин Төмүр қызды сағынып, көп күн жылапты, сондықтан көр болып қалыпты деп жауап беріпті. Бұны естіген қыз қайғырып, мұңайып, балаға бір дорба алма беріпті. “Бұл алманы Чин Төмүрге апарып бер, алманы алып, Алматының алмасы, Махтумсуланың дорбасы деп айтып көзіне жақса, көзі ашылады” деп, оны көзіне жағуы керек екенін айтады. Бала “Мені бұл дорбамен ешкім Чин Төмүр батырдың жанына кіргізбес” дейді. Махтумсула оған “Сен жердегі қара балшыққа ауна, сонда ешкім сенің жаныңа жақындай алмас” депті. Бала барып, қыздың айтқанындай, қара балшыққа аунап, Чин Төмүр батырдың үйінің жанына барыпты. Қараса үйде дауылпаз ойнап, бір той болып жатыр екен. Бұл қандай той деп сұраса, бұл жердегі адамдар Төмүр батыр көп жылдар бойы қарындасын сағынып үйленбепті. Енді, міне, үйленуге бел буыпты. Оның тойы болып жатыр депті. Бала Чин Төмүр Батырдың жанына келіпті. Алматының алмасы, Махтумсуланың дорбасы, алып көзіңе жақсаң, көзің ашылады деп дорбаны беріпті. Бұны естігенде Чин Төмүр батыр қуанып, алманы алып, көзіне жағыпты, сол кезде көзі ашылыпты. Бала қызға келіп, оған ағасының шақырып жатқанын хабарлайды. Маған сені алып келсін деп жіберді дейді. Махтумсула ағасына тазаланып бару үшін ағасынан түйенің жеті кесе сүтін беріп жіберуін өтінеді. Ол сүтке шомылып, сосын ағасына баратыныны айтады. Бала қыздың айтқандарын ағасына айтып береді. Ағасы қызға түйенің сүтін

“Çin Tömür Batur yıllardır kız kardeşini özlediğinden evlenmemişti. Şimdi evlenmeye karar verdi. Onun düğünü oluyor.” demiş. Çocuk Çin Tömür Batur’un yanına gelmiş, “Almatı’nın elması, Mahtumsula’nın torbası, alıp gözüne sür, açılıp gider gözün.” diyerek torbayı vermiş. Bunu işitince pek mutlu olan Çin Tömür Batur elmayı alıp gözüne sürmüştü ve gözü açılmış. Kel çocuk kızın yanına gelip: “Mahtumsula, seni ağabeyin çağırıyor. Beni, seni alıp gelmem için gönderdi.” demiş. Mahtumsula: “Ben temizlenip gideyim ağabeyimin yanına. Ağabeyime söyle devenin yedi çanak sütünü göndersin bana. Ben o suda yıkanıp sonra geleceğim.” demiş. Kel çocuk kızın dediklerini ağabeyine söylemiş. Ağabeyi kızı devenin sütünü göndermiş. Mahtumsula bu sütle yıkanıp ağabeyinin yanına gitmiş ve onunla görüşerek mutlu bir ömür sürmüştü.

шу чағда сениң йениңға ешким йоллимайду!” дәйду. Бала берип қизниң ейтқинидәк патқаққа милинип Чин Төмүр батурниң өйиниң йениға келиду. Қариса өйидин дап-думбақлар челинип бир той болуваққан экән. Бу немә той дәп сориганда, ашу йәрдики адамлар “Чин Төмүр батур начча жиллар бойи сиңлисини сеғинип ойланмигән еди. Әнди өйлинишкә қарар берип ашуниң тойи боливатиду” дәйду. Бала Чин Төмүр батурниң йениға келиду. Чин Төмүр батур униңға ким сән? Дәп сорайду. Шу вақитта бала “Алмутиниң алмиси, Мәхтумсулла халтиси, елип көзигә сүркисә ечилип кетәр көзи.” дәп халтини Чин Төмүр батурға бериду. Буни аңлап наһайити хошал болған Чин Төмүр батур алмини елип көзигә сүркәйду вә көзи ечилип кетиду. Шуниң билән таз балиға сиңлим қәйәрдә, берип елип кәлгин дәп авитиду. Таз бала қизниң йениға келип Мәхтумсулла сени акаң чақирватиду. “Мени елип кәл дәп әвәтти.” дәйду. Мәхтумсулла мән өзәмни пак қилип баримән акамниң йениға. Акамға ейтқин “Төгиниң йәттә чанақ сүтини әвитәтсун маңа.” мән шу суда жуюнуп кейин баримән дәйду. Таз бала қизниң дегән сөзлирини акисиға йәткүзиду. Акиси қизға төгиниң сүтини әвәтиду. Мәхтумсулла шу сүттә жуюнуп акисиниң йениға берип, акиси билән көрүшүп вә акисиниң йенида өмүр бойи бәхитлик һаят сүрүп қалиду.

ЯХШИ ЭЛНИН БАЛИСИ
 ХАРАП БОЛУР. КУЛ
 БОЛМАС.

(МАҚАЛ)

ӨЗ НАЯТИНИ ВӘТӘННИН ШӘНИ
 ВӘ АЗАТЛИҒИ УЧУН ҚУРВАН ҚИЛ-
 ҒАН УЎҒУР ХӘЛҚИНИН ҚӘҺРИ
 МАН ҚИЗИ НАЗУГУМ (1800-1830)
 МАНЖУР-ХИТАЙ БАСҚУНЧИЛИРИНИН
 ТӘКИВИДИН МОШУ ӨНҚУРНИ
 ШАНАЛИҒАН ЕДИ.

Nazugum

Uygurların kahraman kızı Nazugum, ahlaklı, çok güzel, bilgili bir kızdır. Nazugum'un Bakem isimli bir de yavuklusu vardır ancak Kalmuklar bunların kavuşmasına izin vermez. Nazugum'un hikâyesi şöyledir:

Mançular Kaşgar'da Cihangir Hoca'yı mağlup ettikten sonra erkekleri öldürüp kadınları Gulca şehrine getirmiş ve Kalmuklara karılığa vermişlerdir. Bunlarla beraber Nazugum da kardeşi Abdullah Hoca ile birlikte bir Kalmuk'a verilir. Kardeşi Nazugum'u kaçmaya teşvik eder. Bir gün Nazugum, Çong Yultuz'da Kalmukların düğünde içki içip sarhoş oldukları anda bir fırsattan yararlanarak kaçır, gündüz saklanıp gece yol yürür, bir nehir kıyısına geldikten sonra kamıştan sal yaparak nehre Almuta tarafına doğru geçer. Kalmuklar dört gün sonra Nazugum'un kaçtığını fark eder ve kardeşi Abdullah Hoca'yı yakalayıp bir ağaca bağlayıp işkence eder. Kardeşi, "Nereye gittiğini bilmiyorum!" diyerek (Kalmuklara) bilgi vermez.

Bir Kalmuk Nazugum'u sal ile kaçarken görür ve Kalmuklara haber verir. Kalmuk beyi bu olayı generale bildirir. General onu bulup getirmeleri için 200 atlı asker gönderir.

Nazugum Almuta civarında bir mağarada saklanır, bu kız dağda

Назугум

Уйғурларниң қәһриман қизи Назугум әхлақлиқ, гүзәл вә билимлиқ бир қиздур. Назугумниң Бақәм исимлиқ бир сөйгини болуп, Қалмақлар буларниң көрүшишигә қаршилиқ қилиду. Назугум һекайиси төвәндикичә:

Манжулар Қәшқәрдә Жаһангир ғожини мәғлуп қилғандин кейин, у йәрдики әрләрни өлтүрүп, қиз-аялларни Илиға сүргүн қилиду вә Қалмақларға хотун болушқа мәжбурлайду. Жүмлидин Назугумму акиси Абдулла билән бирлиқтә Илиға сүргүн қилиниду вә бир Қалмаққа хотунлуққа берилиду. Акиси назугумни қечип кетишкә чақириду. Бир күни чоң юлтузда Назугум Қалмақларниң бир тойда һарақ ичип мәс боп қалған пурсәттин пайдиленип қечип кетиду. У күндүзи йошурунуп, кечидә йол йүриду. Дәря бойиға кәлгәндә қошулардин сал ясап дәрядин кечип өтиду вә Алмута тәрәпкә қарап қачиду. Қалмақлар төт күн өткәндин кейин Назугумниң қачқинини байқайду вә акиси Абдулла ғожини тутуқлайду. Уни бир яғачқа бағлап қийнайду. Акиси "Нәгә кәткинини Билмәймән" дәп һәргиз ейтмайду.

Бир Қалмақ Назугумниң сал билән дәрядин өткинини көрүп қалиду вә уни Қалмақ қошунлириға мәлум қилиду. Қалмақ беги йәнә бу әһвални қалмақ генералға мәлум қилиду. Қалмақ генерал Назугумни тепип елип келиш үчүн 200 атлиқ әскәр әвәтиду.

Назугум Алмута тәвәсидә бир өңкүрниң ичигә мөкүнивалиду. Бу қизни тағда бир бовай көрүп қалиду вә

Нәзігім

Ўйғурлардың қаһарман қызы Нәзігім, ақылды, өте әдемі, билимді қыз екен. Нәзігімниң Бакем атты ғашығы бар, бірақ Қалмақтар олардың кездесуіне қарсы болады. Нәзігімниң оқиғасы мынандай:

Маньчжурлар Қашғарда Жаһангер қожаны жеңгеннен кейін, еркектерді өлтіріп, әйелдерді Құлжа қаласына алып кетіп, Қалмақтарға әйелдікке беріпті. Бұлардың ішінде Нәзігім мен оның ағасы Абдулла Хожаны да бір қалмаққа құлдыққа беріпті. Ағасы Нәзігімге қашуға ақыл айтады. Бір күні Нәзігім Чоң Жұлдызда қалмақтардың тойда мас болғандарын пайдаланып, қашып кетеді. Күндіз жасырынып, түнде жол жүреді. Бір өзенге келген соң, қамыстан қайық жасап өзен бойымен Алматыға қарай қаша бастайды. Қалмақтар төрт күн өткеннен кейін, Нәзігімниң қашқанын түсінеді, ағасы Абдулла Хожаны ұстап, ағашқа байлап қинайды. Ағасы қайда кеткенін білмеймін деп оларға ештеңе айтпайды.

Бір қалмақ Нәзігімниң қайықпен қашып бара жатқанын көріп, қалмақтарға хабар береді. Қалмақтар бұл оқиғаны генералға айтады. Генерал оны тауып әкелулері үшін 200 атты әскәр жібереді.

Нәзігім Алматы жақта бір үңгірде жасырынып қалады, бұл қызды таудан бір қария көріп, оған тамақ

bir dede görür ve ona yemek verir, onu kızı gibi görür. Bu sırada askerler kızı arayıp yol boyunca kamışlığı ateşe verirler. Bir yere geldiklerinde Nazugum bunları görüp kaçmaya başlar. Ancak kaçamayarak ateşin içinde kalır, ateşe dayanamayarak bağıracak olsa onlar duyacağından kamışı ısıtır. Bu yüzden bu sazlıkta Nazugum'un dişi var, derler. Sonunda Nazugum ne kadar kaçmaya çalışsa da askerler tarafından yakalanarak generale teslim edilir. General de Nazugum'u Şi-Sen adlı beylerbeyine verir. Beylerbeyi Şi-Sen Nazugum'u Uygur karısına hizmetçi olarak verir. Ancak bir gün Şi-Sen Nazugum'u zorla bir Kalmuk'a karı olarak verir. Kalmuk sevincinden içkiyi fazla kaçıtırıp sıza kaldığında Nazugum onu boğazından keserek öldürür ve erzak alarak tekrar kaçır. Altı ay sonra Nazugum tekrar yakalanır. Bu kez beylerbeyi onu kelepçelemeye vali mahkemesine kapatır ve durumu generale bildirir. General mahkemeye mektup yazıp durumu bildirir. 82 gün geçtikten sonra Pekin'den "İdam edilsin" şeklinde emir gelir. O gün Nazugum infaz meydanına getirilir. Bir cellat önüne gelip kılıcını bilirken bir başka cellat arkasından gelerek Nazugum'un başını keser.

униңға йемәк-ичмәк берип, өз қизидәк бақиду. Шу әснада әскәрләр қизни изләп, йол бойидики қомушлуқларға от қоюветиду. Назугум бир йәргә кәлгинидә буларни көрүп қечишқа башлайду. Лекин отниң ичидә қелип йолни давамлаштуралмайду. Отниң көйдүрүшигә чидалмай варқирап ташлиса, әскәрләрниң туюп қелишидин әнсирәп, бар күчи билән қомушларни чиң чишләйду. Шу сәбәбтин хәлқ арасида бу сазлиқта Назугумниң чишлири бар дегән гәп бар. Ахири назугум һәрқанчә қечишқа урунған болсиму, йенила әскәрләрниң қолиға чүшүп, гениралға тапшурулиду. Генирал Назугумни Шисән исимлик бир әмәлдар байға тартуқ қилип бериду. У әмәлдар бай Назугумни Уйғур хотуниға хизмәтчи дидәк қилип бериду. Лекин бир күни шисән исимлик у әмәлдар Наугумни йәнә бир Қалмаққа мәжбури хотунлуққа бериду. У Қалмақ хушаллиқидин һарақ ичип чилинип қалғанда, Назугум уни гелидин боғузлап өлтүрүветип, йениға озуқ-түлүкләрни елип қачиду. Алтә айдин кейин Назугум йәнә қолға чүшүп қалиду. Бу қетим әмәлдар униң қолиға кишән селип вали мәһкимисигә солатқузиду вә әһвални гениралға йәткүзиду. Генирал дубән ямулиға хәт йезип әрз суниду. Аридин 82 күн өткәндин кейин Бейжиңдин "Қәтли қилинсун" дәп пәрман чүшүрилиду. Назугум жаза мәйданиға кәлтүрилиду. Бир жаллат Назугумниң алдиға келип қиличини биләп турғанда, кәйни тәрәптин йәнә бир жаллат келип Назугумниң тенини женидин жуда қилиду.

береді, оны өзінің қызы сияқты көреді. Бұл кезде қалмақтар қызды іздеп, жол бойындағы қамыстарды өртейді. Олар бір жерге келгенде, Нәзігім оларды көріп қаша бастайды. Бірақ қаша алмай қамыстардың ішінде қалады, отқа күйгеннен шыдамай, айғайлайын десе қалмақтар естиді деп қорқып қамысты тістейді. Сондықтан да бұл сазда Нәзігімнің тісі бар дейді. Соңында Нәзігім қанша қашса да болмай, әскерлерге ұсталып, генералға барады. Генерал Нәзігімді Ши Сен атты қалмаққа күңдікке береді. Ол Нәзігімді ұйғыр әйеліне қызметші жасайды. Бір күні Ши Сен Нәзігімді еркінен тыс бір қалмаққа әйелдікке береді. Қалмақ қуаныштан көп ішіп мас болып қалғанда, Нәзігім оның тамағынан пышақтап өлтіріп, тағы да қашып кетеді.

Алты ай өткеннен кейін, Нәзігім тағы да ұсталады. Бұл жолы қалмақ оның қолына кісен салып, қамап қояды да генералға айтады. Генерал сотқа хат жазып, болған жағдайды түсіндіреді. 82 күн өткеннен кейін Пекиннен "орындалсын" деген бұйрық келеді. Ол күні Нәзігім жазалау алаңына барады. Бір солдат алдына келіп қылышын шығарғанда, екінші солдат артынан келіп Нәзігімнің басын шабады.

HALK HİKÂYESİ ХЭЛҚ ДАСТАНИ ХАЛЫҚ ДАСТАНЫ

Garip Senem

Eski zamanda Hesen isimli bir padişah yaşamış, onun çocuğu yokmuş. Bir gün Hesen padişah, "Tahtımı Kerimşah isimli kardeşime verdim." diyerek hanımlarını alıp çıkıp gitmiş. Bir şehre gelip malını mülkünü fakir ve yetimlere dağıtmış. Bunun üzerine bu şehrin Şeherbash isimli padişahı bundan haberdar olup onu çağırmiş ve sormuş: "Bir padişah olarak niçin malını mülkünü başkalarına dağıtıyorsun?" demiş ve bunun üzerine Hesen padişah şöyle cevap vermiş: "Benim çocuğum yok, benim malıma mülküme sahip çıkacak çocuğum yok, bu yüzden fakirlere dağıtıyorum." O Şeherbash padişah da çocuğunun olmadığını söylemiş, bunun üzerine iki padişah dost olmuşlar. Bir gün bunların evine bir fakir gelmiş, padişah buna ne istediğini sorduğunda Hesen padişahın belindeki kuşağı istediğini söylemiş. Hesen padişah ona kuşağını vermiş, fakir ise Hesen padişah ile Şeherbash padişaha bir elmayı ikiye bölüp vermiş. Onu yedikleri gün bunların hanımları hamile kalmış. Bir gün bu iki padişah birlikte ava çıkmış, bunlar bir tavşana rast gelmiş. Hesen padişah bu tavşana (ok) atmamış, tavşan kaçıp Şeherbash padişahın karşısına çıkmış. Şeherbash padişah da (ok) atmamış, bunun üzerine iki padişah

Ғерип-Сәнәм

Өткән заманда һәсән дегән падишаһ яшапतिकән, униң балиси йоқ икән. Бир күни һәсән падишаһ "Тәхтини Керимжан дегән инимгә бәрдим." дәп аяллирини елип чиқип кетидикән. Бир шәһәргә келип мал-мүлкүлирини кәмбәғәл, йетим-йесирларға тарқитидикән. Буниң билән шу шәһәрниң Шәһәрбас дегән падишаһи буниңдин хәвәр тепип уни чақиридикән вә сораидикән: "Бир падишаһ туруп немә үчүн мал-мүлкүниңи башқиларға тарқитисән?" дәп шуниң билән һәсән падишаһ жавап беридикән: "Мениң балам йоқ, мениң мал-мүлкүмгә игидарчилик қилидигән балам йоқ, шуңа буни кәмбәғәлләргә тарқитиватимән". У Шәһәрбас падишаһму өзиниң балиси йоқлуқини ейтидикән, шуниң билән икки падишаһ досит болуп қалидикән. Бир күни буларниң өйигә бир кәмбәғәл келидикән, падишаһ буниңдин немигә еришишни халайсән дегәндә, һәсән падишаһниң белидики бәлбағни сораидикән. һәсән падишаһ униңға бәлбағни беридикән, кәмбәғәл һәсән падишаһ билән Шәһәрбас падишаһқа бир алмини иккигә бөлүп беридикән. Уни йегән күни буларниң аяллири һамилдар болидикән. Бир күни бу икки падишаһ биллә овға чиқидикән, буларға бир тошқан учраидикән. һәсән падишаһ бу тошқанни атмайду, тошқан қечип Шәһәрбас падишаһқа учраидикән. Шәһәрбас падишаһму атмаидикән, андин бу икки падишаһ бир биригә немә үчүн

Ғерип-Сәнәм

Баяғы өткен заманда Хесен атты бір патша өмір сүріпті, оның баласы жоқ екен. Бір күні Хесен патша: - Тақты Керімшах атты бауырыма бердім, деп әйелдерін алып шығып кетіп қалыпты. Бір қалаға келіп мал-мүлкін кедейлер мен жетімдерге таратып беріпті. Бұл қаланың Шехербас атты патшасы болған жағдайды естіп оны шақыртып одан былай деп сұрапты: - Неге мал мүлкіңді басқаларына таратып бердің? Хесен патша оған былай деп жауап беріпті: - Мениң балам жоқ, бұл мал мүлкіме ие болатын балам жоқ болғаны үшін оны таратып бердім. Шехербас патшада баласы жоқ екенін айтыпты, сол үшін екі патша дос болыпты. Бір күні бұлардың үйіне бір қайыршы келіпті, патша одан не керек деп сұрағанда, ол Хесен патшаның беліндегі қылышын алғысы келетінін айтады. Хесен патша оған қылышын беріпті, қайыршы бір алманы екіге бөліп екі патшаға беріпті. Оны жеген күні екі патшаның да әйелдері жүкті болыпты. Бір күні екі патша бірге аң аулауға шығыпты, алдарынан бір қоян қашады. Хесен патша бұл қоянды атпапты, қоян қашып Шехербас патшаның алдынан шығыпты. Шехербас патша да оған оқ атпапты, екі патша бір-бірінен неге оқ атпағаныны сұрағанда, ол қоянның

birbirine niçin (ok) atmadıklarını sorduklarında, o tavşanın hamile olduğunu, kendi hanımlarının da hamile olduğunu, bu yüzden tavşanı vurmamışlar. Bunun üzerine bunlar eğer birinin kız, birinin oğlu olursa (çocuklarını) birbiri ile evlendirmeye söz vermişler. Bir süre sonra Hesen padişahın oğlu, Şeherbас padişahın kızı dünyaya gelmiş. Hesen padişahın oğlunun ismini Garip, Şeherbас padişahın kızının ismini Senem koymuşlar. Bu ikisi birlikte büyüyüp ağabey-kardeş gibi bir süre birbirini görmeseler dayanamayacak şekilde yaşamışlar. Bu arada Hesen padişah kendi yurduna dönmüş, Garip ile Senem bir arada kalmışlar. Bir süre sonra biri Garip'e ikisinin ağabey-kardeş olmadığı söylemiş. Bunun üzerine bunların arasındaki bağ sevgiye dönüşmüş. Bu durumu Senem'in annesi öğrenip kızını Garip ile görüştürmemiş. Garip bu yeri bırakıp uzaklara çekip gitmiş. Senem, Garip'i göremeyince rengi sararıp hastalanmış. Babası ona güzel bir bağ yetiştirip vermiş. Garip evden çekip gittikten sonra haydutlar bunu tutup, onun sıradan bir insan olmadığını anlayıp pazara getirip satmış. Onu Senem'in bağında çalışan bir karı-koca satın almış ve bağ alıp gelmiş. Senem ile Garip tekrar görüşmüşler, bunu duyan Senem'in babası yine Garip'i kovmuş. Garip, annesi ile kız kardeşini alıp gitmiş fakat Senem'in dayanamayarak ağır hasta olduğunu gören padişah Garip'i yeniden çağırıp kırk gün kırk gece düğün yapmış.

атмиғанлиқини сориса, у тошқанның һамилдар икәнлиқини, өзиниң аялиниң һамилдар икәнлиқини, шуңа тошқанни атмиғанлиқини ейтидикән. Шуниң билән булар әгәр бириниң қиз бириниң оғул туғулса бир бирини қошуп қоюшқа вәдә беридикән. Шуниң билән һәсән падишаһниң оғли, Шәһәрбас падишаһниң қизи туғулидикән. һәсән падишаһниң оғлиниң исмини Ғерип, Шәһәрбас падишаһниң қизиниң исмини Сәнәм қоюпту. Бу икки биллә чоң болуп ака сиңилдәк бирдәм бир-бирини көрмисә чидимайдиған болуп чоң болидикән. Бу вақитта һәсән падишаһ өз дәлитигә қайтидикән, Ғерип Сәнәм билән қалидикән. Бир мәзгилдин кейин бири Ғерипқа иккисиниң ака-сиңил әмәслиқини ейтип қойидикән. Шуниң билән буларниң оттурсидики һесят муһәббәткә айлинидикән. Буниндин Сәнәмниң аниси хәвәр тепип қизини Ғерип билән көрүштүрмәйдикән. Ғерип у йәрни ташлап йирақларға чиқип кетидикән. Сәнәм Ғерипни көрәлмәй рәңги сарғийип, ағришқа башлайдикән. Дадиси униңға гүзәл бир бағ селип беридикән. Ғерип өйдин чиқип кәткәндин кейин қарақчиларға тутулуп қелип, униң адәттики адәм әмәслиқини билип қелип базарға апирип сетиветидикән. Уни Сәнәмниң беғида ишләйдиған бир әр-аял сетивалидикән вә бағқа елип келидикән. Сәнәм билән Ғерип қайтидин көрүшидикән, буни билип қелип Сәнәмниң дадиси йәнә қоғливетидикән. Ғерипни, ғерип аписи билән сиңлисини елип башқа шәһәргә кетидикән, әмма Сәнәм чидиялмай қаттиқ ағрип кәткәнликтин падишаһ Ғерипни қайтидин чақирип келип қириқ кечә-күндүз той қилип иккисиниң бешини қошуп қойидикән.

бузекенин, өздериниң де әйелдериниң жүкті болғанын, сол үшін ол қоянды атпағандарын айтады. Егерде біреуі қызды, екіншісі ұлды болса балаларын үйлендіреміз деп сөз береді. Біраз күннен кейін Хесен патшаның ұлы, Шехербас патшаның қызы дүниеге келеді. Хесен патшаның ұлының атын Гарип, Шехербас патшаның қызының атын Сәнәм қойыпты. Бұл екеуі бірге өсіп, бір-бірінсіз өмір сүре алмайтындай, ағалы-қарындас сияқты ер жетіпті. Бір күні Хесен патша өзінің қаласына қайтады, Гарип пен Сәнәм бұл қалада қалады. Бір күні біреу Гарипке олардың ағайынды емес екенін айтады. Сондықтан екеуінің арасындағы бауырмалдық ғашықтыққа айнала бастайды. Бұны Сәнәмнің анасы біліп, екеуінің кездесуіне қарсы болады. Гарип бұл жерді тастап, алыс жаққа кетіп қалады. Сәнәм Гарипті көре алмаған соң, жүзі сарғайып сырқаттанып қалады. Әкесі оған әдемі бір бақша жасап беріпті. Гарип үйден кетіп қалған соң, қарақшылар оның қарапайым адам емес екенін біліп, оны тұтқындап базарға апарып сатыпты. Оны Сәнәмнің бағында жұмыс істеген күйеуі мен әйелі сатып алып, баққа әкеліпті. Сәнәм мен Гарип тағы да бір-бірімен кездесіпті. Бұны естіген Сәнәмнің әкесі Гарипті тағы да қуып жіберді. Гарип анасы мен қарындасын алып кетіп қалыпты. Сәнәм бұған шыдай алмай, қатты сырқаттанады, бұны көрген әкесі Гарипті шақыртып қырық күн ойын, қырық түн тойын жасап беріпті.

Hurlika

Eski bir zamanda bir padişah varmış. O padişahın üç hanımı varmış. İki hanımı çocuk sahibi olamayınca üçüncü hanımla evlenmiş. Üçüncü hanımı padişah ava çıktığında bir oğlan, bir kız doğurmuş. Bunu göremeden iki büyük hanımı o çocukları götürüp göle atıvermiş. Onların yerine bir köpek yavrusu ile bir kedi alıp koymuş. Padişah hanımının doğurduğunu işitip sevinerek eve geldiğinde, iki hanımı çıkıp işte senin hanımının doğurduğu çocuklar diye kedi ile köpek yavrusunu göstermiş. Çok sinirlenen padişah, hanımı ve köpek yavrusu ile kediyi kafes gibi bir eve hapsetmiş. Padişahın atıverdiği iki çocuğuna bir ayı bakmış. Onlar çok güzel bir kız ile erkek olup büyümüş. Onlar yetişip kendilerine ad koymuş, yaşamak için ev yapmış.

Bir gün padişah ava gitmiş, avdan gelirken önüne bir ev çıkmış. Padişah bu nasıl ev diyerek içeri girmiş. Eve girip su içmek istemiş. Eve girince güzel bir kız önüne çıkmış. Padişah o kızıdan içecek istemiş. Kız padişaha içecek alıp getirmiş. Padişah kıza kim olduğunu sormuş. Kız kendinden ve bir ağabeyi olduğundan bahsetmiş. Bununla birlikte padişah kız ve ağabeyi ile tanışıp pek memnun olup evine dönmüş. Evine gelip olan olayı ve gördüğü şeyleri hanımlarına anlatmış. Bu durumu öğrenen hanımları bir Mistan Nine'ye gidip şu ikisinin gözünü kurutması için emir vermiş. Sonra bu Mistan Nine

hurliқа

Бурун бир заманда бир падиша болған экән. У падишаниң үч аяли болупту. Икки аяли бала тапмиғандин кейин үчинчи аялиға өйлинипту. Үчинчи аяли падиша овға чиқип кәткәндә бир оғул, бир қиз туғупту. Буни көрәлмәстин чоң икки аяли у балиларни апирип көлгә ташлаветипту. Уларниң орниға бир күчүк билән бир мөшүкни әкирип қоюпту. Падиша аялиниң бошанғинини аңлап хошал болуп өйгә кәлсә, икки аяли чиқип мана сениң аялиңниң бошанған балилири дәп, мөшүк билән күчүкни көрситипту. Наһайити ғәзәпләнгән падиша аяли вә күчүк билән мөшүкни кәтәккә охшаш бир өйгә қамаветипту. Ташлаваткән падишаниң икки балисини бир ейиқ беқивелипту. Улар наһайити чирайлиқ бир қиз билән бала болуп өсүпту. Улар чоң болуп өзлиригә ат қоюп, өзлири туридиғанға өй ясапту.

Бир күни падиша овға чиқип овдин келиватса алдиға бир өй чиқипту. Падиша бу нема өй дәп ичигә кирипту. Өйгә кирип су ичмәкчи болупту. Өйгә кирсә шундақ чирайлиқ бир қиз алдиға чиқипту. Падиша у қиздин уссулуқ сорапту. Қиз падишаға уссулуқ елип чиқипту. Падиша қиздин кимлигини сорапту. Қиз өзини вә бир акиси барлиғини ейтип берипту. Шуниң билән падиша қиз вә акиси билән тонушуп, наһайити хурсәнд болуп, өйигә қайтипту. Өйсигә келип болған вақиәни вә көргән нәрсилирини аяллириға сөزلәп берипту. У вақиәни чүшәнгән аяллири бир мистан момайға берип әшу иккисиниң көзини қуртушқа әмир берипту. Шуниң билән

Хурлика

Бұрынғы өткен заманда бір патша өмір сүріпті. Ол патшаның үш әйелі болыпты. Екі әйелі балалы бола алмағаны үшін үшінші әйелге үйленіпті. Үшінші әйелі патша аң аулауға кеткенде бір ұл, бір қыз туыпты. Бұны көре алмаған екі әйелі балаларды көлге ағызып жібереді. Олардың орнына бір күшік пен бір марғау әкеліп қойыпты. Патша әйелінің босанғанын естіп, қуанып үйіне келгенде, екі әйелі алдынан шығып, сенің әйелің мыналарды туды деп күшік пен марғауды көрсетіпті. Қатты ашуланған патша, әйелімен бірге күшік пен марғауды зындан сияқты бір үйге қамап тастапты. Патшаның тастанды екі баласын бір аю бағыпты. Олар әдемі бір қыз бен ұл болып өсіпті. Олар өскен соң, өздеріне ат қойып, үй салып алыпты.

Бір күні патша аң аулауға шығыпты, аң аулап қайтып келе жатқанында, алдынан бір үй шығыпты. Патша бұл қандай үй деп ішіне кіріпті. Үйге кіріп сусын ішкісі келіпті. Үйге кірсе, алдынан бір әдемі қыз шығыпты. Патша қыздан сусын сұрапты. Қыз патшаға сусын әкеліп беріпті. Патша қыздан өзі туралы сұрапты. Қыз өзі туралы және ағасы бар екенін айтыпты. Патша қызбен және оның ағасымен танысып, қуанышты болып үйіне қайтыпты. Үйіне келген соң, болған жағдайды, көргендерін екі әйеліне айтып түсіндіріп беріпті. Бұл жағдайды білген екі әйелі бір мыстан кемпірге барып, екеуінің көзін құрт деп бұйрық беріпті. Содан кейін мыстан кемпір қыз бен ұлдың көзін құрту үшін

kız ile oğlanın gözünü kurutmak için evine gitmiş. Gidip bakmış ki ağabeyi ava çıkmış, kız ise yalnızmış. Mistan Nine kızın yanına gelip “Kızım, siz yalnızmışsınız? Ağabeyiniz ava çıkmış. Siz evde yalnız kalıp sıkılmışsınız. Ağabeyiniz geldiğinde bana evin yanına bahçe yapiver. Falanca yerde bir çınar ağacı varmış. O ağaçtan bana kırıp al gel diye ağla. O çınarın dalını evinizin yanına dikerseniz güzel bahçe olur.” demiş. Birkaç gün geçmiş, ağabeyi avdan gelmiş. Ağabeyini görüp kız, Mistan Nine’nin dediklerini söyleyip ağlamaya başlamış. Ağabeyi kız kardeşinin sözünü ikiletmeden o çınar dalını alıp gelmek için gitmek istemiş. Uzak yola gideceğini bildiği için oğlan yanına erzak alıp yola çıkmış. Oğlan dağlardan geçmiş, nehirlерден geçmiş, yolda giderken önüne bir dede çıkmış. O dede, Hızır dede imiş. Dede oğlana nereye gittiğini sormuş. Oğlan kız kardeşinin dediklerini dedeye anlatmış. Dede ona tehlikeli yere gittiğini ve oranın devlerin sarayı olduğunu söylemiş. Hızır Dede çocuğa yolu göstermiş ve “Tam öğle vakti, devler uyuduğunda var ve devlerin ortasında duran çınarın dalını al fakat arkana bakma! Arkana bakarsan, sen yakalanırsın, bunun için arkana bakmadan yürüyüver.” demiş. Bunun üzerine çocuk dedeye teşekkür edip yoluna devam etmiş. Dedenin dediği gibi çocuk çok sıcakta, öğle vaktinde varmış. Bakmış, devlerin hepsi uyuyor. Çocuk çınar ağacının yanına gidip dalı kopardığında, dalın hisirtisinden devler uyanmış. Oğlan

бу мистан момай қиз билән балиниң көзини қуртмақчи болуп өйсигә берипту. Берип қариса акиси овға чиқип кәткән, қиз болса ялғуз экән. Мистан момай қизниң йениға келип “Қизим, сиз ялғузкәнсиз. Ақиқиз овға чиқип кетипту. Сиз өйдә ялғуз жүрүп зерикип кетипсиз. Ақиқиз кәлгәндә, маңа өйниң йениға бағ ясап бәргин. Паланчи йәрдә бир чинар дәриғи бар экән. Шу дәрәқтин маңа сундуруп әкәп бәргин дәп жиғлаң. У чинарниң шехини өйиңизниң қешиға тикип қойсиңиз яхши бағ болиду.” дәпту. Бир нәччә күн өтүп, акиси овдин келипту. Акисини көрүп қиз мистан момайниң дегәнлирини дәп жиғлашқа башлапту. Акиси сиңлисиниң сөзини йәрдә қоймай, шу чинар шехини елип келишкә маңмақчи болупту. Узақ йол маңидиғинини билип бала йениға озуқ түлүкләрни елип йолға чиқипту. Бала тағлардин өтүпту, дәриялардин өтүп, йолда кетип барса алдиға бир бовай чиқипту. У бовай Хизир бовай экән. Бовай балидин нәгә кетип барғинини сорапту. Бала сиңлисиниң дегәнлирини бувайға ейтип берипту. Бовай униңға хәтәрлик йәргә кетип барғинини вә у йәр девиләрниң ордиси экәнлигини ейтип берипту. Хизир бовай балиға йолни көрситип берипту вә таза чүш вақтида барғин дәпту. Девиләр ухлаватқанда барғин вә девиләрниң оттурисида турған чинарниң шехини алғин бирақ кәйниңгә қаримиғин, дәпту. Қәйниңгә қарисаң сән тутулуп қалисән, шуниң үчүн кәйниңгә қаримай маңевәргин дәпту. Шуниң билән бала бувайға рәхмәт дәп йолға раван болупту. Бувай дегәндәк, бала таза қаттиқ иссиқта, чүштә берипту.

үйлеріне барыпты. Барып қараса, ағасы аң аулауға кетіпті, қыз үйде жалғыз қалыпты. Мыстан кемпір қыздың жанына келіп: “Қызым, сен жалғыз екенсің ғой. Ағаң аң аулауға кетіпті. Сен үйде жалғыз отырып жалығыпсың. Ағаң келгенде, “Маған үйдің жанынан бақша жасап бер. Бір жерде үлкен бір шынар ағашы бар екен. Сол ағаштан маған қазып әкеліп бер деп жыла” дейді. Ол шынардың талын үйлеріңнің жанына отырғызсандар, әдемі бір бақ пайда болады, - депті. Біраз күн өткен соң, ағасы аңнан қайтып келді. Ағасын көрген соң, қыз мыстан кемпірдің айт дегендерін айтып, жылай бастапты. Ағасы қарындасының сөзін екі етпей шынар ағашының талын алуға барғысы келіпті. Ұзақ жолға шығатынын білген ол азық-түлік алып жолға шығыпты. Бала таулардан асып, өзен-көлдерді кешіп өтіпті, жолда алдынан бір қария шығыпты. Ол қария Қыдыр ата екен. Қария баладан қайда бара жатқанын сұрапты. Бала қарындасының айтқандарын қарияға айтып береді. Қария оған қауіпті жерге бара жатқанын және ол жер алыптардың сарайы екенін түсіндіріпті. Қыдыр ата оған жолды көрсетіп, дәл түс уақытында бар деп айтыпты. Алыптар ұйықтағанда бар, ортада тұрған шынардың талын ал, бірақ артыңа қарама депті. Артыңа қарасаң, ұсталып қаласың, сол үшін артыңа қарамай жүре бер дейді. Бала Қыдыр атаға алғысын айтып жолын жалғастырыпты. Қарияның айтқанындай, тал түсте аптап ыстықта барыпты. Қараса, алыптардың бәрі

arkasına bakmadan evinin olduğu tarafa yürümüş. “Dur, dur! Arkana bak!” diye sözler işitmiş ama arkasına bakmadan yürümüş. Çocuk sağsalim evine gelmiş. Çocuk dalı evin yanına dikmiş, uykusu gelmiş. Sabah olunca bakmış evin yanında pek güzel bir bahçe peyda olmuş. Bu bahçeyi görünce kız kardeşi çok sevinmiş. Günler geçmiş, aylar geçmiş padişah yine ava çıkmış. Avdan dönüp kendinin önce geldiği eve bakınca evin yanında pek güzel bir bahçenin peyda olduğunu görmüş. Biz önceden geldiğimizde bu bahçe yoktu, diye şaşırılmış. Padişah kızın yanına girmiş. Kız, padişahı bahçeye doğru götürmüş. Orada dinlenip içecek içmiş, dönünce olan olayı yine hanımlarına anlatmış. Bu hanımlar Mistan Nine’yi çağırıp çocuğun ölmediğini, şimdi öldürmezse Mistan Nine’nin kendisinin öleceğini söylemiş. Bunun üzerine nine: “Hurlika diye bir kız var, bunu alıp gel diye ağla!” demiş. Kız ağabeyi geldiğinde ninenin dediğini söyleyerek ağlamış. Ağabeyi tamam diyerek yine yola koyulmuş. Yolda giderken önüne yine dede çıkmış. Çocuk dedeye yine kızın dediğini anlatmış. Dede çocuğa yolun yine tehlikeli olduğunu söylemiş ve çocuğa yolu göstermiş. “Dağın yanına git, orada bir mağara var. Sen oraya gidince Hurlika! Hurlika! diye yalnızca iki kez bağır, yine bağır diye ses duyarsan başka bağıрма!” demiş. Çocuk tamam diyerek yoluna devam etmiş. Dağın yanına varınca yanında bir mağara var imiş. Yanında insan

Қариса девиләр һәммиси ухлаветипту. Бала чинар дәриғиниң йениға берип, шехини жулғанда, шахниң шарахлиғинидин девиләр ойғинип кетипту. Бала кәйнигә қаримастин өйси тәрәпкә меңипту. “Тохта, тохта! Кәйниңгә қара!” дегән сөзләрни аңлапту ама кәйнигә қаримай меңипту. Бала аман есән өйсигә келипту. Бала шахни өйсиниң йениға тикип қоюп ухлап қелипту. Этиси туруп қариса өйсиниң йенида наһайити чирайлиқ бир бағ пәйда болупту. Бу бағни көрүп сиңлиси интайин хошал болуп кетипту. Күнләр өтүп, айлар өтүп падиша йәнә овға чиқипту. Овдин қайтип өзиниң бурун кәлгән өйсигә қариса, өйниң йенида наһайити чирайлиқ бағ пәйда болғинини көрүпту. Биз алдида кәлгәндә бу бағ йоқтиғу, дәп һәйран қелипту. Падиша қизниң йениға кирипту. Қиз, падишани беғиға башлап елип кирипту. Ашу йәрдә дәм елип, услуқ ичип, қайтип келип болған вақиәни йәнә аяллириға ейтип берипту. Бу аяллар мистан момайни чақирип балиниң өлмигинини ейтип, әнди өлтәрмисә мистан момайниң өзиниң өлдиғинини ейтипту. Шуниң билән момай һурлиқа дегән қиз бар, шуни елип кәл дәп жиғла, дәпту. Қиз акиси кәлгәндә момайниң дегинини дәп жиғлапту. Акиси мақул дәп йәнә йолға раван болупту. Йолда кетип барса алдиға йәнә бувай чиқипту. Бала бувайға йәнә қизниң дегинини ейтип бериптикән, бувай балиға йолниң йәнә хәтәрлик экәнлигинини ейтипту вә балиға йолни көрситип берипту. “Тағниң қешиға барисән, тағниң қешида бир өңқүр бар. Сән шу йәргә берип һурлиқа! һурлиқа! дәп иккила

ұйықтап жатыр екен. Бала ағаштың жанына барып қаза бастағанда, жапырақтардың сыбдырынан алыптар оянып кетіпті. Бала артына қарамай, үйіне қарай жүре бастапты. “Тоқта, артыңа қара!” деген сөздер естісе де, артына қарамай жүре беріпті. Бала аман-есен үйіне келіпті. Ол талды үйдің жанына отырғызыпты, содан соң шаршап, ұйықтап қалыпты. Таң атқанда қараса, үйдің жанында әдемі бір бақ пайда болыпты. Бұл бақты көргенде, қарындасы қатты қуаныпты. Күндер, айлар өтіпті, патша тағы да аң аулауға шығыпты. Аң аулаудан қайтқанда, өзі бұрын келген үйге қарағанда, жанында әдемі бір бақтың пайда болғанын көрді. Біз бұрын келгенде бұндай бақ жоқ еді деп таң қалыпты. Патша қыздың жанына келіпті. Қыз патшаны баққа апарыпты. Ол жерде демалып, сусын ішіпті, үйіне келген соң, әйелдеріне болған жағдайды айтып беріпті. Әйелдері мыстан кемпірді шақырып, баланың өлмегенін, енді өлтірмесе, өзінің өлетінін айтады. Сондықтан мыстан кемпір тағы қызға келіп, ағаңа “Хурлика деген бір қыз бар, соны алып кел деп жыла” деп айтыпты. Қыз ағасы келгенде мыстан кемпірдің айтқандарын айтып жылай бастайды. Ағасы келісіп, тағы да жолға шығыпты. Жолда тағы да алдынан қария шығыпты. Бала қарияға қарындасының айтқандарын түсіндіріп беріпті. Қария балаға жолдың қауіпті екенін айтып жол көрсетіпті. Таудың жанына бар, ол жерде бір үңгір бар. Сен ол жерге барғанда “Хурлика! Хурлика!” деп екі рет айқайла, “Тағы да” деген дауыстар

kemikleri varmış. Çocuk: “Hurlika! Hurlika!” diye bağırmış, içeriden de “Bağır!” diye bir ses işitmiş ama çocuk bir daha bağırmamış. Bağırıldıktan sonra kapkara örtünmüş bir kişi çıkmış. O kişiyi alıp, atın önüne oturarak evine getirmiş. Geldiğinde üstünü açıp bakınca pek güzel bir kız çıkmış. Onu gören kız kardeşi mutlu olmuş ve bunlar abla kardeş olup ömür sürmüş.

Padişah üçüncü kez ava çıkmış, o eve bakınca evde üçüncü kızın peyda olduğunu görmüş. Onlar padişahı çeşitli izzet ve ikramlar ile misafir etmiş. Padişah onlara: “Ben sizin evinize üç kez misafir oldum, şimdi siz benim evimde misafir olun!” diyerek kendi sarayına çağırması. Onlar kabul etmiş. Padişah evine gelip yine hanımlarına anlatmış ve onları misafirlige çağırıldığını söylemiş. Hanımları bunlara çeşitli yemekler hazırlayıp karşılamış. Hurlika bunlar ile birlikte gelmiş. Bu kız pek akıllı olduğu için kız ile çocuğa: “Ben yemek yediğimde bana bakın, ben işaret veririm. İşaretime göre yiyin dediğimde yiyin, yemeyin dediğimde yemeyin!” demiş. Bunlar padişahın yanına girip oturmuş ve bunlara yemek alıp gitmiş. Bu ikisi yemeği yemeden önce Hurlika’ya bakmış. Hurlika ise yemeyin diye işaret vermiş. Bunlar hiçbir şey yemeden oturunca padişah üzülüp “Niçin yemiyorsunuz?” diye sormuş. Hurlika padişaha, “Köpeğiniz var mı?” diye sormuş. Padişah: “Var!” diye cevap vermiş. Kız: “Köpeğinizi buraya

кетим вақира, йәнә вақира дегән аваз аңлисаң башқа вақрима!” дәпту. Бала мақул дәп йолға раван болупту. Тағниң йениға барса, йенида бир өңкүр бар экән. Йенида адамниң сөңәклири йетипту. Бала “һурлиқа, һурлиқа!” дәп вақрапту, ичкиридин вақира дегән авазни аңлапту, ама бала вақримапту. Вақриғандин кейин қап қара үстини йепивалған бир адәм чиқипту. У адәмни елип атниң алдиға олтарғузуп өйсигә елип келипту. Кәлгәндә үстини ечип қариса наһайити чирайлиқ қиз чиқипту. Уни көргән сиңлиси хошал болупту вә булар һәдә сиңлиси болуп өмүр сүрүпту.

Падиша үчинчи кетим овға чиқип, шу өйгә қариса өйдә үчинчи қизниң пәйда болғинини көрүпту. Улар падишани түрлүк назу немәтләр билән мейман қилипту. Падиша уларға “Мән силәрниң өйиңларда үч кетим мейман болдум, әнди силәр мениң өйүмдә мейман болуңлар!” дәп өзиниң ордисиға чақирипту. Улар мақул болупту. Падиша өйсигә келип йәнә аялириға ейтип берип вә мейманға чақарғинини ейтипту. Аяллири буларни түрлүк түмән тамақларни етип күтүп елипту. һурлиқа булар билән биргә келипту. Бу қиз наһайити данишмән боған үчүн қиз билән балиға “Мән тамақ йегәндә маңа қарап олтириңлар, мән шәрәт қилимән. Ашуниңға қарап йәңлар дегәндә йәп, йемәңлар дегәндә йемәңлар.” дәпту. Булар падишаниң йениға кирип олтирипту вә булаға тамақ елип кирипту. Бу иккиси тамақни йемәстин бурун һурлиқаға қарапту. һурлиқа болса йемәңлар дәп шәрәт қилипту. Булар һеч немә йемәй олтарғанда падиша хапа болуп немигә

естисең, қайталама депти. Бала келисип, жолға шығыпты. Таудың жанына барса, бір үңгір бар екен. Жанында адамның сүйектері бар екен. Бала “Хурлика! Хурлика!” деп айғайлағанда, іштен “Тағы да, тағы да” деген дауыстар естисе де айғайламапты. Айғайлағаннан кейін, қап-қара орамал жауып алған бір кісі шығыпты. Ол кісін алып, атына мінгестіріп, үйіне кетіпті. Келген соң, ашып қараса, әдемі бір қыз екен. Бұны көрген қарындасы қуанып, бәрі ағайынды болып өмір сүріпті.

Патша үшінші рет аң аулауға шығыпты, үйге келсе, үшінші қыз пайда болғанын көріпті. Олар патшаны дәмді тағамдармен сыйлап қонақ етіп күтіпті. Патша оларға “Мен сендердің үйлеріңде үш рет қонақ болдым, енді сендер менің үйімде қонақ болыңдар!” деп өзінің сарайына қонаққа шақырыпты. Патша үйіне келген соң, тағыда әйелдеріне болған жағдайларды түсіндіріп, оларды сарайға қонаққа шақырғанын айтыпты. Әйелдері әртүрлі дәмді тағамдар дайындап күтіп алыпты. Хурлика олармен бірге келіпті. Бұл қыз өте ақылды екен, қыз бен ағасына “Мен тамақ жеген кезде, маған қараңдар, мен белгі беремін. Белгіге қарай болады дегендерді жеңдер, болмайды десем, жемендер” депті. Бәрі патшаның жанына келіп отырғанда, тамақтарды алып келіпті. Екеуі тамақ жемей тұрып, Хурликаға қарапты. Хурлика “болмайды” деген белгі беріпті. Бұлар ештеңе жемей отырғанын көрген патша, неге жемей отырғандарын сұрайды. Хурлика патшадан итінің бар-жоғын сұрайды.

getirin!” diyerek alıp getirmesini istemiş. Köpeği getirdiğinde kendilerinin önüne konulan yemeği köpeğe vermiş, köpek yemeği yediği zaman donakalmış. Yemeklerinin zehirli olduğunu gören padişah aşçılarını çağırıp cezalandırmış. Sonra misafirlerine: “Sizin gönlünüzü nasıl alabilirim?” diye sormuş. Onlar padişahlıkta yedi yaşından yetmiş yaşına kadar tüm herkesi bizim önümüzden geçirin diye rica etmiş. Padişah kabul edip, bütün herkesi önlerinden geçirmiş. Hiçkimse kalmamış, (padişah) herkes sizin önünüzden geçti dediğinde Hurlika: “Hayır var, kafeste yatan hanımı da çıkar!” demiş. Buna şaşırان padişah, kafesteki hanımı bunlar nereden biliyor diye düşünmüş ve o hanımı da çıkarmış. Kafesteki hanımın üstü başı öyle kir pas içinde imiş. Bu kadın kız ile oğlanın karşısına geldiği anda kadının göğsünden süt akmış. Bunu anlayamayan padişah, bu nasıl bir alamet diye sorduğunda Hurlika: “Bu oğlan ile kız senin çocukların.” diyerek yaşanan olayın hepsini ve iki hanımının yaptıklarını anlatmış. Bunu öğrenen padişah iki hanımını ve Mistan Nine’yi kaldırıp, onların başını kestirerek cezalandırmış. Kafesteki hanımını ыкайып, тарайып yeniden kendine hanım yapmış, oğlunu ise Hurlika ile evlendirip oğulları, kızları ile sarayda mutlu bir hayat geçirmiş.

йемәй олтирисиләр, дәп сорапту. һурлиқа падишадин иштиңиз барму дәп сорапту. Падиша бар дәп жавап берипту. У қиз итиңизни мошу йәргә елипкириңдәпелипкиришини сорапту. Итни елип киргәндә өзлириниң алдиға қоюлған тамақни иштқа берипту, ишт тамақни йегән заман қетип қелипту. Тамақлириниң оғиланғинини көргән Падиша ашпәзлирини чақирип жазалапту. Кейин мейманлиридин мән силәрни қандақ қилсам рази қилимән дәп сорапту. Улар падишалиқтики пүткүл йәттә яштин йәтмиш яшқичә болған адәмләрни бизниң алдимиздин өткүзүң дәп сорапту. Падиша мақул болуп, пүткүл адәмләрни алдидин өткүзүпту. һәммә адәмләр қалмиди, һәммиси силәрниң алдиңлардин өтти дегәндә, һурлиқа “Яқ бар, катәктә ятқан аялнима елип чиқин.” дәпту. Шуниң билән һәйран боған падиша бу катәктики аялни булар нәдин чиқипту. Катәктики аялниң үсти беши шунчелик кир болуп кәткән экән. Бу аял қиз билән балиниң уддулиға кәлгән чеғида аялниң көксидин сүт еқип кетипту. Буни чүшәнмигән падишу бу немә аламәт дәп сориганда, һурлиқа “Бу бала билән қиз сениң балилириң.” дәп болған вақиәниң һәммисини вә икки аяллириниң қилған қилмишлирини ейтип берипту. Буни билгән падиша икки аялини вә мистан момайни турғузуп, уларниң бешини чапқузуп уларни жазалапту. Катәктики аялни жуып, тарап башқидин өзигә аял қилип, балисини болса һурлиқа билән өйләп, баллири, қизлири билән падишалиқта бәхитлик һаят кәчүрүпту.

Патша бар екендігін айтады. Қыз итін алып келуін сұрайды. Итті алып келгенде, алдыларына қойған тамақтарды итке беріпті, ит оларды жеген соң, өліп қалыпты. Тамақтарды улағанын көрген патша аспазшыларын шақырып, жазалапты. Содан кейін патша мен сіздер үшін не істей аламын деп сұрапты. Олар патшаға жеті жастан бастап жетпіс жасқа келгендердің бәрін көрсетуін сұрайды. Патша келісіп бәрін көрсетеді. Ешкімді қалдырмай, бәрін көрсетеді. Сонда Хурлика зынданда жатқан әйелді көрсетпегенін айтады. Патша таң қалып, бұлар зынданда жатқан әйелді қайдан біледі деп ойланып, оны да шығарыпты. Зындандан шыққан әйелдің үсті-басы кір-кір екен. Әйел балаларды көрген кезде омырауынан сүт ағып кетіпті. Бұны түсінбеген патша бұл қалай болды деп сұрағанынд, Хурлика “Ұл мен қыз - сенің балаларың” деп болған жағдайдың бәрін және екі әйелінің істегендерін де айтып беріпті. Бұны естіген патша екі әйелі мен мыстан кемпірдің басын шауып, жазалапты. Зынданнан шыққан әйелін қайтадан жуындырып, сәндеп өзіне әйел етіпті, ұлын Хурликамен үйлендіріп, ұл-қыздарымен бірге сарайда бақытты ғұмыр кешіпті.

EFANE EPHANE AHI3

Ösek

Urhan ve Çecin isimli dağlar var, işte bu görünen suyumuz o dağların karlarının erimesi ile oluşur. Bu su üçe bölünür ve biri İli nehrine gider. Bu görünen, Yarkent şehrinin suyunun temin edildiği kanaldır. Bu suyun yukarıya çıkarılışını sağlayan kişi Velivay Yoldaş'tır. Bu suyu kaç metre derinlikten tepeye (kanal ile) çıkarmak gerektiğinde Rusya'dan mühendisler, işçiler gelip bu kanalı kazmış. Kazdıklarında su yukarıya çıkmamış, sonra Velivay Yoldaş gelip buradan suyun yukarıya çıkmayacağını ölçünce bir eşeğe iki kap kum yüklemiş, eşek tepeye doğru dolanarak çıkmış. Bu sırada eşek kendine bir yol bulup tepeye çıkınca eşeğin izini işaretleyip bu yerleri kazmışlar, suyu kanala bırakınca suyun tepeye çıktığını görmüşler.

Sadir Pehlivan

Sadir, doğduğunda inga diyerek ağlamak yerine, atmaca gibi gözlerini açarak ebeye bakıp gülümsemiş. Bu durumu gören babası Hoşehmet: "Allah Allah! Çocuk dünyaya gözünü açmasıyla birlikte ağlar. Benim bu çocuğumun ne özelliği var, ağlamak yerine gülüyor." diye şaşırılmış. Bunun üzerine yurdun aksakalları: "Bu da

Өсәк

Урхан, Чезин дегән тағлар бар, мана бу көриватқан сүйимиз, шу тағларниң қарлири ерип чүшкәнсулар.Бу су үчкә бөлиниду,бири Или дәрјасиға кетиду, бу көривтқинимиз Йәркәнт шәһрини су билән тәминләйдиған қанал. Бу суниң көтүрлишиниң бирдинбир сәвәби болған Веливай Йолдаш,мушу қанчә метир чоңқурлуқтики суни дөңгә елип чиқиш керәк болғанда Росийәниң енженерлар,ишчилар келип мушу өстәңни қазиду. Қазғанда су чиқмайду, кейин Веливай Йолдаш келип буйәрдин су чиқмайдиғанлиқини мөлчәрләп,бир ешәкниң дүмбисигә икки қап қумни артип, ешәкни дөңгә қарап һәйдәйду. Шу вақитта ешәк өзиниң йолини тепип дөңгә чиққан чағда ашуниң изини сизип шу йәрләрни қезип,суни қоюп бәргәндә су бималал төписигә чиқип кетиду.

Садир Палван

Садир туғулуши һаман иңә дәп йиғлаш орниға, қарчуга көзини йоған ечип туғут анисиға қарап пиһсиң күлүптү. Бу һални көргән дадиси Хошәһмәт "Әжаба, бала дуняға көз ечиши билән тәң йиғлап туғулатти. Мениң бу баламда немә хисләт бардур? Йиғлаш орниға күлүватидиғу?" дәп һәйран қапту. Шунда юрт ақсақаллири

Өсек

Урхан және Чезин деген таулар бар, бұл көріп тұрған суымыз да осы таулардың еріген қарынан пайда болған. Бұл су үшке бөлініп және біреуі де Іле өзеніне кетеді. Бұл канал Жаркент қаласының суын қамтамасыз етеді. Бұл судың жоғары қарай шығуына себеп болған кісі Веливай Йолдаш. Бұл суды көптеген метр тереңдікте қазып жоғарыға шығару үшін Ресейден инженерлер және жұмысшылар келіп бұл каналды қазған. Қазған кезде су жоғары шықпаған, кейін Веливай Йолдаш келіп судың бұл жерден жоғары шықпайтынын анықтап, есекке екі қап құм жүктеген және есек жоғары қарай айнала шыққан. Сол кезде есек өзіне жол тауып жоғары шыққан кезде есектің жолын белгілеп сол жерлерді қазған, солай суды каналға жібергенде судың жоғары шыққанын көрген.

Садыр Балуан

Садыр туылғанда іңгә деп жылаудың орнына, көздерін қаршыға секілді ашып, медбикеге қарап күлімсірепті. Бұл жағдайды көрген әкесі Қожахмет "Алла! Алла! Сәби дүниеге келгенде жылап көзін ашады. Мениң бұл баламның қандай ерекшелігі бар, жылаудың орнына күлді." деп таң қалды. Халық ақсақалдары бұған

Allah'ın kerameti, çocuğunun alnına, ömür boyu kesinlikle ağlamayan Rüstem gibi bahadır olsun yazılmış!" diyerek sevinmişler. Gerçekten Sadir, on beş yaşından itibaren hiç bir şeyden korkmayan, cesaretli bir pehlivan olarak büyümüş ve yurtta "Pehlivan" namıyla şöhret kazanmış. Başına çok ağır işler gelse de düşmanlar çeşitli eziyetlerde bulunsa da hiç ağlamamış. Böylece o, ömrü boyunca bir defa bile ağlayıp gözyaşı dökmemiş.

Meyvelerin Özelliği

Meleklerden biri Allah'a sormuş:

- Ey Allah, sen insanlar gibi her gün üç vakit yemek yiyecek olsan ne yerdin? Allah demiş:
  - Sabahleyin şeftali, öğleyin üzüm, akşam incir.
  - Hasta olsan?
  - Nar.
  - Yorulursan?
  - Kavun.
  - Susarsan?
  - Karpuz.
  - Uyuklarsan?
  - İğde.
  - Uyuyamazsan?
  - Çilan.
- Rivayete göre, her bir meyve ve sebze belli bir hastalığa deva imiş.

"Буму Худаниң карамити, балаңниң пишанисигә өмүр бойи зади йиғлимайдиған Рустәмдәк батурлуқ пүтүлүпту" дәп хушал болушупту. Дәрвәкә, Садир он бәш йешидин баслапла һечнимидин қорқмайдиған, жасарәтлик палван болуп йетилипту вә әл арисидә "палван" дегән нам билән даң кәтирипту. Бешиға һәр қанчә еғир күнләр кәлсиму, дүшмәнләр һәр қанчә қийнап азаплисиму зади зарланмайдикән. шундақ қилип, у пүтүн өмридә бир қетимму йиғлап көз йеши қилмиғаникән.

Мивиләрниң Хислити

Бир пәриштә худадин сорғанмиш:

- Ий худа, мубада сән инсанларға охшаш һәр күни үч вах ризқи-лоқма йәйдиған болсаң, немә йәйттиң? Худа дегәнмиш: Әтигәнликимгә шаптул, чүшлүкүмгә үзүм, кәчликимгә әнкүр. Кесәл болсаң?
  - Анар.
  - Һерип-чарчисаң?
  - Қоғун.
  - Уссап кәтсәң?
  - Тавуз.
  - Уйқуң кәлсә?
  - Жигдә.
  - Ухлиялмисаң?
  - Чилан.
- Ривайәт қилинишичә, һәр бир мевә-көктат мәлум кесәлгә дава имиш.

ҒИҚРА ЛӘТИПӘ ӘЗІЛ-ОСПАҚТАР

Bir gün Hisam Aka büyük bir pazara gidip pazarda hanımını unutup kalmış ve o tarafa bakmış, bu tarafa bakmış hanımını bulamamış. Bir süre sonra karşısına biri çıkıp: "Esselamu aleyküm Hisam Aka, bu yerde ne yapıyorsunuz?" demiş. "Pazara geldim, bizim evdekileri arıyorum." demiş. "Vay Hisam Aka, garip olmuş, bakın ben de evdekileri arıyorum, bir dükkâna giriverdim, çıksam hanım yok, çekip gitmiş. Sizin hanımınız nasıldı Hisam Aka? Belki karşımdan gelmiştir." demiş. "Vay benim hanım şimdi bak, şişman, büyük, saç beline kadar gelen ve onu yazma ile toplayıp aksak yürüyen büyük bir kadın görmedin mi?" demiş. "Yok, yok, yok Hisam Aka görmedim." diye cevap vermiş ve Hisam Aka: "Senin hanımın nasıldı?" diye sormuş. "Benim hanımım oldukça güzel, selvi boylu." deyince, Hisam Aka: "Vay tamam, öyleyse senin hanımını arayalım." demiş.

***

Bir gün Hisam Aka beni arayıp Yarkent'e gelmiş. Avat denen mahalleye gelip önüne bir grup asker çıkmış ve "Vay Hisam Aka, Esselamu aleyküm bizim mahalleye gelmişsiniz!" deyince, Hisam Aka: "Ve aleyküm selam, Kamunar isimli organizatör nerede oturur?" diye sormuş. Bizim

Bir күни һесамкам йоған бир базарға берип аялини йүттүрүп қоюпту вә уяққа қарап бу яққа қарап аялини тапалмай. Бир вақтида қариса, бир киши алдиға келип: "Әссаламуәләйкум һесамка, һой бу йәрдә немә қилип йүрисиз?" десә, "Һуй базарға кәлгән, шу өйдикиләрни издәватимән" дегүдәк. "Вайәй һесамка, қиззиқ болғинини қараң, мәнму өйдикиләрни издәватимән, бир дуканға кирип кетиведим, чиқсам аялим йоқ, кетип қапту. Сизниң аялиңиз қандақти һесамка, бәлким кешимдин өтүп кәткәнду" десә, "Вай мениң аялим әмди қара, чоң, йоған, толук, чач дегән мушу бәлгичә келип, уни яғлиқ билән йепип, алчаңлап кетип барған йоған бир аялини көрмидиңму?" десә, "Яқ, яқ, яқ һесамка көрмидим" дәп жавап берипту вә "Сениң аялиң қандақти?" дәп сорапту. "Мениң аялим гүзәл, вай пигорилири аламәт, шундақ бир чирайлиқ" десә, һесамкам "Вай болдила, әмисә сениң аялиңнила изләйли" дәпту.

***

Бир күни һесамкам мени издәп Йәркәнткә кәпту, дәйду. Мени изләп Ават дегән мәһәллигә келип, алдиға бир мухлислири бар, шулар чиқипту вә: "Һой һесамка, Әссаламуәләйкум, бизниң мәһәллигә кәп қапсизғу!" десә, һесамкам "Вәәләйкум салам, Камунар дегән тамада қәйәрдә туриду?" дәп сорапту. Бизниң мәһәллиниң

Бир күни Хисам аға үлкен бір базарға барып, әйелін ұмытып кетіп, жан-жағына қарап, іздеп таба алмапты. Біраздан кейін алдынан біреу шығып: "Ассалаумағалейкум, Хисам аға, бұл жерде не істеп жүрсіз?" депті. "Базарға келдім, біздің үйдегілерді іздеп жүрмін." - депті ол. "Мәссаған! Хисам аға, қызық болған екен, қараңыз мен де үйдегілерді іздеп жүрмін, бір дүкенге кірдім, шықсам, әйелім жоқ, кетіп қалыпты. Сіздің әйеліңіз қандай, Хисам аға? Мүмкін, алдымнан шыққан шығар" - депті. "Мәссаған! Мениң әйелім бір қарасаң, толық, үлкен, шашы беліне жететін, оны өріп алған, ақсаңдап жүретін дәу бір әйел. Сен көрмедің бе?" - депті. "Жоқ, жоқ, жоқ, Хисам аға, көрмедім!" - деп жауап беріпті. Хисам аға, "Сениң әйелің қандай еді?" - деп сұрапты. "Мениң әйелім ең әдемі, ұзын бойлы" дей бергенде, Хисам аға "Мәссаған, жарайды, онда сениң әйеліңді іздейік" - депті.

***

Бир күни Хисам аға мени іздеп Жаркентке келіпті. Ават деген ауданға келсе, алдынан бір топ әскер шығып: "Мәссаған, Хасим аға, Ассауламағалейкум, біздің ауданға келіпсіз!" - десе, Хисам аға: "Уағалайкумассалам! Камунар атты ұйымдастырушы қайда тұрады?" - деп сұрапты. Біздің ауданның балалары бірден: "Тоқтаңыз, Хасим аға, біздің ауданға күнде келмейсіз. Хисам аға,

mahallenin çocukları cevaben: “Durun Hisam Aka, bizim mahalleye her gün gelmezsiniz. Hisam Aka, biz size bir bilmece soracağыз, siz bunun cevabını bilerseniz Kamunar’ın evini gösteririz, cevabını bulamazsanız bizimle elli gram rakı içeceksiniz, iyi mi?” demiş. Hisam Aka: “Tamam.” diye cevap vermiş. “Uzun yol gider, yolu demirden, içine insanlar biner ve yük de taşır.” diye sorunca, Hisam Aka: “Vay bu da soru mu, tren.” diye cevap vermiş. “Hayır, tren olmasına tren de fakat siz doğru cevaplayamadınız, Kaşgar’a giden tren mi, Urumçı’ye giden tren mi bilemediniz.” demiş. Hisam Aka: “Vay getir” diyerek elli gram içip şimdi yeni bir bilmece soruyoruz diyerek: “Gökyüzünde uçar, kanatları var, içine insanlar biner, o nedir?” diye sormuş. “Vay bu da soru mu, uçak mı uçak.” demiş, “Yok değil, uçak olmaya uçak da Türkiye’ye uçan uçak mı, Kazakistan’a uçan uçak mı?” deyince, Hisam Aka bakıp: “Vay ben sizlere bir bilmece sorayım, dize kadar iner, belleri kapatır, kadınlar bırakır, o nedir?” demiş. “Vay bu da soru mu şimdi, belik” deyince, “Bilemediniz, ananızın beliği mi, teyzenizin beliği mi?” demiş.

***

Bir gün Hisam Aka hastalanıp doktora gider ve doktor bakıp: “Vay Hisam Aka, siz çok kötü hastalanmışsınız, sizin böbreğinizde taş var, ciğerinizde kum var.” deyince, Hisam Aka: “Öyleyse az da çimento katıp içiversem olur.” demiş.

балилири жавабән “Тохтаң, һесамкам бизниң мәһәллигә күндә келәлмәйду. һесамка, биз сизгә тепишмақ қойимиз, сиз шуни тапсиңиз Камунарниң өйини дәп беримиз, тапалмисиңиз биз билән әллик гирам ичисиз, қандақ?” дәптикән. “Һә, мақул!” дәп жавап берипту. “Узун маңиду төмүр йолда, ичигә адәмләрни салиду, йүкму тошуйду, у немә?” дәп сориса, һесамкам “Вуй мушуму соалму, пойиз” дәп жавап бәрсә, “Яқ, пойизлиғи пойиз, бирақ сиз дуруст тапалмидиңиз, Қашқәргә маңған пойизму, Үрүмчигә маңған пойизму?” тапалмидиңиз дәптикән. һесамкам “Вай әкәл!” дәп әллик гирам көтүриветип, “Әмди йәнә бир тепишмақни қоюветәйли дәп “Асманда учиду, қанатлири бар, ичигә адәмләрни селивалиду, у немә?” десә, “Вой ашуму соалму, самалйотқу самалйот!” десә, “Яқ, әмәс, самалйотлиқи самалйот, Түркийәгә учидиған самалйотму яки Қазақистанға учидиған самалйотму?” десә, “Һесамкам қарап “Вайәй, мән силәргә бир соал қояй, тизғичә чүшүп туриду, бәлләрни йепип туриду, аяллар кийиду, у немә?” десә, “Вай ашуму соалму әмди, йопкиғу йопка” десә “Тапалмидиңлар, апаңниң йопкисиму яки һәдәңниң йопкисиму?” дәпту.

***

Бир күни һесамкам ағрип қелип дохтурға барса, дохтур қарап: “Вайәй һесамка, сиз яман ағрип кетипсиз, сизниң почиқиздә таш баркән, өпкиңиздә қум баркән” десә, һесамкам “Әмисә азрақ сөмонт қошуп ичимни силавасам болғидәк” дәптүдәк.

биз сизге бір жұмбақ жасырамыз, сиз жауабын тапсаңыз, Камунардың үйін көрсетеміз, жауабын таба алмасаңыз, бизбен бірге елу грамм ішесіз, келістік пе?” - депті. Хисам аға “Жарайды” деп жауап беріпті. “Ұзақ жол жүрер, жолы темірден, ішіне адам мінер және жүк те тасиды” деп айтқанда, Хисам аға “Мәссаған, бұл да сұрақ болып па, ол поезд” деп жауап беріпті. “Жоқ, поезд екені белгілі ғой, бірақ сіз дұрыс жауап бермедіңіз, Қашғарға баратын поезд ба, Үрімшіге баратын поезд ба, таба алмадыңыз” депті. Хисам аға “Жарайды, әкел” деп елу грамм ішіп, тағы жаңа бір жұмбақ жасырамыз деп: “Көкте ұшады, қанаттары бар, ішіне адамдар мінеді, ол не?” деп сұрапты. “Бұл да жұмбақ па, ұшақ емес пе, ұшақ” депті. “Жоқ, ұшақ екені белгілі ғой, Түркияға ұшқан ба, Қазақстанға ұшқан ұшақ па?” десе Хисам аға қарап: “Мәссаған, мен сіздерге бір жұмбақ жасырайын, тізеге дейін жетеді, беліңді жауып тұрады, әйелдер шешеді, ол не?” депті. “Мәссаған, осы да сұрақ па, қазір, ол бұрым ” десе, “Таба алмадыңыз, анаңыздың бұрымы ма, әпкеңіздің бұрымы ма?” депті.

***

Бір күні Хисам ағамыз ауырып қалып, дәрігерге барып қаралса: “Мәссаған, Хисам аға, сіз қатты ауырып қалыпсыз, сіздің бүйрегіңізде тас бар, бауырыңызда құм бар” десе, Хисам аға: “Оңдай болса, кішкене цемент қосып ішсем болады екен” депті.

***

Бір күні Хасамның үйіне екі кісі қонаққа келіпті. Хисам, жұбайы және

Bir gün Hisam’ın evine iki misafir gelmiş. Hisam, eşi ve iki misafir olmak üzere dört kişi yemek yerlerken misafirlerden biri yakında gezdiği yaylaları anlatmaya başlamış: - Hisam ağabey, yaylalardaki insanlar çok misafirperverlermiş. Sizin ve bizim gibi bir misafir gelse, mesela ben kesermişim bir koyun, biraderim kesermiş bir koyun, siz kesermişiniz bir koyun, bu ablamız kesermiş bir koyun... derken Hisam sözünü kesmiş: - Dur! Kardeşim ben bir koyun kestikten sonra yeter ya! Ablanız neden kessin ki?

***

Mahalledeki gençlerin düzenlediği katar meşrebinde sıra imamın oğluna gelmiş. O gün, imam bir yere gitmiş ve evine geç dönmüş. O, kapıdan içeri girince meşrepteki sarhoşları başka bir eve yollamakta olan genci görmüş. Şaşıran imam: - Hey, hey! Ne oluyor? Bu ne karışıklık? diye bağırmış. Avluda serinleyip oturan Hisam, hemen koşup imamın önüne geçmiş ve onu sakinleştirerek: - Hiç bir şey yok! Affedersiniz, mezarlığı taşıyorlar, demiş.

***

Hisam bir gün hastaneye gidip doktora:

- Bana geçen defa yazdığınız ilaçtan yazın, o ilaç bana çok iyi geldi, demiş. Doktor hatırlayamayıp: - Geçen size hangi ilacı yazmıştım? diye sormuş.

-Bir hafta istirahat ilacı idi, diye cevap

Бир күни һәсамниң өйигә икки мәһман кәпту. һәсам, аяли вә икки мәһман болуп төтәйлән тамақ йәйишиватқанда, мәһманлардин бири өзи йәқиндила айлинип кәлгән яйлақниң гәпигә чүшүпту: -Һәсамка, яйлақтики кишиләр акайип мәһмандост кәлидикән. Сиздәк, биздәк бирәр мәһман бәрип қалса, мәсилән, мән сойидикәнмән бир қой, муну бурадиримиз сойидикән бир қой, сиз сойидикәнсиз бир қой, бу һәдимиз сойидикән бир қой...Сөз шу йәргә кәлгәндә һәсам сөзини бөлүпту: -Тохтаң, укам мән бир қой сойғандин кәйин болди-дә?
 һәдиңиз йәнә нәниң қойини сойиду?

***

Мәһәллидики йигитләр ойниған қатар мәшрәп нөвити мәһәллә имамининһ оғлиға кәпту. Шу күни имам бир йәргә кәтип, кәчрәк өйигә қайтқаникән. У дәрвазидин киришигә мәшрәптики мәстләрни нәриқи өйгә йөткәватқан йигиткә көзи чүшүпту. һәйран болған имам: -Һай һай, нәмә сарасимә бу? дәп вақирапту. Пишайванда салқиндап олтурған һәсам, дәрру йүгүрүп имамниң алдиға кәпту дә, уни хатиржәм қилип: -Һәч гәп йоқ, тәқсир, заратғаһлиқини йөткәватиду, дәпту.

***

Һәсам бир күни дохтурханиға бәрип дохтурға: -Маңа өткәнки дориңиздин бәрсиңиз, шу наһайити пайда қилидиған дорикән,

екі қонақпен бірге төрт кісі болып тамақ ішіп отырғанда, қонақтардың бірі жақында жайлауға барғанын айта бастапты: -Хасам аға, жайлаудағы адамдар өте қонақжай екен. Сіз немесе біз сияқты бір қонақ келсе, мысалы, мен бір қойымды соямын, досым бір қойын сояды, сіз бір қойыңызды сояды екенсіз, бұл әпкеміз де бір қойын сояды екен...дегенде Хасам сөзін бөліп: -Тоқта! Бауырым, мен бір қойымды сойсам жетеді ғой! Әпкеңіз не үшін сояды екен?

***

Ауладағы жастар ұйымдастырған кешті өткізу кезегі имамның ұлына келіпті. Ол күні имам бір жерге кетіп, үйіне кеш келіпті. Ол есіктен кіре бергенде, кеште мас болып қалған жастарды басқа үйге жіберіп жатқан бір жас баланы көреді. Шошыған имам: -Ей,ей! Не болып жатыр? Бұл не бассыздық? дейді дауыс көтеріп. Аулада салқындап демалып отырған Хасам, дереу имамның алдына жүгіріп келіп, оны сабырға шақырып: - Ештеңе болған жоқ! Айыпқа бұйырмаңыз, табыт тасып жүр, депті.

***

Хасам бір күні ауруханаға барып, дәрігерге: - Маған өткен жолы жазған дәріңізді жазып беріңіз, ол дәрі маған жақсы әсер етті, - депті. Дәрігер есіне түсіре алмай: - Өткен жолы сізге қандай дәрі жазып беріп едім? -деп сұрапты. - Бір апта демалыс дәрісі еді, - деп жауап беріпті Хасам.

vermiş Hisam.

***

Bir gün Hisam hatim okunulan bir yerde cemaatle birlikte olur. Törde oturan mahallenin imamı ikide bir:

- İnsan resmi olan evde Kur'an okumak günah olur, duvara resim asmak günah olur, diyerek evin duvarındaki bütün resimleri bir bir indirtmiş. Hisam bir ara imamın önüne konmuş zarfın içinden beş som parayı alıp, ev sahibine vermiş:

- Bunu da alın, demiş. Bunu gören imam çok kızmış da:

- Hisam, ne yapıyorsun? diye bağırmış, Hesam imama açıklamış:

- Sayın Hoca Efendi, baktım paranın üzerinde de insan resmi var. Siz de günaha ortak olmayın diye yaptım, demiş.

***

Hisam'ın çok akıllı bir insan olduğunu duyan bir genç ona sormuş:

- Hisam ağabey, ben neden bu kadar sarıyım, bunu bir açıklayın. - Hisam:

- Ben nereden bileyim? demiş ve cevap vermemiş. Ama o ısrarla - Hisam'a sormuş:

- Tamam o zaman söyleyeyim, demiş ve ona:

- Baban ne iş yapıyor? diye sormuş.

- Rişale yapıp satar, diye cevap vermiş genç.

-Tamam, anladım! Öyleyse, baban yumurta akından rişale, sarısından ise seni yapmış, diye cevap vermiş - Hisam.

дәпту. Дохтур әслийәлмәй:

-Өткәндә сизгә қандақ дора бәргәнидим? дәп сорапту.

-Бир һәптә дәм әлиш дәгән дора иди, дәп қавап бәрипту һәсам.

***

Бир күни һәсам җамаәт хәтми-қуран чәйида биллә болуп қапту. Төрдә олтурған мәһәллә имами һәдәп:

-Адәмнин сүрити бар өйдә тәкбир әйтиш гунаһ болиду, тамға рәсим чаплаш гунаһ болиду, дәвәрип, өйдики һәммила рәсим әвладини алдурувәтипту. һәсам бир чағда имамниң алдиға қоюлған конвәрт ичидин бәш сомлуқ пулни апту, саһибханиға бәрип:

-Буниму әкәтиңлар, дәпту. Имамниң көзи чәкчийипту дә:

- һәсамидин, бу нәмә иш? дәпту покәндәк қизирип, һәсам чүшәндүрүпту:

-Тәқсир, қарисам пулдимү адәм сүрити бар икән. Силини гунаһқа шәрик болуп қалмисун, дәдим.

***

Һәсамни бәкму дана, дәп аңлиған бир йигит униңдин сорапту:

-Һәсамка, мән нәмишқа мунчивала сәрик, шуни дәп бәриңа.

Һәсам "мән нәдин биләй" дәсиму йигит унимаи турувалғандин кәйин униңдин сорапту:

-Хоп, дәп бәрсәм дәп бәрәй, аввал шуни дәгинә, дадаң нәмә иш қилиду?

Ришалә әтип сатиду, дәпту йигит.

-Һә болди, дәпту һәсам қавап бәрип, дадаң тухумниң әқида ришалә ясап, сәриқида сәни ясиғаникән.

Бір күни Хасам хатим-қуран оқытқан құдайы тамаққа жамағатпен келіпті. Төрдә отырған ауданның имамы екі сөзінің бірінде:

- Адам суреті бар үйде Құран оқу-күнә, керегеге сурет ілу- күнә, деп үйдің керегесінде ілініп тұрған бүкіл суреттерді бір-бірден алдырып тастапты. Хасам бірде имамның жанына келіп, алдында тұрған конверттің ішінен бес сом ақшаны алып, үйдің иесіне беріп:

- Бұны да алыңдар, депті. Бұны көрген имам қатты ашуланып:

- Хасам, не істеп жатсың? депті дауыс көтеріп, сонда Хасам имамға былай түсіндіріпті:

- Құрметті имам мырза, қарасам, ақшада да адамның суреті бар екен. Сізге де күнә болмасын деп істедім, депті.

***

Хасамның өте ақылды адам екенін естіген бір бозбала одан былай деп сұрапты:

-Хасам аға, мен неге бұндай сарымын, осыны түсіндіріңізі. Хасам:

-Мен қайдан білейін? депті де жауап бермепті. Бірақ ол қайта сұраған соң Хасам:

- Жарайды онда, айтайын, депті де одан:

- Әкең қандай жұмыс істейді? деп сұрапты.

- Ришалә жасап сатады, деп жауап беріпті бозбала.

- Жарайды, түсіндім. Онда, сенің әкең жұмыртқаның ағынан ришалә, сарысынан сені жасаған, деп жауап беріпті Хасам.

ВІЛМЕСЕ ТЕПИШМАҚ ЖҰМБАҚ

Sandığımda dolu ok,
 Sabahleyin baksam biri de yok.
 O nedir?
 Cevabi: Yıldızlar.

***

Dükür dükür dükürleyen,
 Yer altına koşan,
 Şahniyaz'ın oğlu,
 Tabanca alıp kovalayan.
 O nedir?
 Cevabi: Kedi ile fare.

***

Dili yok kolu yok ayağı da yok,
 Eve hiç kimseyi girdirmez.
 O nedir?
 Cevabi: Kulup.

***

Değ desem değmez,
 Değme desem değer.
 O nedir?
 Cevabi: Dudak.

***

Attan yüksek,
 İtten alçak.
 O nedir?
 Cevabi: Eyer.

***

Yüz tenge bulsan ne satın alırsın?
 Cevabi: Ateş, kibrit.

Сандуқимда толған оқ,
 Эттигәндә турсам бириму йоқ.
 У немә?
 Жаваби: Юлтузлар.

***

Дүкүр-дүкүр дүкүрлигән,
 Йәр астида йүгүргән,
 Шаһниязниң оғли,
 Милтиқ елип йүгүргән.
 У немә?
 Жаваби: Мүшүк билән чашқан.

***

Тили йоқ қоли йоқ путиму йоқ,
 Өйгә һечкимни киргүзмәйду.
 У немә?
 Жаваби: Қулуп.

***

Тәг десәм тәгмәйду,
 Тәгмә десәм тегиду.
 У немә?
 Жаваби: Калпук.

****

Аттин егиз,
 Иттин пакар.
 У немә?
 Жаваби: Егәр.

***

Йүз тәңгә тапсаң немә сетивалардиң?
 Жаваби: От, сәрәңгә.

Сандығымда толған оқ,
 Таңертең қарасам, біреуі де жоқ.
 Бұл не екен?
 Жауабы: Жұлдыздар.

***

Тықыр тықыр тықырлаған,
 Жер астына қашқан,
 Шахнияздың ұлы,
 Мылтық алып қуалаған.
 Бұл не екен?
 Жауабы: Мысық пен тышқан.

***

Тілі жоқ, қолы жоқ аяғы да жоқ,
 Үйге ешкімді кіргізбес бірақ.
 Бұл не екен?
 Жауабы: Құлып.

***

Ти десем тимейді,
 Тиме десем тиеді.
 Бұл не екен?
 Жауабы: Ерін.

***

Аттан биік,
 Иттен кіші.
 Бұл не екен?
 Жауабы: Ертоқым.

***

Жүз теңге тапсаң, не сатып аларсың?
 Жауабы: От, сіріңке.

En güzel kadın kim?
Cevabı: Hamile kadın.

Zengin olsan ne yaparsın?
Cevabı: Fakirlere yardım.

***

Dünyada en acı nedir?
Cevabı: Yoksulluk.

***

Buz değil eriyip gider, gemi değil yüzüp gider?
Cevabı: Maaş.

***

Ağzı var, canı yok.
Kuyruğu var, yünü yok.
Yürür ak yerde,
Bırakır kara iz,
Kuş dilinden dökülür söz.
Cevabı: Kalem.

***

Akşam gider leylek, sabah gelir sek sek.
O nedir?
Cevabı: Gündüz.

***

Beli bağlı,
Tilki kalpaklı?
Cevabı: Süpürge.

***

Başı büyük, kapak gibi,
Ayağı incecik sap gibi,
Bağırsağı karnının dışında,
Kulağı ayağının ucunda.
Cevabı: Dutar.

Эң чирайлиқ гүзэл аял ким?
Жаваби: намилдар аял.

Бай болсаң немә қилаттиң?
Жаваби: Кәмбәғәлләргә ярдәм бериш.

***

Дуняда немә әң қаттиқ?
Жаваби: Йоқсуллуқ.

***

Муз әмәс ерип кетиду, қолвақ әмәс үзүп кетиду?
Жаваби: Мааш.

***

Ағзи бар, кәни йоқ,
Қуйриқи бар, юңи йоқ.
Йүгүриду ақ йәрдә,
Қалдуриду қара из,
Қуш тилидин төкүлиду сөз.
Жаваби: Қаләм.

***

Ахшам китәр ләгләк, әтигә кәләр сәк сәк.
У нәмә?
Жаваби: Күндүз.

***

Бәли бағлаклиқ,
Түлгә тумақлиқ?
Жаваби: Сүпүргә.

***

Бәши йоған қапақтәк,
Пути инчикә сапактәк,
Үчийи қорсиқиниң тәшида,
Қулиқи путиниң учида.
Жаваби: Дутар.

Ең сұлу әйел кім?
Жауабы: Жүкті әйел.

Бай болсаң, не істер едің?
Жауабы: Кедейлерге көмек беру.

***

Дүниеде ең ащы не?
Жауабы: Жоқшылық.

***

Мұз емес ериді, кеме емес жүзеді?
Жауабы: Жалақы.

***

Аузы бар, жаны жоқ.
Құйрығы бар, жүні жоқ.
Жүреді ақ жерде,
Қалдырып қара из,
Құс тілінен төгілер сөз.
Жауабы: Қалам.

***

Кешке кетер ләйлек, таңертең келер секіріп.
Бұл не екен?
Жауабы: Күндіз.

***

Белі байлаулы,
Қалпақты түлкі.
Жауабы: Сыпыртқы.

***

Басы үлкен, қабақ сияқты,
Аяғы жіңішке тал сияқты,
Ішек-қарны қарнының сыртында,
Құлағы аяғының ұшында.
Жауабы: Дутар.

Bir at gördüm canı yok,
Damarında kanı yok,
Tam belinde kuyruğu,
Kulağı ve başı yok,
Kucağında bu atın,
Bebek yatar sevimli.
Cevabı: Beşik.

***

Gündüzleri gıcırdar,
Akşamları kımıldayamaz.
Cevabı: Kapı.

***

Dört kulak, altı bacak,
İki baş, bir kuyruk.
Cevabı: Eşekli adam.

Бир ат көрдүм кәни йоқ,
Томурида қәни йоқ,
Қап бәлидә куйруқи,
Қулиқи һәм бәши йоқ,
Кучиқида бу атниң,
Бовақ ятар бодруқ.
Жаваби: Бөшүк.

***

Күндүзи ғикирлайду,
Ахшими мидирлиялмайду.
Жаваби: Ишик.

***

Төт кулақ, алтә пачақ,
Икки кала, бир куйруқ.
Жаваби: Әшәклик адәм.

Бир ат көрдім жаны жоқ,
Тамырында қаны жоқ,
Дәл белінде құйрығы,
Құлағы мен басы жоқ,
Құшағында бұл аттың,
Бөбек жатар сүйкімді.
Жауабы: Бесік.

***

Күндіз тыным таппас,
Кешке қимылдамас.
Жауабы: Есік.

***

Төрт құлақ, алты аяқ,
Екі бас, бір құйрық.
Жауабы: Есекті адам.

MANİ BEYİT ҚАРА ӨЛЕҢ

Yağmurlar dolu yağsa,
Evden geçer damla,
Ben anamı özlesem,
Ayağım at, kolum kamçı.

***

O dağ mı yakın?
Bu dağ mı yakın?
Benim gönlüm,
Size yakın.

***

Neva derler neva derler,
Yetime yok deva derler,
Yurdumdan çıkıp gelsem,
Yanılan bir geda derler.

***

Ey baba aziz, ana aziz,
Babadan hem ana aziz.
Bu dünyada her şeyden,
Baba ile ana aziz.

***

Babası var anası var,
Gülistan bağında oynar.
Babası yok anası yok,
Kabristanda ağlar.

***

Hani şimdi babam olsa,
Hani şimdi anam olsa,
Şu yol daima geniş olsa,
Garip yoluna derler.

Ямғурлар тола яғса,
Өйдин өтиду тамчә,
Мән анамни сеғинсам,
Путум ат қолум қамча.

***

У тағму йеқин?
бу тағму йеқин?
Мениң көңлүм,
Сизгә йеқин.

***

Нава дәрләр нава дәрләр,
Йетимгә йоқ дава дәрләр,
Юртумдин чиқип кәлсәм,
Адашқан бир гадай дәрләр.

***

Әй ата әзиз ана әзиз,
Атадин һәм ана әзиз.
Бу дуняда һәммидин,
Ата билән ана әзиз.

***

Атаси бар анаси бар,
Гүлистан беғида ойнар.
Атаси йоқ анаси йоқ,
Қәбиристанда йиғлар.

***

Қени әмди атам болса,
Қени әмди анам болса,
Шу йол мәңгү кәң болса,
Ғерип йолигә дәрләр.

Жаңбыр көп жауса,
Үйден тамшы өтер,
Мен анамды сағынсам,
Аяғым- ат, қолым қамшы.

***

Ол тау ма жақын?
Бұл тау ма жақын?
Менің көңілім,
Сізге жақын.

***

Нева дер, Нева дер,
Жетімге жоқ дауа дер,
Елімнен шықсам,
Адасқан бір қайыршы дер.

***

Ей, әке, әзиз, ана-әзиз,
Әкеден ана әзиз.
Бұл дүние әр нәрседен,
Әке менен ана әзиз.

***

Әкесі бар, анасы бар,
Гүлстан бағында ойнар.
Әкесі жоқ, анасы жоқ,
Молада ойнар.

***

Кәне, қазір әкем болса,
Кәне, қазір анам болса,
Мына жол әр заман кең болса,
Байғұс жолына дер.

***

On elimde on yüzük,
 Onunda da yakut göz.
 Beni öpen dudaklarınla,
 Kimi öptün kara yüz.

Tan attığında,
 Tan ışığını saçtığında,
 Kız-yiğitler neşeli oynar,
 Kendi yârini bulduğunda.

Ay ışığında biçtiğimiz harman,
 Tarlada baş kaldı.
 Az vakit eğlenip ayrıldık,
 Yüreklerde dağ kaldı.

***

Gönlün kenarına girmeyin,
 Gönül her yere girer.
 Semerkant'ın elması gibi,
 Alıp çöllere atar.

Ramazan Manileri

Ramazan Allah'ım şehir-i ramazan,
 Komşu Berat geldiler bu ramazan.

Mekke'de bir ağaç var başı kara,
 Huda'm oğul versin kaşı kara.

Ramazan Allah'ım şehir-i ramazan,
 Komşu Berat geldi bu ramazan.

Bu ramazan otuz imiş misafir imiş,
 Ramazanı tutmayanlar hayvan imiş.

Ramazan Allah'ım şehir-i ramazan,
 Komşu Berat geldiler bu ramazan.

***

On қолумда он үзүк,
 Онилиси якут көз.
 Мени сөйгән ләвлириңдә,
 Кимни сөйдүң қара йүз.

Таң атқанда,
 Таң нурины сачқанда,
 Қыз-йигитләр шох ойнайду,
 Өз яйрини тапқанда.

Айдиңда ориған орма,
 Етизларда бағ қалди.
 Аз күн ойнап айрилдуқ,
 Йүрәкләрдә дағ қалди.

***

Көңүлнің кәйнигә кирмәң,
 Көңүл һәр жайға башлайду.
 Сәмәрқәнтниң алмисидәк,
 Апирип чөлләргә ташлайду.

Рамизан Қошиқи

Рамизан аллаһим шәһри рамизан,
 Қошна барат кәдиләр шу рамизан.

Мәккидә бир яғач бар баши қара,
 Худайим оғул бәрсун қаши қара.

Рамизан аллаһим шәһри рамизан,
 Қошна барат кәдиләр шу рамизан.

Бу роза оттуз икән мейман икән,
 Розини тутмиғанлар һайван икән.

Рамизан аллаһим шәһри рамизан,
 Қошна барат кәдиләр шу рамизан.

***

Оң қолымда он жүзік,
 Оның да жаһұт көзі бар.
 Мені сүйген еріндеріңмен,
 Кімді сүйдің, қара бет.

Таң атқанда,
 Таң нұрын шашқанда,
 Қыз-жігіттер шаттанар,
 Өз жарларын тапқанда.

Айға қарағанда,
 Атыздарда бақ қалды.
 Аз күн ойнап айрылдық,
 Жүректерде дақ қалды.

***

Көңілің шектелмесін,
 Көңіл әртарапқа кетер.
 Самарқандтың алмасы секілді,
 Апарып шөлге де тастар.

Рамазан өлеңдері

Рамазан - Алланың айы рамазан,
 Көрші берағат келді бұл рамазанда.

Меккеде бір ағаш бар басы қара,
 Құдайым ұл берсін қасы қара.

Рамазан - Алланың айы рамазан,
 Көрші берағат келді бұл рамазан.

Бұл рамазан отыз екен, қонақ екен,
 Оразаны тұтпағандар хайуан екен.

Рамазан - Алланың айы рамазан,
 Көрші берағат келді бұл рамазан.

АЃИТ ҒАЗА КОШИКИ ЖОҚТАУ

Vay babam, vay babam!
Yetim kaldık şimdi biz.
Kime baba diyeseğiz?
Vay babam, babam!

Devletim babam,
Taç tahtım babam,
Gönlü deniz babam,
Güneş gibi güzel babam.

Baba diyerek hoş olur gönlümüz,
Ben babamdan ayrılıp,
Kırıldı kanadım çevrilip.
Men ağlamayayım kim ağlasın,
Can babamdan ayrılıp.

Babam öldüğünden ağlıyorum,
Anam öldüğünden ağlıyorum,
Saman gibi sararıp,
Yetim kalana ağlıyorum.

Baba ah çekip ağlarım,
Sözünü silip gözümge,
İzini silip gözümge,
Kollarımızı açır ağlarım.

***

Vay yavrum, vay yavrum!
Ciğirim, bağrım yavrum.
Gönlümün huzuru,
İsterim can yavrum.
Elime el, ayağıma ayak,
Vefalı sadık yavrum.

Вай дадам, вай дадам!
Йетим қалдуқ әмди биз.
Кимни дада дәймиз?
Вай дадам, дадам!

Дөләтим дадам,
Тажи-тахтим дадам,
Дәря көңүл дадам,
Күн чирай дадам.

Дада дәп хош болаттиғу көңлимиз,
Мән дадамдин айрилип,
Сунди қанатим қайрилип.
Мән йиғлимай ким йиғлисун,
Жән дадамдин айрилип.

Дадам өлгәнғә йиғлаймән,
Анам өлгәнғә йиғлаймән,
Самандек сарғийип,
Йетим қалғанға йиғлаймән.

Дада аһ уруп йиғлай,
Сөзүңни сүртүп көзүмгә,
Изиңни сүртүп көзүмгә,
Ғулач керип йиғлаймән.

***

Вай балам, балам!
Жигирим-бағрим балам.
Көңлүмнің арами,
Һалимән жән балам.
Қолумға қол, путумға пут,
Вападар, көйүмчан балам.

Әкем ау, әкем!
Жетім қалдық енді биз.
Кімге әке дейміз енді?
Ай әкем, ай әкем!

Дәулетім әкем,
Тәжим әкем,
Көңілі теңіз әкем,
Күндей нұрлы әкем.

Әке дегенде, қуанар көңілім,
Мән әкемнен айрылдым,
Қанатым қайрылды.
Мән жыламағанда, кім жылайды,
Жән әкемнен айрылдым.

Әкем өлді деп жылаймын,
Анам өлді деп жылаймын,
Сабандай сарғайдым,
Жетім қалдым деп жылаймын.

Әке, күрсініп жылаймын,
Сөзіңді сүртіп көзіме,
Ізіңді сүртіп көзіме,
Алақан жайып жылаймын.

***

Ай, балам, ай, балам!
Жігерім-күшім, балам.
Көңілімнің патшасы,
Жән балам.
Қолыма қол, аяғыма аяқ,
Адал балам.

Vay yavrum, yavrum!
 Ciğerim, bağırim yavrum.
 Anam deyip arkamdan,
 Yas tutar dedim.
 Bitmez hasrette bırakıp,
 Gideceğini bilmedim.

Vay yavrum, vay yavrum!
 Gözümün nuru idin,
 Gönlümün bağı idin,
 Sen gideceğine ben gitsem,
 Anam diyerek ağladın.

Vay yavrum, yavrum!
 Şimdi kime yavrum deyip,
 Desem de sana benzer mi?
 Ciğerim yavrum, bağırim yavrum,
 Bu ayrılığa nasıl dayanayım!
 Vay yavrum, yavrum!

***

Anam yatağa düştüğünde,
 Horlayıp durdu dedim.
 Gözleriniz kapandığında,
 Uyuyakaldı dedim.

Çenesi bağlandığında,
 Şal örttü dedim.
 Ayakları bağlandığında,
 Dinleniyor dedim.

Abdest suyu konulduğunda,
 Abdest aldı dedim.
 Kefen dikildiğinde,
 Elbise giydi dedim.

Tabuta konulduğunda,
 Arabaya bindi dedim.
 Herkes ağladığında,
 Düğünü oluyor dedim.

Вай балам, балам!
 Жигирим-бағрим балам.
 Анам дәп кәйнимдин,
 наза қилар дәптимән.
 Түгимәс һәсрәттә қоюп,
 Кетәриңни билмәптимән.

Вай балам, балам!
 Көзүмнің нури идиң,
 Көңлүмнің беғи идиң,
 Сән кәткичә мән кәтсәм,
 Анам дәп йиғлар идиң.

Вай балам, балам.
 Әмди кимни балам дәп,
 Десәм саңа охшарму?
 Жигәрим балам, бағрим балам,
 Бу жудалиққа қандақ чидай!
 Вай балам, балам!

***

Анам сәкратка чүшкәндә,
 Хорәк тартти, дәптимән.
 Көзлириңиз юмулғанда,
 Ухлап калди, дәптимән.

Иңики теңилғанда,
 Ромал артти, дәптимән.
 Путлири четилғанда,
 Арам алди, дәптимән.

Ғусли сүйи қуолғанда,
 Тәрәт алди, дәптимән.
 Кәпәнлик тикилгәндә,
 Көйнәк кийди, дәптимән.

Жиназига салғанда,
 Мәпигә сүшти, дәптимән.
 Хәлқ аләм йиғлиғанда,
 Тойи болдиғу дәптимән.

Ай, балам, ай, балам!
 Жигерим-күшим, балам.
 Анам деп артымда,
 Жоқтар деп ойладым.
 Бітпес дертке тастап,
 Кететініңді билмедім.

Ай, балам, ай, балам!
 Көзімнің нұры едің,
 Көңілімнің бағы едің,
 Сен кеткенше, мен кетсем,
 Анам деп жоқтардың.

Ай, балам, ай, балам!
 Енді кімге балам деймін,
 Десем де сен сияқты бола алар ма?
 Жигерім балам, күшим, балам,
 Бұл қайғыға қалай шыдайын!
 Ай, балам, ай, балам!

***

Анам төсекке тартып қалғанда,
 Қорылдап қалды дедім.
 Көзі жұмылғанда,
 Ұйықтап қалды дедім.

Басыңды байлағанда,
 Орамал тақты дедім.
 Аяғыңды байлағанда,
 Демалады дедім.

Сізді жуындырғанда,
 Дәрәт алды дедім.
 Көбін кигізгенде,
 Көйлек киді дедім.

Табытқа салғанда,
 Арбаға мінді дедім.
 Бәрі жылағанда,
 Тойы болып жатыр дедім.

Ulaştık mezara,
 Girip gittiniz saraya,
 Bakakaldık oyuğa,
 Yetim kaldık sokakta.

Йетип бардуқ мазарға,
 Кирип кәттиңиз сарайға,
 Қарап калдук камарға,
 Йетим қалдуқ талада.

Бейітке келгенде,
 Сарайға кіріп кеттиңиз,
 Жерге қарап қалдық біз,
 Жетім қалдық далада.

TÜRKÜ ХӘЛҚ НАХШИСИ ХАЛЫҚ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ

Biz İli'den Çıktığımızda

Biz İli'den çıktığımızda,
Yanbulak'tan dönüp geçtik.
Doğup büyüdüğümüz yerlerden,
Ölmeden canlı ayrıldık.

Hanhay'nın yolu çatalı,
Her çatalında Mercanlar.
Yollarda cefa çektik,
Akıp gitti bu canlar.

Biz İli'den çıktığımızda,
Altıncı ayda Ramazan idi.
Bu dehşet ağır günde,
Ata ana olmadı.

Biz İli'den çıktığımızda,
Yanbulak'a tırmandık.
Kursanın içi yaman,
Kuru ekmeği paylaştık.

Gülemhan Türküsü

Gülenhan'ın çift beligi yere değer mi?
On beş yaşına girmeden ere varır mı?

Gülemhan'ım çıkıp bakın, deden
geliyor.
Kendi dengini bulmadan ere varır mı?

Gülemhan'ın yaşadığı yer
Oymanbulak'tır,
Gülemhan'ı zorla alan Engir Çolak'tır.

Gülemhan'ın çift beligi yere sürüldü,
Yürekteki sarı sular kana dönüştü.

Biz Илидин Чиққанда

Биз Илидин чиққанда,
Янбулақтин қайрилдуқ.
Туғулуп өскән жайлардин,
Өлмәй тирик айрилдуқ.

һанһайниң йоли таллар,
һәр талида маржанлар.
Йолларда жапа тартип,
Әқип кәтти бу жанлар.

Биз Илидин чиққанда,
Алтинчи айда рози әди.
Бу дәһшәтлик әғир күндә,
Ата ана болмиди.

Биз Илидин чиққанда,
Янбулаққа ямаштуқ.
Қожақниң әчи яман,
Қаттиқ нанни талаштуқ.

Гүләмһан Наһшиси

Гүләмһанниң қош пәпүги йәргә
тәгәмду?
Он бәш яшқа кирмәй туруп әргә
тәгәмду?

Гүләмһаним чиқип бәқиң боваң
кәләдур,
Өз һилини таппай туруп әргә тәгәмду?

Гүләмһанниң турған йәри оймаң
булақтур,
Гүләмһанни зорлап алған Әңғир
чолақтур.

Гүләмһанниң қош пәпүги йәргә
сөрүлди,
Жүрәктики сәриқ сулар қанға өрүлди.

Биз Иледен шыққанда

Биз Иледен шыққанда,
Жанбулақты кешіп өттік.
Туып өскен жерімізден,
Тірілей айрылдық.

Шанхайдың жолдары,
Әр талы маржан.
Жолдарда жапа шектік,
Ағып кетті бұл жандар.

Биз Иледен шыққанда,
Алтыншы ай Рамазан еді.
Қорқынышты ауыр күнде,
Ата -анамыз болмады.

Биз Иледен шыққанда,
Жанбулаққа жармастық.
Қарнымыз да аш болды,
Қатқан нанды бөлістік.

Гүлімһанның жыры

Гүлімһанның қос белбеуі жерге тиер
ме?
Он бес жасқа келмей тұрмысқа шығар
ма?

Гүлімһаным, шығып қара, әкең келеді.
Өз теңін таппай тұрмысқа шығар ма?

Гүлімһанның тұрған жері - Оймаңбулақ,
Гүлімһанды қинап алған - Әңгір Шолақ.

Гүлімһанның қос белдігі жерге түсті,
Жүректегі сары су қанға ұласты.

ISO

İli Yolu Heybetli

İli yolu heybetli, dostlarım,

İçtiği su şerbetli.

Düşmanları korkutan,

Ğani Batur gayretli.

Җани Батур

Ğani Batur kendi hızlı dostlarım,

Hapishanede çok yattı.

Dertlere dayanamadan çıkıp,

Düşmana karşı olan,

Yaşa Ğani Batur!

Җани Батур

Ğani Batur gibi er var mı dostlarım?

İli gibi yer var mı?

Ğani Batur çıkıp gelse,

Zalimlere can var mı?

Yaşa Ğani Batur!

Җани Батур

Acayip yakışmış dostlarım,

Ğani Batur’un tumağı.

Düşmanları korkutan,

Ğani Batur’un tokmağı.

Yaşa Ğani Batur!

Җани Батур

Җани Батур

İparhan Türküsü

Hava bulandı,

Başım döndü.

Kuş konmaz çağda, a yarey!

Elim bağlandı.

Җани Батур

Yalnızım anam,

Biricik çocuğun.

Genç saçı örgülü, a yarey!

Kardeşe selam.

Или Йоли Һәйвәтлик

Или йоли һәйвәтлик, достлирим,

Ичкән сүйи шәрбәтлик.

Дүшмәнләрни қорқатқан,

Ғени батур ғәйрәтлик.

Ғени Батур

Ғени батур өзи чаққан, достлирим,
Солақта тола ятқан.

Дәрткә пайлимай чиқип,

Дүшмәнгә қарши болған,

Яша ғени батур!

Ғени Батур

Ғени батурдәк әр барму, достлирим?

Илиходәк йәр барму?

Ғени батур чиқип кәлсә,

Залимларға жан барму?

Яша ғени батур!

Ғени Батур

Һәжәпму ярашипту, достлирим,

Ғеникамниң тумағи.

Дүшмәнләрни қорқатқан,

Ғеникамниң тохмағи.

Яша ғени батур!

Ғени Батур

Ғени Батур

Ғени Батур

Ғени Батур

Ипархан Наһшиси

Һава торланди,

Бәшим айланди.

Қуш қонмас чағда, а ярәй!

Қолум бағланди.

Ғени Батур

Ялғузум анам,

Йәганә балаң.

Чокан сәкиләк, а ярәй!

Қәриндашқа салам.

Иле жолы мәртебелі

Иле жолы мәртебелі, достарым,

Ішкен суы шәрбат.

Дұшпандарын қорқытқан,

Ғани батыр қайратты.

Ғани Батур

Ғани батыр өзі шыққан,

Зындандарда көп жатқан.

Дерттерге шыдай алмай шығып,

Дұшпандарына қарсы болған,

Жаса, Ғани батыр!

Ғани Батур

Ғани батырдай ер бар ма, достарым?

Иле секілді жер бар ма?

Ғани батыр шығып келсе,

Залымдарда жан бар ма?

Жаса, Ғани батыр!

Ғани Батур

Ғажайып жарасты, достарым,

Ғани батырдың тұмағы.

Дұшпандарын қорқытқан,

Ғани батырдың балғасы.

Жаса, Ғани батыр!

Ғани Батур

Ғани Батур

Ипархан жыры

Ауа-райы бұзылды,

Басым айналды.

Құс қонбас шақта, ей!

Қолым байланды.

Ғани Батур

Жалғызым анам,

Бір тал балаң.

Бұрымы өрілген, ай!

Қарындасқа сәлем.

Sadir Palvan Türküsü

Sadir deyip adım yaman,

On beş yaşda ad aldım.

İlk tutuklandığımda, hey yarey!

Colanca’n’a sürüldüm.

Sadir Palvan

Sadir’i tutuklayan,

Ak Canzideki muhtar.

Can bakmak için satan, hey yarey!

Pekin şehrinde muhtar.

Sadir Palvan

Dağlarda çok yürüdük,

Çizmeleri ıslattık.

Taşa kalpak koyup, hey yarey!

Düşmanları aldattık.

Sadir Palvan

Җадир Палван

Sadir Palvan

Җадир Палван

Sadir Palvan

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Sadir Palvan

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Sadir Palvan

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Sadir Palvan

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Sadir Palvan

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Җадир Палван

Yüreğimde ateş olup,
Seni seven gönlüm var,
Yüreğimde gönlüm var,
Sana taktığım gülüm var hey,
Sana saçsın hoş koku.

Түркү - бул китептин башкы темасы.

Türkü

Deste deste gül dizdim,
Renk renk çiçeklerden.
Dostlara veririm diye,
Özleyen yüreklerden.

Түркү - бул китептин башкы темасы.

Özleyen yüreğimin,
Güldeste paresi.
Bu kadar kötü olur mu?
Can dostların arası.

Түркү - бул китептин башкы темасы.

Geçinirdim oymak oymak,
Var mı yare doymak?
Hangi kötünün işi,
Sevdiği dosttan ayrılmak.

Түркү - бул китептин башкы темасы.

Beyitler

Esselam deyip Korgan’a gelsek,
Misafirler dolu oturmuş.
Zörem’in düzenlediği gül çayının,
Mevzusu çok güzel yakışmış.

Түркү - бул китептин башкы темасы.

Uygur dediğin şöyle deyip,
Kendimizi hürmetleyelim.
Örf-adet ananemizi,
Dünyaya biz gösterelim.

Түркү - бул китептин башкы темасы.

Güldala’dan geldik biz,
Dostları görelim diye.
Yurdumuzdan selam getirdik,
Hürmetli gül çay ehline.

Йүрүкүмдә от Болуп,
Сени сөйгән дилим бар,
Йүрүгүмдә дилим бар,
Саңа қисқан гүлүм бар һәй,
Саңа чачсун хушпурақ.

Түркү - бул китептин башкы темасы.

Нахша

Дәстә дәстә гүл тиздим,
Рәңму рәң чечәкләрдин.
Досларға берәмән дәп,
Сеғинған йүрәкләрдин.

Түркү - бул китептин башкы темасы.

Сеғинған йүригимниң,
Гүлдәстидур париси.
Бундақ яман боларму?
Жан досларниң ариси.

Түркү - бул китептин башкы темасы.

Өтәттим оймақ оймақ,
Барму яриға тоймақ?
Қайси наданниң иши,
Сөйгән досттин айримақ.

Түркү - бул китептин башкы темасы.

Бейитлар

Әссалам дәп қорғанға кәлсәк,
Мейманлар лиқ олтурупту.
Зорәм уюштурған гүл чайниң,
Мавзуси шундақ яришипту.

Түркү - бул китептин башкы темасы.

Уйғур дегән мушундақ дәп,
Өзимизни һөрмәтләйли.
Өрп-адәт әнәнимизни,
Дуняға биз көрситәйли.

Түркү - бул китептин башкы темасы.

Гүл даладин кәлдуқ биз,
Досларни көрәйли дәп.
Юртимиздин салам елик кәлдуқ,
Һөрмәтлик гүл чай әһлигә.

Жүрегімде от жанып,
Сени сүйген көңилим бар,
Жүрегімде көңилиң бар,
Саған таққан гүлим бар, ей,
Саған жұпар сыйласын.

Түркү - бул китептин башкы темасы.

Халық әні

Кесте, кесте гүл тиздим,
Түрлі түсті гүлдерден.
Достарыма берем деп,
Сағынған жүректерден.

Түркү - бул китептин башкы темасы.

Сағынған жүрегімниң,
Гүл кесте белгісі.
Мұндай жаман болар ма?
Жан достардың арасы.

Түркү - бул китептин башкы темасы.

Өттім талай жолдардан,
Бар ма бәріне тойған?
Қай наданның ісі,
Жан достарды айырған.

Түркү - бул китептин башкы темасы.

Өлең шумақтары

Амандасып, қорғанға келсек,
Қонақтар іште лық толы.
Қызыл-күреңді шай ішіп,
Әсем көңілді күйде отыр.

Түркү - бул китептин башкы темасы.

Ұйғыр, қане сөйле деп,
Өздерінді құрметтеп.
Әлемге көрсетейік,
Салт-дәстүрді құрметтеп.

Түркү - бул китептин башкы темасы.

Гүл даладан келдік біз,
Достарымды көрем деп.
Елімізден сәлем алып,
Құрметтеп қызыл шай беріп.

Түркү - бул китептин башкы темасы.

Uygurum diye övünürüz,
Başka dilde konuşuruz.
Dilimizi kültürümüzü,
Unutmayalım analar.

Kızıl güller açıldı,
Güldesteler dizmeye.
Ruhsat olsa analardan,
Sözümüze başlamaya.

Түркү - бул китептин башкы темасы.

Ark dibi pek katı,
Vursan vursan geçmez.
Bu günkü bu gül çayımıza,
Başka çaylar benzemez.

Түркү - бул китептин башкы темасы.

Meyve, elma çok oldu,
Dalında olgunlaşıp.
Masa üstü dopdolu,
Dostlar yesin diye.

Түркү - бул китептин башкы темасы.

Bakıp dursam dostum,
Güzel gömlek giymişsiniz.
Size söz vereyim desem,
Düşünceye dalıp gitmişsiniz.

Түркү - бул китептин башкы темасы.

Beliğiniz dostum güzel,
Yakışmış kıstırdığınız gününüz.
Dostlar olsa biz gibi olsun,
Nazar değmesin bize asla.

Түркү - бул китептин башкы темасы.

Elma dalı gül dalı,
Kırılır ama eğilmez.
Biz ikimiz eski dost,
Hiç kimse bizi ayıramaz.

Түркү - бул китептин башкы темасы.

Çayda eğlenelim analar,
Tiyatrodan kalmayalım.
Uygur denen namımızı,
Daima yüceltelim.

Түркү - бул китептин башкы темасы.

Uygurum diye övünürüz,
Başka dilde konuşuruz.
Dilimizi kültürümüzü,
Unutmayalım analar.

Uygurların Somut Olmayan Kültürel Mirası
Ўйғырлардың Ғайри Мадди Мәдәнийәт Мираси
Ўйғырлардың материалдық емес мәдени мұрасы

Қизил гүлләр ечилдиў,
Гүлдәстиләр тизишқа.
Рухсәт болса анилардин,
Бизгә сөзимизни башлашқа.

Түркү - бул китептин башкы темасы.

Өстәң теги бәк қаттиқ,
Чапса чапса өтмәйду.
Бүгүнки бу гүл чейимизға,
Башқа чайлар йәтмәйду.

Түркү - бул китептин башкы темасы.

Мевә алма бәк болди,
Шах шехида мәй болуп.
Жоза үсти лиқ толупту,
Достлар еғиз тәгсун дәп.

Түркү - бул китептин башкы темасы.

Қарап олтурсам достум,
Чирайлиқ көйнәк кийипсиз.
Сизгә сөз берәй десәм,
Ойға чөмүп кетипсиз.

Түркү - бул китептин башкы темасы.

Бөкиңиз достум чирайлиқкән,
Яришипту қисқан гүлиңиз.
Дослар болса биздәк болсун,
Тил тәгмисун бизгә һәргиз.

Түркү - бул китептин башкы темасы.

Алма шехи гүл шехи,
Сунса сунар қайрилмас.
Биз иккимиз қәдинас,
Һечким бизни айралмас.

Түркү - бул китептин башкы темасы.

Чайму ойнайли анилар,
Тиятирдин қалмайли.
Уйғур дегән намимизни,
Һәрдәм көтүрүп йүрәйли.

Түркү - бул китептин башкы темасы.

Уйғур мән дәп көрәңләймиз,
Өзгә тилда селәймиз.
Тилимизни мәдәнийитимизни,
Унтумайли анилар.

Түркү - бул китептин башкы темасы.

Қызыл гүлдер ашылды,
Гүлкестелер тізіліп.
Рұқсат болса, сіздерден,
Сөзімізді бастайық.

Түркү - бул китептин башкы темасы.

Доғаның түбі қатты,
Қанша ұрсаң да қозғалмас.
Бұл күнгі гүл шайымызға,
Басқа шайлар ұқсамас.

Түркү - бул китептин башкы темасы.

Бақта алма көп екен,
Бұтақтарда тәттісі.
Үстел үсті лық толы,
Достар дәмін көрсе екен.

Түркү - бул китептин башкы темасы.

Қарап отырсам, достым,
Әдемі көйлек киіпсіз.
Сізге сөз берейін деп ем,
Ойға шомып кетіпсіз.

Түркү - бул китептин башкы темасы.

Досым менің, кереметсіз,
Жарасып тұр -ау мына гүліңіз.
Достар болса, біздей болсын,
Тіл көзден бізді сақтасын.

Түркү - бул китептин башкы темасы.

Алма пісіп, гүл берді,
Ол құласа да, иілмес.
Екеуімізде ескі дос едік,
Ешкім бізді айырмаc.

Түркү - бул китептин башкы темасы.

Көңілді отырып шай ішіп,
Театрдан кем түспей.
Ұйғыр деген халқымызды,
Әрқашан даңқын көтеріп.

Түркү - бул китептин башкы темасы.

Ұйғырмыз деп мақтанамыз,
Басқа тілде сөйлейміз.
Тілімізді, мәдениетімізді,
Ұмытпаймыз, аналар.

Cefa ile açılan sınıflar,
Kapanıp gitmesin analar.
Çocukları torunları,
Ana dilinde okutun.

Hızlı geçen hayata,
Gönlümüz açılıp.
Yaşayalım gül toplayıp,
Yaşayalım yayılıp.

Yaşayalım gül toplayıp,
Hayat bağından her zaman.
Şadlık olsun yürekler,
Açık olsun gök asuman.

Bülbül öttü gitti,
Kakkuk öttü gitti,
Beş günlük bu âlemde,
Kim muradına yetti?

Sokak Türküsü
Derdî çoktur yârin,
Yüreğimin rahatı yok.
Oynayalım dostlar,
Bu işin yamanı yok.

Ak diken güр güр yanar,
Gök dikene çare yok.
Derdî olan ateşte yanar,
Derdî olmayanın kârı yok.

Ak dikenden şeker aldım,
Gök dikenden leyligül.
Sen yârine elma versen,
Ben yârime destegül.

Deste gülü yâre verdim,
Goncası yaprağı ile.
Sen daha kötüsün,
Ben daha sözüm ile.

Жапаларда биллә ачқан синиплар,
Йепилип кәтмисун анилар.
Балиларни нәврә чәвриләрни,
Ана тилда оқутуңлар.

Чапсан өткән һаятқа,
Көңлимиз ечинип.
Йүрәйличу гүл терип,
Йүрмәйличу чечилип.

Йүрәйличу гүл терип,
һаят беғидин һәр қачан.
Шадлик болсун йүрәкләр,
Очуқ болсун көк аспан.

Булбул сайриди кетти,
Каккук сайриди кетти,
Беш күнлүк бу әлемде,
Ким мурадига йетти?

Коча Нахшиси
Дәрди толидур ярниң,
Йүрәгимниң арами йоқ.
Ойнивалили дослар,
Бу ишниң ямани йоқ.

Ақ тикән гүр-гүр көйәду,
Көк тикәнгә чарә йоқ.
Дәрди бар отта көйәду,
Дәрди йоқниң кари йоқ.

Ақ тикәндин шекәр алдим,
Көк тикәндин ләйлигүл.
Сән яриңгә алма бәрсәң,
Мән яримгә дәстә гүл.

Дәстә гүлни ярға бәрдим,
Ғунчиси бәрги билән.
Сән техи надан икәнсән,
Мән техи вәдәм билән.

Сыныптар жаңадан ашылған,
Жабылып қалмасын енді олар.
Балалары, немерелері,
Ана тiлiнде оқысын.

Жылдам өмiр өтедi,
Әр күнiмiз арайлы.
Гүлдей өмiр сүрейiк,
Бiз өмiрдi сүйейiк.

Гүлдей өмiр кешейiк,
Өмiр бағында әрқашан.
Жүректер үзiлмес ешқашан,
Ашық болсын көк аспан.

Бұлбұл сайрады кеттi,
Каккук өттi, кеттi,
Бес күндiк мына өмiрде,
Кiм мұратқа жеттi?

Коча халық әнi
Дертi көп ертеңнiң,
Жүрегiм әлi тынымсыз.
Достарымызбен ойнайық,
Бұл iстiң жаманы жоқ.

Ақ тiкендер қаптаған,
Көк тiкеннен пайда жоқ.
Мұңы болған отқа жанар,
Мұңы болмағаның пайдасы да жоқ.

Ақ тiкеннен гүлдер алдым,
Көк тiкеннен ләйләгүл.
Сен жарты алма берсең,
Мен берейiн жарты гүл.

Жымиып саған қарадым,
Бүршiктер мен жапырақ.
Сен бiрақ нашар екенсiң,
Мен әлi сөзiмде тұрамын.

Halk Türküsü
Didişmeyin boş yere,
Kalır imiş bu dünya.
Bitmez tükenmez nedir?
Gidermiş bu dünya.

Yaşarken ayrılan,
Diriler mi az değil?
Gözyaşı ile yüzünü,
Yıkar imiş bu dünya.

Afetleri az değil,
Maruz kalanlar ağlar.
Sel gibi coşur,
Geçermiş bu dünya.

Rızkı fakat eşit değil,
Bu dünyaya gelenin.
Birine çok, birine az,
Verirmiş bu dünya.

Endişelenmeyin öldüğünüzde,
Yetim kalan çocuk için.
Kendisi bakıp içine alır,
Dâhil edermiş bu dünya.

Хәлқ Нахшиси
Талашмаңлар талайдин,
Қалар икән бу дуня.
Пүтмәс-түгимәс нәгидур?
Барар икән бу дуня.

Өлмәй туруп айрилған,
Тирикләрму аз әмәс?
Көз яш билән йүзини,
Юяр икән бу дуня.

Апәтлири аз әмәс,
Йолуққанлар йиғлайду.
Кәлкүн кәби шарқирап,
Өтәр икән ақар икән бу дуня.

Рисқи әмма тәң әмәс,
Бу дуняға кәлгәнниң.
Бирни егиз бирни пәс,
Қилар икән бу дуня.

Әнсиримәңлар өлгәндә,
Йетим қалған балаңдин.
Өзи беқип қатарға,
Қошар икән бу дуня.

Халық әнi
Өмiрден қапы қалған,
Қайта тiрилген бар ма өзи.
Көздерiнде бәрi де?
Бұл дүниеде жойылар.

Өмiрде айрылған,
Тiрiлер аз ба?
Көз жасымен жүзiңдi,
Жуады екен бұл дүние.

Кешiрiмдерi аз емес,
Құр қалғандар жылар.
Сел сияқты ағызып,
Өтедi екен бұл өмiр.

Бұл әлем, бiрақ тең емес,
Бұл дүниеде бәрiнiң.
Бiреуде көп, Бiреуде аз,
Берерi көп бұл өмiр.

Алаңдамаңыз жетiмдер үшiн,
Аялайтын жандар бар.
Қамқорлықты жасайтын,
Бұл өмiрдiң мейiрiмi бар.

TEKERLEME СӨЗ ОЮНИ ЖАҢЫЛТПАШ

Uçur çıktım havaya,
 Sıçrayıp düştüm ırmağa.
 İrmak suyu koyuldu,
 Kertenkeleler boyladı.

Birinin adı kuçula,
 Birinin adı puçula.
 Bembeyaz sakallı dedeler,
 Etti nice tövbeler.

Hava hava havacık,
 Çubuk topladım bir kucak.
 Çubuğu alıp kaçtı,
 Kurbağa ile karınca.

Çizmem dista çizme,
 Kesişir tarak turuk.
 Ramazanın on beşinde,
 Düştü hazan şarak şuruk.

***

Volduş babanın bir kızı,
 Basma gömlek giymiş.
 Basma gömlek giydiğinde,
 Helim beğе değmiş.

Helim beğе değdiğinde,
 Altı çocuk bulmuş.
 Altı çocuk verip bok,
 Temizleyeyim dese kumaş yok.

Kumaş desen çatıda,
 Çıkayım dese merdiven yok.
 Şota denen ağaçta,
 Keseyim dese balta yok.

Учур чиқтим хаваға,
 Сәкрәп чүштүм дәрәғә.
 Дәрә сүйи куюлди,
 Патмичуқлар бойлиди.

Бириниң ети кучула,
 Бириниң ети пучула.
 Аппақ сақал бовайлар,
 Қилди нәччә товилар.

Һава һава һавачуқ,
 Чава тәрдин бир кучақ.
 Чавани елип қачти,
 Пақа билән қумучақ.

Өтүгүм диста өтүк,
 Мингишип тарак турук.
 Розиниң он бәшидә,
 Чүшти ғазан шарақ шуруқ.

***

Волдишканиң бир қизи,
 Басма көйнәк кийипту.
 Басма көйнәк кийгәндә,
 һелимбәгкә тегипту.

Һелим бәгкә тәккәндә,
 Алтә бала тепипту.
 Алтә бала бирип поқ,
 Ейтай десә лата йоқ.

Лата дегән өгзидә,
 Чиқай десә шота йоқ.
 Шота дегән дәрәхтә,
 Кесәй десә палта йоқ.

Мен ауада ұшамын,
 Қарғып түстім өзенге.
 Өзен суы тартылды,
 Кесірткелер бойлайды.

Бірінің аты кучула,
 Бірінің аты пучула.
 Ақ сақалды аталар,
 Жақсылап тәубе қылады.

Ауа, ауа, ауашық,
 Бір құшақ шыбық жинадым.
 Шыбықты алып қашады,
 Құрбақа мен құмырсқа.

Етігім диста етік,
 Айқасып тарак-турук.
 Рамазанның он бесінде,
 Күз де келді жарқ-жүрқ етіп.

***

Волдишканиң бір қызы,
 Баспа көйлек киіпті.
 Баспа көйлек кигенде,
 Хелим бейге тиіпті.

Хелим бейге тигенде,
 Алты бала болыпты.
 Алты бала тышқанда,
 Тазалайын десе шүберек жоқ.

Шүберек десең, шатырда,
 Бірақ оған зәңгі жоқ.
 Зәңгі деген ағашы,
 Шабайын десе балта жоқ.

Balta denen pazarda,
Alayım dese parası yok.
Para denen sandıkta,
Açayım dese anahtar yok.

Anahtarı kamlar almış,
Ak mezara gömmüş.
Ak mezarda bir demde,
Ak dikenler çıkmış.

****

Çamakum tamakum,
Küçüğü gelincik,
Kömüçi kömüçiki,
Beliği bileziği.

***

Kendim,
Bakır duran ağaç.
Büyük kendim,
Büyük olayım, genç kız olayım.
El mi el,
Elinde dol.
Ügrede el,
Bağrımda pel.

***

Ak kavak gök kavak,
Bizden size kim gerek?
İkinci grup:
Bahadır bahadır kız gerek.
Birinci grup:
Kızın ismi ne?
İkinci grup:
Kızın ismi Melikem.
Birinci grup:
Gücün yeterse gelip al,
Safımızı sen yarıp.
İkinci grup:
Ağaç ile böleriz,

Палта дегән базарда,
Алай десә пули йоқ.
Пул дегән сандуқта,
Ачай десә ачқуч йоқ.

Ачқуч қамлар өтүпту,
Ақ мазаға көмүпту.
Ақ мазаға бир дәмдә,
Ақ тикәнләр үнүпту.

***

Чамакум-тамакум,
Кичики келинчики.
Көмүчи-көмүчики,
Бөлиги биләйзүги.

***

Өзәм,
Қарап тұрған көчәт.
Чоң өзәм-
Чоң болай, чокан болай.
Қолму қол,
Қолида дол.
Үгрәдә әл.
Бағримда пәл.

***

Ақ тәрәк көк тәрәк,
Биздин сизгә ким кәрәк?
Иккинчи рәт:
Батур батур қиз кәрәк.
Биринчи рәт:
Қизниң исми ким болиду?
Иккинчи рәт:
Қизниң исми Мәликәм
Биринчи рәт:
Күчиң йәтсә ал кәлип,
Сәпимизни сән йәрип.
Иккинчи рәт:
Чивик билән үзимиз,

Балта деген базарда,
Алайын десе ақша жоқ.
Ақша деген сандықта,
Ашайын десе кілті жоқ.

Кілттерді бақсы алыпты,
Ақ мазарға көміпті.
Ақ мазарда бірден-ақ,
Ақ тікендер шығыпты.

***

Чамаккум тамакум,
Кішкентайы гелинжик.
Көмужи, көмужики,
Өрімі білезігі.

***

Өзім,
Қарап тұрған ағаш.
Үлкен өзім,
Үлкен болайын, жас қыз болайын.
Қолма, қол,
Қол ұстасып.
Үйренді қол,
Құшағымда пәл.

***

Ақ серек көк серек,
Бізден сізге кім керек?
Екінші топ:
Батыр, батыл қыз керек.
Бірінші топ:
Қыздың аты кім?
Екінші топ:
Қыздың аты Меликем.
Бірінші топ:
Күшің жетсе, келіп ал,
Қатарымызды сен жарып.
Екінші топ:
Ағаш пенен бөлеміз,

Şeker ile kandırınız.
Birinci grup:
Ona da hayır diyoruz,
Gücünüzü sınarız.

Кәмпут билән алдаймиз.
Биринчи рәт:
Униңғиму унимаимиз,
Қүчиңларни синаимиз

Тәтті менен алдаймыз.
Бірінші топ:
Оған да келіспеймиз,
Күшіңизді сынаимиз.

ATASÖZÜ VE DEYİM МАҚАЛ-ТӘМСИЛ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕР

Ağzıma geldi diye deme, önüme
geldi diye yeme.

***

Öndeki tekerlek nereye gitse, arkadaki
tekerlek o tarafa gider.

***

Âlim çok olsa koyun haram.

***

Altının kadrini kuyumcu bilir.

***

Ana yurdun aman olsa, yüzünün rengi
sararmaz.

***

Anamın öldüğü babama yaradı,
ölüsünü itler dalaştı.

***

Annenin kadrini yaşarken bil.

***

Ata-ana kadrini yaşlandığında bil.

***

Attan düşse de üzengiden düşmez.

***

Çocuklu ev pazar, çocuksuz ev mezar.

Ағзимға кәлди дәп демә, алдимға
кәлди дәп йемә.

***

Алди чақ қаяққа маңса кәйни чақ шу
яққа маңиду.

***

Алим көп болса қой һарам.

***

Алтунниң қәдрини зәгәр биләр.

***

Ана юртуң аман болса рәңги ройиң
саман болмас.

***

Анамниң өлгини атамға ярашти,
өлүкини ишлар талашти.

***

Аниниң қәдрини тириклигидә бил.

***

Ата-ана қәдрини қериғанда бил.

***

Аттин чүшсә үзәңгидин чүшмәпту.

***

Балилик өй базар, балисиз өй мазар.

Аузыма келди деп айта берме, алдыма
келди деп жей берме.

***

Алдыңғы арба қайда жүрсе, соңғы
арба да сонда жүрер.

***

Қойшы көп болса, қой арам өледі.

***

Алтынның қадірін зергер билер.

***

Ата жұртың аман болса, қорғаны
қорғаулы.

***

Анамның өлгені атама жарасты, өлікке
иттер таласты.

***

Ана қадірін тірі кезінде бағала, қадірле.

***

Ата-ана қадірін қартайғанда бил.

***

Аттан құласа да үзеңгіден шықпас.

***

Балалы үй базар, баласыз үй мазар.

Başka elde sultan olana kadar öz yurdunda fukara ol.

***

Bilgisiz birini yener, bilgili binini yener.

***

Buğday ekmeği olmasa, buğday sözün yok mu?

***

Dost ağlatıp söyler, düşman güldürüp.

***

Dostun karga olsa yiyeceğin bok (olur).

***

Uzunun canı sıkılsa, kisanın canı çıkar.

***

Ele girsen el kadar, suya girsen beline kadar.

***

Ellî, benden gitti benlik.

***

Eri er yaran da kadın, yer yaran da kadın.

***

Adı bilinmeyen zenginden, adı bilinen tere âlâ.

***

Eşeğim köprüden geçene kadar nezir.

***

Cefa çekmeden sefa yok.

Башқа әлдә султан болғучә өз юртуңда ултан бол.

***

Билимсиз бирни йеңәр, билимлик миңни йеңәр.

***

Буғдай нениң болмиса буғдай сөзүң йоқму?

***

Дост йиғлитип ейтар, дүшмән күлдүрүп.

***

Достуң қаға болса йейишиң поқ.

***

Егизниң аччиқи кәлсә пакарниң жени чиқипту.

***

Әлгә кирсәң елиңчә, суға кирсәң белиңчә.

***

Әллик, мәндин кәтти мәнлик.

***

Әрни әр қилғанму аял йәр қилғанму аял.

***

Ети аталмиған байдин, ети аталған дең әла.

***

Ешигим көврүктин өткүчә нәзир.

***

Жапа тартмай халавәт йоқ.

Өзге елде сұлтан болғанша, өз елиңде ұлтан бол.

***

Білімсіз бірді жығар, білімді мыңды жығар.

***

Бидай наның болмаса, бидай сөзің жоқ па?

***

Дос жылатып айтар, дүшпан күлдіріп айтар.

***

Досың қарға болса, жегенің боқ.

***

Қарадан тер шыққанша, сарыдан жан шығар.

***

Елге кірсен- еліңше, суға кірсен- белиңше.

***

Елу жаста кетті ақыл.

***

Ерді ер қылатын да, жер қылатын да - әйел.

***

Аты аталмаған байдан, аты аталған тау жақсы.

Ешегім көпірден өткенше-қамқоршы.

***

Жапа шекпей рақат жоқ.

İki hatun alanın gönlü emin olmaz, eşeğe binenin ayağı emin olmaz.

***

Yiyenin yeli var, yemeyenin derdi var.

***

Yer kavgası eden yaman.

***

Yedi ölçüp bir kes.

***

Uzaktaki akrabadan yakındaki komşu iyidir.

***

Karga balam apak, kirpi balam yumuşacık.

***

Kazanın kulağı dört.

***

Kekeme olsa da zenginin çocuğu söylesin.

***

Kardeş denen arasan bulunmaz, bulsan büyümez.

***

Kızım sana söyleyeyim, gelinim sen anla.

Икки хотун алғанниң көңли әмин тапмас, ешәк мингәнниң пути әмин тапмас.

***

Йегәнниң йели бар, йемигәнниң дәрди бар.

***

Йәр талашқан яман.

***

Йәттә өлчәп бир кәс.

***

Йирақтики туққандин йеқиндики қошна яхши.

***

Қаға балам апақ, кирпә балам юмшақ.

***

Қазанниң қулиқи төт.

***

Кекәч болсиму байниң балиси сөзлисун.

***

Қериндаш дегән издисә тепилмас, териса үнмәс.

***

Қизим саңа ейтай, келиним сән аңла.

Екі әйел алғанның жаны жай таппас, есек мінгеннің аяғы жай таппас.

***

Жегеннің желі бар, жемегеннің дерті бар.

***

Жерге таласқан жаман.

***

Жеті рет өлшеп, бір рет кес.

***

Алыстағы туысқаннан, жанындағы көршің артық.

***

Қарға балам - аппақ, кірпі балам - жұмсақ.

***

Қазанның құлағы-төртеу.

***

Кекеш болса да, байдың баласы сөйлесін.

***

Бауыр іздегенде табылмас, тапсаң үлкеймес.

***

Қызым, саған айтайын, келінім, сен тыңда.

Çok yaşayandan akıl sorma, çok görenden akıl sor.

***

Görünen dağ irak değil.

***

Malcının değneği, kızın ayağı yaraşır.

***

Ben yanarım çocuğuma, çocuğum yanar çocuğuna.

***

Şüphesi var sığıyor.

***

Kel taranana kadar düğün biter.

***

Kavak yaşlandığında odun olur, erkek yaşlandığında hatun olur.

***

Düğünün defî dümbeleşmesi olmasa, ölümün ağıtı (olmasa).

***

Deve gibi boyun olacağına, deve gibi aklın olsun.

***

Akrabayı atsan yabancılaşır, demiri atsan paslanır.

***

Mum dibi karanlıktır.

Көп яшиғандин әқил сорима, көпни көргәндиң әқил сора.

***

Көрүнгән тағ йирақ әмәс.

***

Малчиниң тайиқи, қизниң айиқи ярисун.

***

Мән көйимән баламға, балам көйәр балисиға.

***

Сезики бар сәкрәйду.

***

Таз таранғучә той тарапту.

***

Терәк қериғанда отун болиду, әр киши қериғанда хотун болиду.

***

Тойниң дап-думбиқи болмиса, өлүмниң йиғиси болмиса.

***

Тәгидәк боюң болғичә, тәгидәк әқлиң болсун.

***

Туққанни ташлисаң ятлишиду, төмүрни ташлисаң датлишиду.

***

Чирақ түви қараңғу.

Көп жасағаннан ақыл сұрама, көпті көргеннен сұра.

***

Көринген тау алыс емес.

***

Малшының таяғы, қыздың аяғы жарасын.

***

Мен күйермін балама, балам күйер баласына.

***

Күмәні бар секіреді.

***

Таз таранғанша, той бітіпті.

***

Терек қартайғанда отын болар, ер адам қартайғанда қатын болар.

***

Тойдың әні, өлімнің жасы болмаса.

***

Түйедей бойың болғанша, түймедей ойың болсын.

***

Туысқанды тастасаң жат болады, темірді тастасаң дат басады.

***

Шырақ түбі - қараңғы.

Yalancının kuyruğu bir tutam.

***

Yalnız atın çanı (tozu dumanı) çıkmaz.

***

İyiyle karşılaşılan şerafeti değer, kötüyle karşılaşılan kesafeti değer.

Ялғанчиниң куйруқи бир тутам.

***

Ялғуз атниң чеңи чиқмас.

***

Яхшиға йолуқсаң шарапити тегиду, яманға йолуқсаң касапити тегиду.

Өтіріктің құйрығы - бір тұтам.

***

Жалғыз аттың шаңы шықпас.

***

Жақсымен жүрсең, шапағаты тиер, жаманмен жүрсең, басың кетер.

DUA ДУА ДУҒА

Bismillahirrahmanirrahim,
 Rabbenâ âtina fid'dunyâ haseneten
 ve fil'âhirati haseneten ve kınâ
 azâbennâr.

Gün doğuştan gün batışa, doğudan
 batıya, sahipsiz, ışksız, yetim oğul ve
 dul hatunların ruhuna bahşettim.

Allahım, gittiğin yollara nur yağsın!
 Gecenin felakelerinden gündüzün
 belalarından korusun Allah Teala!

Uzak yolun pirleri yar olsun! Sağ
 selamet gidip sağ selamet gelip bu
 taraflardaki işleriniz iyi neticelensin.
 İşleriniz, hizmetleriniz değer görsün.
 Yaşınıza yaş eklensin, Allah'ın verdiği
 yaşı yaşayın, çocuk ve torunlarınızın
 selametini görün, torununuzun
 çocuklarını görün, benim gibi
 torunlarınızı görün, daima böyle
 güzel sofralarda oturup güzelliklerle
 karşılaşmanızı Allah nasip etsin! Âmin.

***

Ey ulu Allah!

Bütün dünyanın perverdigarı kendine
 hassın, eşin yoktur, mahlûkatların
 sahibi perverdigarım kendine hassın,
 eşin yoktur. Sana sığındım, sana
 dayandım, sana yalvardım, sana
 güvendim.

Ey ulu Allah!

Dualarıma icabet kılsan!

İy ulu Allah!

Bu çocuklara baht, rahatlık versen!

Bismillahirrahmanirrahim,
 Rəbbəna atina fiddunya vəsənətən,
 vəfil axərəti və fina azabənnar!
 Күн чиқиштин күн петишқа, мәгриптин
 мәшриққа, йиғисиз, чирақсиз, йитим
 оғул, тул хотунларниң роһиға бəхшəндə
 қилдим.

Худайим, мағған йоллириңлардин
 нур яғсун! Кечə күнниң қазалиридин,
 күндүз күнниң балалиридин сақлисун
 Аллаһ Таəла игəм!

Узақ йолниң пирлири яр болсун.
 Аман- есəн берип, аман- есəн мушу
 яқларға келип ишлириңлар оғға
 тартсун, ишлириңлар, хизмəтлириңлар
 кəтүриливəрсун. Йешиңларға

яш қошуливəрсун, Аллаһниң
 бəргəн йешини яшаңлар, бала-
 чақилириңларниң қизигини көрүңлар,
 нəврə көрүңлар, маңа охшаш
 чəвилəрни көрүңлар, һəрқачан
 мушундақ чирайлиқ ақ дастиханларда
 олтуруп яхшилиқларда учришидиғанға
 Аллаһ несиб қилсун, амин.

***

Әй улуг Алла!

Пүтүн дуняниң пəрвəрдигари
 өзүңгə хассəн, шерикниң йоқтур,
 мəхлуқатларниң игиси пəрвəрдигарим
 өзүңгə хассəн шерикниң йоқтур.
 Саңа сигиндим, саңа йөлəндин, саңа
 ялвурдум, саңа йиқилдим!

Әй улуг алла!

Дуалиримни ижабəт қилсаң!

И улуг Алла!

Мушу балиларниң бəхитлик,

Биссимилла рахман рахим,

Раббана атина фид-дунья хасанатан
 уа филь-ахырати хасанатан уа кына
 'азабан-нар.

Таң атқаннан күн батқанға, шығыстан
 батысқа, иесіз, сəулесіз, жетім ұл мен
 тұл қатындардың рухына бағыштадым.
 Аллам, жүрген жолыңа нұр жаусын!
 Түнде бəледен, күндіз кесапатыңдан
 қорғасын Алла Тағалам!

Алыс жолдың пирлері жар болсын!
 Аман-есен барып келіп, бұл жақтағы
 істеріңізді жақсы нəтижеге жеткізіңіз,
 атқарған жұмыстарыңыз, еңбектеріңіз
 бағалансын. Жасыңызға жас қосылып,
 балаларыңыз бен немерелеріңіздің
 қызығын көріңіз, шөбереңіздің
 маңдайынан сүюді нəсип етсін, мен
 сияқты немерелер сүйіңіз, әрқашан
 осындай кең дастарқанда тек
 жақсылықтарда бас қосуды нəсип етсін,
 Аллам! Әумин.

***

Алла Тағалам!

Бүкіл əлем өзін-өзі бақылауға толы,
 ешқандай сəйкестік жоқ, тіршілік
 иелеріне тəн туа біткен, ештеңе жоқ.
 Мен саған сыйындым, саған сүйендім,
 саған жалбарындым, саған жығылдым.

Алла Тағалам!

Дұғаларымды қабылдасын!

Ұлы Аллам!

Бұл балаларыма бақыт, рақат ғұмыр
 берсін.

Cihanı dinç kılsan, aman kılsan,
bunların sırasında bu çocukların üç
yüz altmış beş gün rahat ilim alıp
gitmesine yüz bin kere şükür kıldım
Allah'a!

İy ulu Allah!

Rahmet, kollarını açasın, bereket
kollarını açasın, bütün işlerde iyilik
(kolaylık) veresin, bu çocukların
diline iman, gönlüne ihsan veresin,
hareketlerine bereket veresin, ev içine
iyilik veresin! Âmin.

***

Bismillah deyip evden çıkıldığında,
Bismillahirrahmanirrahim, gecenin
kazalarından, gündüzün belalarından
sakla! Dostu güldür, düşmana deva
kılma Huda'yım, deyip çıkarsan Allah
sizlere yar olur. Allah'tan büyük hiç
kimse yok, ateşin içinde kumaşı
saklayan, yaratan Allah'ım, kansıza
kan veren, dilsiz dil veren.

Yolun piri olur, arabanın piri olur,
suyun piri olur, bütün canlıların
piri olur. Pir denen iyeye dua edip
yürümek gerekir.

хатиржәмликени бәрсәң! Жаһанни
тинч қилсаң, аман қилсаң, шуларниң
қатарыда мушу балиларниң үч йүз
атмиш бәш күн хатиржәм йүрүп илим
елип йүргинигә йүз миң мәртивә
шүкри қилдим Аллаһқа!

И улуғ Алла!

Рәһмәт қоллириңни ачқайсән,
бәрикәт қоллириңни ачқайсән,
һәммә ишларниң хатиржәмликени
бәргәйсән, мушу балиларниң дилиға
иман, көңлигә инсап салғайсән,
һәрикәтлиригә бәрикәт бәргәйсән, өй
ичигә хатиржәмлик бәргәйсән! Амин.

***

Бисмиллаһ дөп өйдин чиққиниңларда
Бисмиллаһиррәһманиррәһим, кәчә
күнниң қазалиридин, күндүз күнниң
балалиридин сақла! Досқа тапар
дүшмәнгә кирпә қилмиғин Худайим
дөп чиқиңлар, Аллаһ силәргә яр
болиду, Аллаһтин улуғ һич нәрсә
йоқ, отниң ичидин пахтини сақлиған
яратқан игәм, кансизға кан бәргән,
тилсизға тил бәргән.

Йолниң пири болиду, машининиң
пири болиду, суниң пири болиду, путун
мидирлиған һәммә нәрсиниң пири
болиду. Пир дөгән игиси, шуларға дуа
қилип мәңиш кәрәк.

Өмірін тыныш қылсын, бұл балалардың
үш жүз алпыс бес күн бойы білім
алғанына жүз мың есе шүкіршілік еттім
Аллаға!

Ұлы Аллам!

Мейірімділік, берекет болсын, барлық
істері оң болсын, бұл балаларға
имандылық берсін, көңілдері таза
болсын, берекеттері еселенсін,
отбасына амандық берсін. Аумин.

***

Бисмиллаһ деп үйден шыққандарға,
Бисмиллаһир рәһманиррәһим, кешегі
күнниң қазасынан, бүгінгі күнниң
бәлелерінен сақта! Досқа күлкі,
дүшпанға таба қылма деп айтқандар,
құдайым сендерге жар болар, Алладан
ұлы ешкім жоқ, пәк таза жаратқан ием,
қансызға қан берген, тілсізге тіл берген.
Жолдың пірі болады, көліктің пірі
болады, судың пірі болады, бүкіл
жыбырлаған дүниенің пірі болады. Пир
иесіне де дұға қылу керек.

Gösteri
Sanatları

Сәһнә
СәһНИТИ

Сахна.
Өнөрі

UYGUR ON İKİ MAKAMI ЎЙЎUR ON İKKI MUQAMI ЎЙЎURLARDYŇ ON EKİ MAQAMI

Uygurların en önemli kültürel miraslarından biri "Uygur On İki Makamı"dır. Uygur kültürünün tarihi ve kültürel bütün katmanlarını içine alan "Uygur On İki Makamı", Uygurların yaşama sevinçlerini, üzüntülerini, haksızlık ve zulüm karşısındaki tutumlarını, geleceğe olan inanç ve umutlarını yansıtmaktadır. Başta Ali Şir Nevayî olmak üzere Lütfi, Fuzuli gibi şairlerin şiirleriyle, "Garip ile Senem", "Yusuf Ahmed" gibi halk destanlarıyla, halk şarkıları ve halk danslarıyla ayrılmaz bir bütünlük oluşturan On İki Makam, klasik edebiyat ve halk edebiyatı ile de yakından ilgilidir.

Uygur On İki Makamı'nın her biri "büyük nağme", "destan" ve "meşrep" olmak üzere üç bölümden oluşmaktadır. "Büyük nağme" kısmında 9-10 halk türküsü yer alır. Bu türküler, genellikle lirik özellik taşır. "Dastan" kısmında 3 ile 6 arasında değişen sayılarda türkü vardır. Bu türküler tahkiye niteliklidir, yani "Ferhat ile Şirin", "Garip ile Senem" gibi halk hikâyelerinden alınan parçalardır. Her türküden sonra bir merğul gelir. "Merğul" terimi Arapçadır ve makam müziğinde bir ezgiden diğer ezgiye geçerken çalınan geçiş melodisidir. "Meşrep" kısmında 3 ile 6 arasında değişen sayılarda türkü bulunmaktadır. Bu kısımda yer alan türküler, genellikle

"Uygur On İki Muqami" Uygurların kıymetli kültürel miraslarından biri olup hecaşlıdır. Uygur medeniyetinin tarihî ve medenî katmanlarını öz içine alan "Uygur On İki Muqami" Uygurların ijtimaî turmuşidiki söyğü ve hürmetlerini, adalâtsizlik ve zulümde bulunan narazılıqlarını, şundakla onların kalgusigä bolğan işenç ve ümidlerini eks ettürüdü. "Uygur On İki Muqami" tekstleri Alişir Navai başlıq, Lutfi, Fuзули қатарлиқ классик шаирларның "Ғерип-Сәнәм", "Йүсүп-Әхмәт" қатарлиқ дастанлири ve халқ нахшилири, нәғмә-уссуллиридин тәркип тапқан ve өзара бирикип бир гәвдә болуп шәкилләнгән чоң типтики музикалиқ қурулма болуп, классик әдәбият ve халқ еғиз әдәбияти билән зич бағланған.

"Uygur On İki Muqami"niң һәр бири "чоң нәғмә", "дастан" ve "мәшрәп"тин ибарәт үч бөләктин тәркиб тапқан. "Чоң нәғмә" қисми 9-10 ғичилик нәғмиләрдин тәркиб тапқан болуп, бу хил нахша күйләрниң бәдийлики юқири, лериклиқ хусусийәткә игидур. "Дастан" қисмида 3-6 ғичилик нәғмиләр болуп, бу хил нәғмиләрниң текстлири вәқәлик характерини алған "Пәрһат-Ширин", "Ғерип-Сәнәм" қатарлиқ дастанлардин елинған арийәләрдин ибарәт. һәр бир нәғмә нахшидин кейин униң "мәрғул"и келиду.

Ўйғурлардың ең маңызды мәдени мұраларының бірі - "Ўйғурлардың он екі мақамы". Ўйғур мәдениетиниң тарихын және бүкіл мәдени кезеңдерин қамтитын "Ўйғурлардың он екі мақамында" ўйғурлардың қуаныштарын, қайғыларын, әділетсіздікке қарсы ұстанымдары, келешекке деген сенімдері мен үміттері бейнеленеді. Әлишер Науаи өлеңдерімен басталып, Лутфи, Фейзулла сияқты ақындардың өлеңдерімен, "Ғерип-Сәнәм", "Йүсүп-Әхмәт" секілді халық дастандарымен, халық әндері мен халық билериниң айырылмас бір бөлшегі болған он екі мақам классикалық әдебиетімен де, халық әдебиетімен де байланысты. Ўйғур он екі мақамының әрқайсысы "Үлкен әуен", "Дастан" және "Мәшрәп" деген үш бөліктен тұрады.

"Үкен әуен" бөлігінде 9-10 халық әндері бар. Бұл халық әндериниң, әдетте, лирикалық ерекшеліктері бар. "Дастан" бөлігінде 3 пен 6 аралығында өзгерген көлемде халық әндері бар. Бұл - халық әндері біраз даулы болған, яғни "Фархад-Шырын", "Ғарип-Сәнәм" сияқты халық әңгімелеринен алынған үзінділер. Әр халық әнінен кейін бір «мәрғул» болады. «Мәрғул» термині - арабша және мақам

dans havası olan türkülerdir. Önce yavaş başlar, gittikçe coşku artar ve sonunda zirveye ulaşır. Uygur kültürünün şaheserlerinden biri olma özelliğini gösteren “Uygur On İki Makamı”, Birleşmiş Milletler Bilim, Eğitim ve Kültür Örgütü (UNESCO) tarafından 25 Kasım 2005’te “Somut Olmayan Kültürel Miras” listesine alınmıştır.

Uygur on iki makamı şunlardır:

- 1) Rak Makamı 2) Çebbayat Makamı
- 3) Müşavirek Makamı 4) Çehargah Makamı
- 5) Pencigah Makamı 6) Özhal Makamı
- 7) Acem Makamı 8) Uşşak Makamı
- 9) Bayat Makamı 10) Neva Makamı
- 11) Segâh Makamı 12) Irak Makamı

“Məşrəp” Ərəpçə söz bolup, bir xil ahañdin йәнə bir xil ahañға өтүштə орунлинидиған өткүнчи мелодийидур. “Məşrəp” қисмида 3-6 данə əтрапида нəғмилər болуп, булар усуллуқ нахша күйлəрдур. Аввал аста ретимда башлинип, тəдрижи ретими өзгирип һəрикити тезлишиду вə ахирида юкири пəллигə кəтүрилиду. Уйғур мэдəнийитиниң бибаһа гəһərлиридин бири болған “Уйғур Он Икки Муқами” бирлəшкən дөлəтләр тəшкилати пән-маарип, мэдəнийəт орни (УНЕСКО) тəрипидин, 2005-йили 25-ноябрда “Инсанийəтниң ғəйри мадди мэдəнийəт мираслириниң вəкиллик əсири” тизимликигə киргүзилди.

“Уйғур Он Икки Муқами” төвəндикиләрдин ибарəт:

- 1) Рак Муқами 2) Чəббият Муқами
- 3) Мушавирəк Муқами 4) Чаригаһ Муқами
- 5) Пәнжигаһ Муқами 6) Өзһал Муқами
- 7) Әжəм Муқами 8) Ошақ Муқами
- 9) Баят Муқами 10) Нава Муқами
- 11) Сигаһ Муқами 12) Ирақ Муқами.

əуениңдə бир əуеннен екінші əуенгə ауысқанда, орындалатын ауыспалы əуен. “Məşrəp” бөлiгиндə 3 пен 6 аралығында өзгерген көлемдə халық əндерин таба аласыз. Бұл бөлiктеги халық əндери, əдетте, би билеуге арналған халық əндери болып табылады. Басында баяу басталып, ақырындап жылдамдата бастайды және соңында шырқау шегине жетеді. Уйғур халқының кереметтериниң бири болып ерекше көрсететин “Уйғур он екі мақамы” Біріккен Ұлттар Ұйымының Білім, Ғылым және Мәдениет жөніндегі ұйымы тарапынан (ЮНЕСКО) 2005 жылы 25 қарашада “Рухани Мәдениет Мұрасы” тізіміне алынды. Уйғур он екі мақамы мыналар:

- 1) Рак Мақамы 2) Чəббият Мақамы
- 3) Мушавирəк Мақамы 4) Чаригаһ Мақамы
- 5) Пәнжигаһ Мақамы 6) Өзһал Мақамы
- 7) Әжəм Мақамы 8) Ошақ Мақамы
- 9) Баят Мақамы 10) Нава Мақамы
- 11) Сигаһ Мақамы 12) Ирақ Мақамы.

HALK ÇALGILARI ХЭЛҚ ЧАЛҒУЛИРИ ХАЛЫҚ МУЗЫКАЛЫҚ АСПАПТАРЫ

Üflemeli Müzik Aletleri Ney

Ney, eski dönemlerde hayvanların kemiğinden yapılan iki-üç delikli, dik veya yan tutularak çalınan üflemeli bir çalgıdır. Sonraki dönemlerde kamıştan yapılmaya başlanmış ve delik sayısı da sekize çıkarılmıştır. Neyin uzunlukları farklı olup kemikten yapılanlar 20 cm, kamıştan yapılanlar 40-50 cm uzunluğundadır.

Baliman

Baliman, düz tutularak çalınan ve üflemeli, ney türünde bir çalgıdır. 28 cm uzunluğundaki erik veya gürgen dalının üst kısmının yontularak eğimli hale getirilmesiyle yapılan balimanın ağız kısmına bir parça konulup delikleri açılır, önceleri üç-dört delikli olan bu müzik aleti, günümüzde sekiz delikli olarak kullanılmaktadır.

Surnay

Surnay, eski dönemlerde çilan ağacından yapılırken sonraki dönemlerde erik ağacı ve bakırdan yapılmaya başlanan üflemeli bir çalgıdır. Surnayın uzunluğu 43 cm olup üst kısmında yedi delik, altında da bir delik bulunmaktadır. Geçmişte daha çok savaşlarda çalınan bir müzik

Йәллик Чалғулар Нәй

Әң қәдимки нәй һайванларниң сөңикидин ясалған икки яки үч төшүклүк нәй болуп, тик яки янту тутуп пүвләп челинидиған чалғудур. Кейинчә у қомуштин ясилидиған болған вә адәттики нәйниң сәккиз данә төшүкчиси болиду. Нәйниң узунлиқи һәрхил болуп, сөңәктн ясалғанлири 20 сантиметир, қомуштин ясалғанлири 40-50 сантиметир келиду.

Балиман

Балиман, түз тутуп пүвләп челинидиған нәй түридики бир чалғудур. Тәхминән 28 сантиметир узунлуқтики бу чалғу, өрүк дәрихи яки қейин дәрихи шехиниң үсти қисиниң йонулуп әгим һаләткә келиши билән пүвләйдиған учи япилақлинип, тоғрисиға яғач қистурилиду. Үстидә көплигән төшүкчилири болиду. һазирқи балманларниң сәккиз төшүки болиду.

Сурнай

Сурнай, дәсләптә чилан яғичидин ясалған болуп, кейинки дәврләрдә өрүк яғичи вә мистин ясилидиған болған. Сурнай пүвләп чалидиған чалғулардин бири болуп, узунлиқи 43 сантиметир келиду. Сурнайниң адәттә үсти тәрипидә йәттә, астинқи тәрипидә бир, жәмий сәккиз аваз

Үрлемелі музыкалық аспаптары Ней

Ней, ескі замандарда хайуандардың сүйегінен жасалған 2-3 тесікті түзу немесе жанынан ұстап үрлейтін үрлемелі аспап. Соңғы уақыттарда ағаштардан жасалынып жүр және де тесіктер саны 8-ге жетті. Нейдің ұзындықтары әртүрлі сүйектен жасалғандары 20 см, ағаштан жасалғандары 40-50 см болып келеді.

Балиман

Балиман, түзу ұстап үрленетін, үрлемелі, нейге ұқсас аспаптың бір түрі. 28 см ұзындықтағы өрік немесе қайың ағашының сыртқы қабатын көлбеу етіп жонып жасап, дайын болғанда балиманның ауыз жағынан тесіктер жасайды. Бұрын 3-4 тесікті болған бұл музыкалық аспап, бүгінгі күнде 8 тесікті болып қолданылуда.

Сырнай

Сырнай, ескі замандарда чилан ағашынан жасалынатын, кейінгі уақыттарда өрік ағашынан немесе мыстан жасала басталған үрлемелі аспаптардың бірі. Сырнайдың ұзындығы 43 см, үстінде 7 тесігі, астында 1 тесігі болады. Бұрын соғыс

aletidir. Surnay, günümüzde Uygur Türklerinin her türlü bayram, düğün ve meşreplerinde kullanılmaktadır.

Burğa

Burğa, en eski üflemeli çalgılardan biri olup 20-30 cm uzunluğunda, yay şeklidir ve parmak deliği bulunmamaktadır.

Karnay

Karnay, burğa ve surnay esas alınarak yapılmış bir çalgıdır. Uygurların en eski çalgılarından olan karnay, sesi kalın ve yüksek olduğu için "nere" diye de adlandırılır. Şekil itibarıyla surnaya benzer ancak ondan çok daha uzundur. Önceden ağaçtan yapılan karnay, sonraki dönemde bakırdan yapılmış olup uzunluğu 1,5-2 metredir. Günümüzde özellikle düğünlerde gelin ile damadı karşılarken ve bayramlarda kullanılmaktadır.

tөшүки болиду. Бурунқи заманларда һәрбий ишлардиму ишлитилгән болуп, һазир Уйғурларниң һейт байрам, той-төкүн, мәшрәп мурасимлирда кәң қоллинилип келиватиду.

Бурға

Бурға, әң қәдимки чалғуларниң бири болуп, узунлуқи 20-30 сантиметир өпчәрисидә йерим әгмә шәкилдә болиду, бармақ төшүкчилири болмайду.

Карнай

Бурға вә сурнайларға асасән өзгәртип ясалған бир чалғудур. Карнай уйғурларниң әң қәдимки чалғулиридин бири болуп, авази бом, һәшәмәтлик, һәйвәтлик болғанлиқи үчүн "нәрә" дәпму аталған. Карнайниң шәкли сурнайға охшишипрақ кәлсиму, әмма униңдин көп узун, һәжмиму чоң ясилиду. У дәсләптә яғачтин, кейин мистин ясалған болуп, узунлиқи адәттә 1,5-2 метирғичә болиду. һазирқи күндә тойларда тойи болғучи қиз вә йигитни қарши елиш давамида вә һейт-байрамларда карнай челиниду.

кезеңинде көптеп тартылған бір музыкалық аспап. Сырнай қазіргі уақытта ұйғыр түріктерінің әртүрлі мейрам, тойларында қолданылады.

Бурга

Бурга ең ескі үрлемелі аспаптардың бірі болып табылады. Ұзындығы 20-30 см, садақ пішіндес және саусақ тесіктері жоқ.

Карнай

Карнай, бурга және сырнай құралдары негізінде жасалған бір аспап. Ұйғырлардың ең ескі аспаптарының бірі болған карнайдың дауысы жуан және қатты болғаны үшін "нере" деп те аталынады. Пішіні жағынан сырнайға ұқсайды, бірақ одан ұзынырақ. Бұрыннан ағаштан жасалынып келген карнай, кейінгі кездері мыстан жасалынып жүр. Ұзындығы 1,5-2 метрдей. Қазіргі кезде көбіне тойларда келін мен күйеу баланы қарсы алу кезінде және мейрамдарда қолданылады.

Telli Müzik Aletleri Rebap

Uygurların kullandığı müzik aletleri içerisinde en yaygın olanlarından biridir. Kaşgar rebabı, Dolan rebabı ve Kouçı rebabı gibi çeşitleri bulunmaktadır. Eskiden genellikle dört telli olarak kullanılan mızraplı çalgılardan olan rebap günümüzde altı veya yedi telli olup 90 cm uzunluğunda bir müzik aletidir.

Kaşgar Rebabı

“Oyma rebap” olarak da adlandırılan Kaşgar rebabı, erik, çınar ve ceviz ağacından yapılmakla birlikte yılan derisiyle kaplanır. Rebabın uzunluğu 90 cm olup ortalama yirmi perdeli ve yedi tellidir.

Dolan Rebabı

Daha çok Dolanlılar tarafından kullanıldığı için bu adı alan Dolan rebabının uzunluğu 90 cm olup on beş-on dokuz arasında teli bulunur.

Kouçı Rebabı

Hoten civarında yaygın olup daha çok dağlık bölgelerdeki meşreplerde ve çobanlar tarafından kullanılır. Gövdesi dut veya ceviz ağacından yapılarak veya eşek derisiyle kaplanır. Kouçı rebabının 10 perdesi ve bağırıktan yapılan üç teli vardır.

Чәкмә Чалғулар Раваб

Раваб, Уйғур халқиниң әң көп омумлашқан чалғу әсваплиридин биридур. Равабниң түрлири көп болуп, Қашқар раваби, Долан раваби вә Қойчи раваби қатарлиқларға айрилиду. Қәдимки раваб төт тарилиқ зәхмәк билән челинидиған саз болуп, һазирқи раваблар алтә-йәттә тарилиқ болуп, 90 сантиметир узунлуқта келиду.

Қашқар Раваби

Равабниң беши дүгиләк йерим шар шәклидә оюлуп, өрүк, чинар вә яңақ яғачлиридин ясилиду вә йүзигә йилан териси керилип ясилиду. Шуңа “ойма раваб” дәпму атилиду. Равабниң узунлиқи 90 сантиметир болуп, йигирмә нәччә пәдә бағлиниду, алтә-йәттә тал сим тар селиниду.

Долан Раваби

Доланлиқлар тәрипидин көп қоллинилғачқа Долан раваби дәп аталған равабниң узунлиқи 90 сантиметир әтрапида болуп, он бәш талдин он тоққуз талғичә тариси болиду.

Қойчи Раваби

Хотән дияриниң чәт яқа жайлирида һазирму ишлитилип келиватиду, бир тәрәптин мал беқип бир тәрәптин көңүл ечишқа мас келиду. Үжмә яки яңақ яғичидин ясилип, ат яки ешәк териси билән қаплинип ясалған бу равабниң он нәччә пәдиси болуп, үчәйдин яртилған үч тал тариси болиду.

Шекті музыкалық аспаптар Ребап

Ұйғырлардың музыкалық аспаптарының ішіндегі қолданыстағы ең таңдаулы аспаптарының бірі. Қашқар ребабы, Долан ребабы, қойшы ребабы сияқты түрлері бар. Бұрын, әдетте, 4 ішекті болып қолданылған ребаб, бүгінде 6-7 ішекті, 90 см ұзындықтағы музыкалық аспап.

Қашқар ребабы

“Оюлы ребаб” болып та аталатын Қашқар ребабы, өрік, шынар және жаңғақ ағашынан жасалу барысында жылан терісімен бірге қапталады. Ребаптың ұзындығы 90 см болып, орташа жиырма ширекті және жеті ішекті болып келеді.

Долан ребабы

Көбіне Доландықтар қолданғандықтан, осылай аталған Долан ребабының ұзындығы 90 см болып, 15-19 ішекті болып келеді.

Қойшы ребабы

Хотен аймақтарына танымал болған және көбіне таулы бөліктер мен жергілікті жерлерде және шопандар қолданады. Тұт немесе жаңғақ ағашынан жасалынып, ат немесе есек терісімен қапталынады. Қойшы ребабының 10 пердесі және 3 ішегі бар.

Tambur

Tambur, 140 cm uzunluğunda olup genellikle dut ağacından yapılmaktadır. Meşreplerde yalnız olarak ya da diğer müzik aletleri eşliğinde icra edilen tamburun makam icrasında önemi büyüktür. Otuza yakın perdesi vardır. Mızrapla çalınmakla birlikte özelliği sarının uzun ve sesinin buğulu olmasıdır.

Dutar

Yaklaşık 130 cm uzunluğunda ve mızrap kullanılmaksızın parmakla çalınan bir çalgı olup ilk şeklinden günümüze bağirsaktan yapılan iki teli ve on beş perdesi bulunur. Dügün ve eğlencelerin başlıca çalgısı olan dutar, bazen tef eşliğinde çalınmaktadır. Dutar, dut, kestane, ceviz ve kayısı ağacından yapılsa da genellikle dut ağacı tercih edilmektedir. Gövdesi genellikle söğüt ağacından kaplanır ve üzeri işlenir.

Berbab

Uygurların en eski çalgılarından biri olup başlangıçta mızrap ile çalınırken günümüzde parmakla çalınmaktadır. Dut ve çınar ağacından yapılan berbab, 70-80 cm uzunluğunda, otuz perdeli ve dört telli olup dik tutularak çalınır.

Тәмбур

Узунлиқи тәхминән 140 сантиметир келиду, адәттә үжмә яғичидин ясилиду. Муқам, мәшрәпләрдә ялғуз яки башқа чалғулар билән биллә орундилиду. Болупму, муқам сестимисидә униң тутқан орни интайин муһимдур. Оттузға йеқин пәдә бағлиниду. Сепиниң узун болуши вә зәхмәк билән челиништин башқа, тәмбурниң муһим алаһидилики шуки, авази ажайип муңлуқ вә тәсирчанлиққа игә.

Дутар

Узунлиқи 130 сантиметир әтрапида болуп, зәхмәксиз, бармақ билән чекип челинидиған чалғу болуп, қәдимки вә һазирқи шәкли охшашла икки тарилиқтур. Дутар Уйғур хәлқиниң мәдәний турмушида әң омумлашқан чалғу болуп, көпинчә тәмбур, дап қатарлиқлар билән биллә яки айрим орундилиду. Дутар, үжмә, каштан вә өрүк дәрihi яғичидин ясилиду. Дутар беши көпрәк үжмә яғичиниң талалиридин чаплинип ясилиду, йүзлүки үжмә яғичиниң непиз тахтисидин ясилиду. Дәстисигә киричтин 15 данә пәдә бағлиниду.

Бәрбаб

Уйғур хәлқи тарихта әң бурун кәшп қилған қәдимки чалғуларниң Бири болуп, қәдимдә зәхмәк билән челинатти, һазир бармақ билән чекип челиниду. Дут вә чинар яғичидин ясалған бәрбабниң узунлиқи тәхминән 80 сантиметир, оттуз пәдилик, төт тарилиқ әгри саплиқ болуп, тик тутулуп челиниду.

Тамбур

Тамбур, 140 см ұзындықта болып, әдетте, тұт ағашынан жасалынады. Машраптарда жалғыз немесе басқа музыкалық құралдардың қатысуымен орындалатын ортада тамбурдың маңызы-басым. 30-дай пердесі бар. Мырзаппен ойнағанда, оның өзіндік ерекшелігі сабының ұзын, даусының жағымды болуында.

Дутар

Ұзындығы 130 см және мызраб қолдану арқылы саусақпен тартылатын, алғашқы кезден бүгінгі күнге дейін қолданылып келе жатқан екі ішекті 15 перделі аспап болып табылады. Той және ойын-сауықтың негізгі аспабы болған дутар, кейде даң дабылмен бірге тартылады. Дутар, тұт, кестане, жаңғақ және өрік ағашынан жасалынса да, әдетте, тұт ағашын көп қолданады. Пішіні, әдетте, талдың ағашынан жасалынады.

Бербаб

Ұйғырлардың ең ескі шертпелі аспаптарының бірі болып табылады. Бастапқыда мызраппен тартылатын аспап бүгінде қол саусақтарымен тартылады. Тұт және шынар ағашынан жасалған бербептың ұзындығы, 70-80 см, 30 перделі және 4 ішекті болып, тік ұстап тартылады.

Çan

Ussul müziklerinin icrasında önemli bir yeri olan çanın çeşitli şekilleri bulunmaktadır. Her iki el ile tutulan iki çubuğun, benzer tınıdaki 3-4 tele vurulması vasıtasıyla çalınmaktadır. Dut ağacından yapılan çanın 60-70 yetmiş teli olup ses bu tellere bambu çubuk ile vurulmak suretiyle çıkartılır.

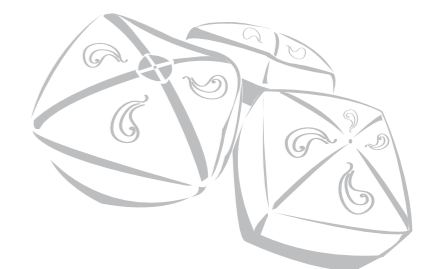
Чаң

Шад хорам һессиятқа игә уссул музиклирини орундашқа мас келидиған чалғуларниң бири. У бир жүп қол билән икки тал чока таяқ арқилиқ тарға уруп-соқуп челинидиған бир хил чалғу болуп, үжмә яғичидин ясалған чаңниң 60-70 данә тариси болуп, бамбуктин ясалған бир жүп чока билән уруп челиниду.

Чан

Уссул музыкаларының арасында маңызды болған чанның әртүрлі түрлері табылған. Екі қолымен ұсталынатын және екі шыбықтан, 3-4 ішегі бірдей дыбысты шығарту арқылы тартылады. Тұт ағашынан жасалған чанның 60-70 ішегі бар, дыбыс бұл ішектерден бамбук шыбығын ұру арқылы шығады.

Вурмалы Мүзик Алетleri Dumbak-Dümdap

Ескиден кyрyмyш ағас gövdelerinin oyулup үzerine deri geçirilmesi suretiyle yapılan ve el ile çalınan dumbakın zaman içerisinde çeşitli şekilleri oluşmuş olup farklı çubuk ve tokmaklarla çalınmaktadır. Daire şeklindeki dumbakın çapı, ortalama 40-50 cm olup zengin ve yüksek sesi ile diğer müzik aletlerine ritim sağlamakta, meşreplerde ve orkestralarda sıklıkla kullanılmaktadır.

Davul

Davul, dumbak türünden vурmalы bir çalgı olup zaman içerisinde kasnağı ағас, demir ve bakırdan yapılmaya başланmıştır. Davulun üst kısmı geniş, alt kısmı dar ve yuvarlak şekildedir. Geniş yüzü eşek veya siğir derisi ile kaplıdır. Büyük, orta ve küçük olmak üzere çeşitli şekilleri mevcut olup tümü çubuk ve tokmakla çalınmaktadır. Kalabalık tören ve merasimlerde davul, dumbak ile birlikte çalınmaktadır. Ayrıca surnay her zaman davula eşlik eden çalgılar arasındadır.

Tef

Tef, ағас kasnak үzerine gerilmiş at veya siğir derisinden yapılan bir ritim çalgısı olup kasnağın iç yüzeyinde metal halkalar bulunmakta ve el ile vurulmak suretiyle çalınmaktadır. Bazı

Соқма Чалғулар Dумбақ

Қуруп қалған дәрәх көтикидин оюп ясилип йүзигә һайван териси керип қаплинип ясилидиған болуп, тарихий тәрәққият жәрянида думбақниң нурғун шәкиллири болуп қол билән уруп челиништин башқа думбақ чокиси билән челиниду. Думбақниң йүзи чәмбәр шәклидә болуп, дияметири 40-50 сантиметир келиду. Юқири вә жараңлиқ авази билән башқа музика сазларға жәр болуп мәшрәп вә оскестирларда қоллинилип кәлмәктә.

Нағра

Думбақ типидики қәдимки соқма чалғуларниң бири болуп, тәдрижий һалда қепини яғач, мис вә чөйүндиң ясас арқилиқ тәрәққий қилдурулған. Нағриниң үсти қисми кәң, асти қисми таррақ кәлгән болуп, үстүнки йүзигә ешәк яки мозай териси керилип қаплиниду. Нағриниң чоң, оттураһал вә кичик шәкиллири болуп, һәммиси охшашла думбақ чокиси билән уруп челиниду. Чоң мурасим, мәрикиләрдә сурнай һәрзаман нағра билән бирликтә тәңкәш қилинип челинидиған саздур.

Дап

Дапниң гәрдиши үзүм яғичидин ясилиду, йүзи ат яки мозай териси керилиду. Гәрдиши ичигә нурғунлиған ушшақ төмүр һалқилар есилған вә дап қол алқини вә қол бармақлири билән уруп челинидиған ретим чалғусидур. Бәзи килассик уссул вә мәшрәпләр ялғуз дап биләнла орундилиниду.

Ұрмалы музыкалық аспаптар Dумбак- Dүмдап

Ескіден құрғатылған ағаш қабықтарынан ойылып, үстінен тері қою арқылы жасалынатын және қолмен тартылатын думбактың уақыт ішінде түрлері көп болып, әртүрлі шыбықтармен және түрлі ұрулармен ойналады. Дөңгелек думбактың диаметрі орташа есеппен 40-50 см болып, ерекше және қатты дауысымен басқа музыкалық аспаптардан ырғақта жиындарда және оркестрлерде жиі қолданылады.

Дабыл

Дабыл, бұл даңғыра түрімен жасалатын соқпалы аспап және уақыт өте келе ағаштан, темірден және мыстан жасалды. Дабылдың жоғарғы жағы кең, ал төменгі жағы, тар және дөңгелек. Кең жағы есектің немесе сиырдың терісімен қапталынған. Үлкен, орта және кішігірім түрлі формалары бар, олардың барлығын таяқшалар мен тоқпақпен ұрады. Жиналған тойлар мен салтанатты жиындарда барабандар ойналады. Сондай-ақ сырнаймен қатар жүретін аспап түрі.

Теф

Теф-ағаш шеңберінде керілген, ат немесе сиырдың терісінен жасалған бір ритмде ойналатын металл сақиналары бар қолмен ұрылатын ритмдік құрал. Кейбір классикалық уссулмен мәшрәпттерде тек теф қолданылып әр

klasik ussul ve meşreplerde sadece tef kullanılmakta olup çeşitli ebatlarda yapılmaktadır. Ayrıca niteliğine göre “nağme tefi” ve “meşrep tefi” gibi türleri bulunmaktadır.

Sapayi

Bu çalgının yapımında genellikle erik, ceviz ve dut gibi ağaçlar kullanılıp yan yana getirilmiş ve birbirine bağlanmış 46 cm uzunluğundaki iki ağaçtan yapılmaktadır.

Yan yana getirilen iki çubuğun üst tarafına iki tane büyük demir halka yerleştirilir. Her bir halkaya yine on tane küçük demir halka asılır. Halkaların ağaç çubuğuna değen kısma bir parça teneke yerleştirilir. Bu kısım, sesin elde edildiği yerdir. Sapayinin omuza vurulması ve sallanmasıyla ses elde edilir. Sapayi, zaman zaman diğer ritim sazlarıyla birlikte de kullanılmaktadır.

Kaşık

İki tahta kaşığın arka yüzünün birbirine vurulmasıyla çalınan kaşık, üzerinde çeşitli işlemleri barındırır. Genellikle elma ve erik ağacından yapılmaktadır. Sağ elde tutulan bir çift kaşık sapından tutularak ucu sol elin avucuna, dize, omuza veya yere vurulmak suretiyle ritim tutulur.

Уғурларın Somut Olмаған Күлтүрел Мирасı Ұйғырлардың Ғайри Мадди Мәдениет Мираси Ұйғырлардың материалдық емес мәдени мұрасы

Дапниң түрлири чоң-кичик һәрхил болуп, алаһидиликигә қарап, “нәғмә депи” вә “мәшрәп депи” қатарлиқ түрләргә бөлүниду.

Сапайи

Қейин дәрихи, өрүк дәрихи, дуп дәрихи яғичи қатарлиқ қаттиқ яғачлар билән ясилиду. Адәттә у тәхминән 46 сантиметир узунлуқтики икки тал дүгиләк қисқа яғач сапни бир биригә жүпләп, үстигирәк орунға чоң икки тал төмүр һалқа бекитилип ясилиду. Һәр биртөмүр һалқиға йәнә он нәччә талдин ушшақ төмүр һалқилар өткүзүлгән болиду. Кичик төмүр һалқиларниң яғач сапқа тегидиған орниға авазни жараңлиқ чиқириш үчүн қаләй бекитилиду. Сапайи мүригә урулуп силкиш арқилиқ челиниду вә тарихтин буян башқа ретим чалғулири билән бирликтә қоллинилип кәлмәктә.

Қошуқ

Яғачтин ясалған қошуқларниң дүмбиси бир биригә уруп челинидиған болуп, қошуқниң йүзигә нәқишләр чүшүрүлүп нәпис ишлиниду. Көпрәк өрүк, алма яғачлиридин ясилиду. Қошуқ челишта оң қолда бир жүп қошуқниң сепи чиң тутулуп, дүмбиси бир биригә тоғрилинип, сол қол алқиниға вә бәдәнниң һәрқайси жайлириға һәмдә йәргә вә башқа жисимларға соқуштуруш арқилиқ хилму хил ретимлиқ авазлар пәйда қилиш арқилиқ челиниду.

түрлі мөлшерде жасалынады. Сондай-ақ түрлеріне қарай “әуен тефи” және “мәшрәп тефи” болып бөлінеді.

Сапайи

Бұл аспап, әдетте, қара өрік, грек жаңғағы және тұт секілді ағаштардан ұзындығы 46 см болатын екі ағаштан жасалады. Екі үлкен темір сақина бүйір жағында болып, екі қатардың үстіне орналастырылады. Әрбір сақинаға тағы он кіші сақина тағылады. Ағаш сабына тиетін сақинаның бөлігі қалайы ішіне орналастырылады. Бұл жері, қолмен тартып дауыс шығаратын жері. Сапайи -кеудемен итеріп, шайқатылып, қолмен ұрғылайтын құрал.

Қасық

Бір-біріне қарама-қарсы қойылып соғыстырып ойнайтын қасық, әртүрлі дыбыс шығарады. Әдетте, бұл алма мен қара өрік ағашынан жасалады. Оң қолда ұсталған жұп қасық сол қолдың алақанына ұрылады, сондай-ақ тізе, кеуде немесе жерге ұрылып ырғақпен орындалады.

Таş

“Çakçuk” olarak da adlandırılan bu vurmali çalgı, elips şeklinde iki taştan ibarettir. Her elde bir çifti tutularak parmaklar yardımıyla birbirine vurulmak suretiyle çalınır.

Таш

“Чақчуқ” дөпму атилиду. У икки жүп япилақ еллипсисман таштин ибарэт болуп, һәр бир қолда бир жүптин тутуп, бармақларниң ярдими билән бир биригә соқуп тавуш чиқириш арқилиқ челиниду.

Тас

“Чақчук” деп аталатын бұл ұрмалы аспап екі эллипс секілді екі тастан тұрады. Қолдардың әрқайсысында саусақтардың көмегімен ұсталып, соғылады.

Yaylı Müzik Aletleri Satar

Genellikle erik ve dut ağacından yapılan satarın uzunluğu 140 cm olup yay ile çalınmaktadır. Üç gruba ayrılan on üç teli olup on sekiz perdelidir. Makam icrasında önemli yer tutup genellikle makam mukaddimleri satar ile çalınmaktadır.

Ğircek Kumul Ğirceği

Daha çok dut ve kavak ağacından yapılan yaylı bir çalgı olan Kumul ğirceğinin teknesi silindir şeklindedir ve oyulan kısmı yılan veya keçi derisi ile kaplıdır. İki ana teli olup bu teller ipek veya çeliktendir (misina da olabilir). Ayrıca altı veya yedi kadar rezonans teli bulunabilir. Büyük ve küçük ebatları bulunan ve Kumul makamlarının icrasında kullanılan Kumul ğirceğinin kendine özgü bir çalma metodu olup sesinin yüksekliği ayarlanabilmektedir.

Dolan Ğirceği

Genellikle dut ağacından yapılan Dolan ğirceğinin teknesi daire şeklindedir ve yılan veya keçi derisi ile kaplanır. Yay ile çalınan bu ğirceğın iki ana teli olup on kadar rezonans teli bulunabilir. Uzunluğu 80 cm olup daha çok Tarım bölgesinde ve Dolanlar tarafından sıklıkla kullanıldığı için bu adı almıştır.

Каманчилик Чалғулар Сатар

Адәттә алуча вә үжмә яғичидин ясилидиған болуп, узунлиқи тәхминән 140 сантиметир келиду вә каманчә арқилиқ челиниду. Үч гуруппиға бөлүнгән он үч тал сими болуп, он сәккиз данә пәдидин тәркиб тапқан. Муқам орундаштики ассаслиқ чалғу болуп, көпинчә муқамларниң муқәддимә қисми сатар билән орундилиду.

Ғиржәк Қумул Ғиржіки

Адәттә үжмә вә тоғрақ яғичидин ясалған, каманчә билән челинидиған саздур. Қумул ғиржікиниң беши узунчақ силиндир шәклидә йүзлүкигә йилан яки өчкә териси керилиду. Қумул ғиржіки икки тарилиқ болуп, тарилири йипәктин яки полаттин болиду (мистинму ясилиду). Ундин башқа бирқанчә тал әкс сада тарилири болиду. Қумул ғиржікиниң чоң кичик түрлири болуп, қумул муқамлирини орундашта ғиржәкниң муңлуқ вә силиқ бир авази болуп авазниң юқири-төвәнликини тәңшигили болиду.

Долан Ғиржіки

Көпинчә үжмә яғичидин ясилиду, баш қисми йерим шар шәклидә болуп, йилан яки өчкә териси билән керилип қаплиниду.каманчә билән челинидиған болуп, икки тал асаслиқ орундилидиған тари вә он нәччә тал әкс сада тарлири болиду. Долан ғиржікиниң узунлуқи 80 сантиметир

Ысқымен тартылатын музыкалық аспаптар Сатар

Әдетте, өрік және тұт ағаштарынан жасалған аспаптың ұзындығы 140 см болады, оны ысқымен ойнайды. 13 бөлік ішек және 18 пернелі болып үш топқа бөлінген. Мақам орындауында ерекше орын алып сатармен бірге ойналынады.

Ғиржәк Қумул ғиржәки

Негізінен, тұт және терек ағаштарынан жасалған, ысқымен тартылатын цилиндрге ұқсайды, ойылған бөлігі жылан немесе ешкі терісімен қапталады. Ол екі негізгі ішектен тұрады, олар жібек немесе болат сымнан жасалады. Сондай-ақ, алты немесе жеті резонансты болады. Қумул мақамларының орындауында қолданылған Қумул ғиржакинің өзіне тән ерекше бір ойнау түрі болып дауысының жоғарылауы да реттеледі.

Долан ғиржәки

Көбіне тұт ағаштарынан жасалынған, долан ғиржікинің бас жағы шар секілді болады, жылан немесе ешкі терісімен қапталады. Ысқымен тартылатын бұл аспаптың екі үлкен ішегі онға дейін резонансқа ие болады. Оның ұзындығы 80 см болып, Тарым аймағында және Доландар жағынан жиі қолданылғандықтан, осылай аталады.

Kuṣtar

Kuṣtar, sapının üzerine işlenmiş olan bülbül figüründen dolayı bu adı (kuş-tar) almış olup günümüzde “huṣtar” şeklinde adlandırılmaktadır. Şekli kemana benzeyip boyu 50 cm civarındadır. Kuṣtarın eski şekli on bir telli olup günümüzde dört asıl tel ve yedi rezonans teli bulunmaktadır. Ses yüksekliği ve niteliğine göre değişik şekilleri mevcuttur.

Ziltar

Otuz beş teli bulunan ziltar, satar, rebap, kalun ve gitar gibi çalgı aletlerinin yerine de kullanılmaktadır. Sesi ince olup diğer müzik aletleriyle birlikte ya da tek başına çalınmaktadır.

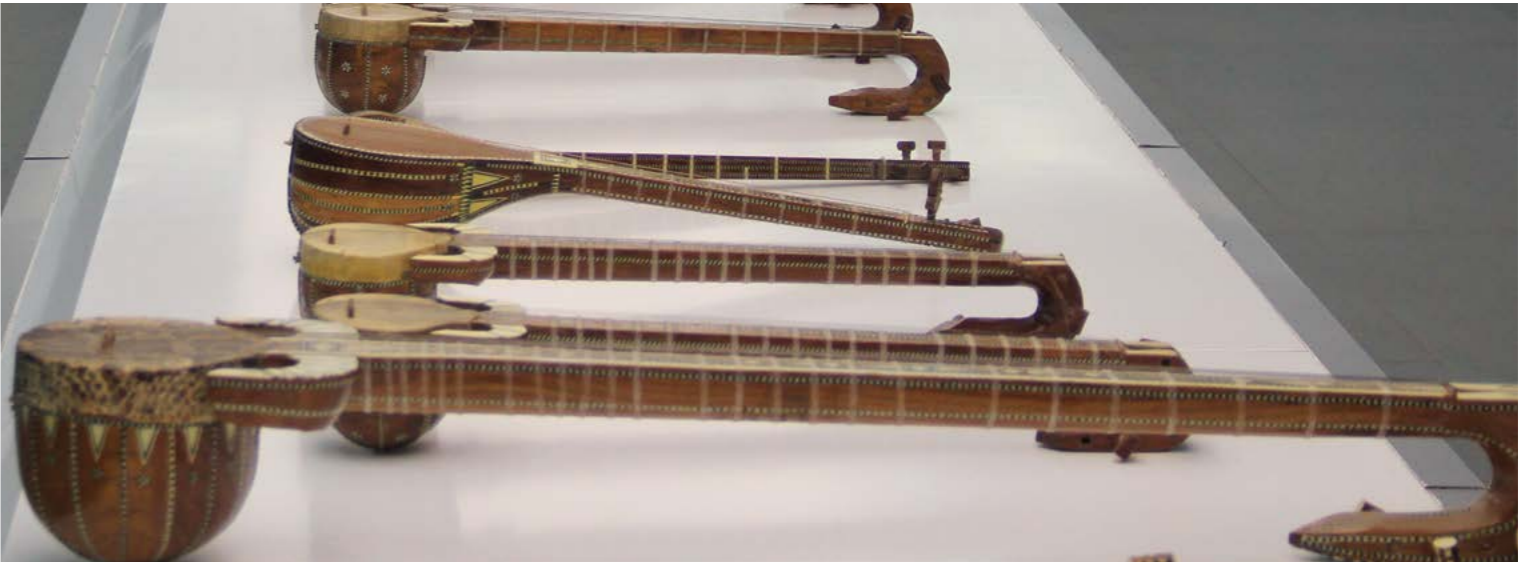
узунлиқида болуп, тарим дәряси бойидики долан бостанлиқлирида тарқалғанлиқидин “Долан ғиржіки” дәп аталған.

Қуштар

Қуштар дәстисиниң үстигә булбулниң оюп ясилидиған болғачқа, бурун у “қуштар” дәп аталған. Бүгүнки күндә униң нами хата һалда “хуштар” дәп атиливатиду. Шәкли искирипкиға охшап қалидиған болуп, узунлиқи 50 сантиметир әтрапида болиду. Қуштарниң бурунқи шәкли он бир тарилиқ болуп, һазирқи қуштарлар төт асасий тара вә йәттә әкс сада тарисидин тәркиб тапқан. Авазниң юқири төвәнлики вә алаһидиликигә қарап бирқанчә түрлири мәвжүттур.

Зилтар

35 тарилиқ болуп, сатар, рабаб, қалун вә гитар қатарлиқ чалғуларниң орнида қоллинилиду. Зилтарниң авази зил, инчикә болуп, башқа сазлар билән биргә яки ялғур челишқа болиду.

Құстар

Құстар, бұл өсімдік сабағынан жасалған, бұлбұлға ұқсайтындықтан, осылай аталған (құс-тар). Бүгінде оны “хуштар” деп қолданып кеткен.

Ол скрипкаға ұқсайды және ұзындығы 50 см болады. Құстардың ескідегідей, 11 бір ішекті, қазіргі кезеңде 4 ішегі бар және жеті резонансқа дейін тартылады. Дыбыс биіктігі мен сапасына байланысты әртүрлі пішінде кездеседі.

Зилтар

Отыз бес ішегі бар зилтар - сатар, ребап, қалун және гитарларын орнына да қолданылады. Зилтардың дыбысы жіңішке болып, басқа аспаптармен бірге немесе тек өзін тартуға болады.

HALK DANSLARI ХӘЛҚ УССУЛЛИРИ ХАЛЫҚ БИЛЕРІ

Hareket sanatı veya hareket dili olarak bilinen halk dansı, Uygurların bayram ve eğlence kültürünün vazgeçilmez unsurları arasındadır. Belirli bir ritim eşliğinde insan bedeninin adeta bir enstrüman gibi kullanıldığı dans sanatı, eğlenmenin yanı sıra kültürel mirasın nesilden nesile aktarılmasında zihinsel ve fiziksel olarak eğitici bir rol üstlenmekte ve millî bir kimlik taşımaktadır.

Һәрикәт сәнити яки һәрикәт тили болған хәлқ уссули, Үйғурларниң байрам вә көңүл ечиш мәдәнийитиниң айрилмас бир қисмидур. Уссул сәнитидә инсан бәдини мәлум бир ретимға әғәшкән һалда худди бир алаһидә әсвапқа охшаш ишләйду. Уссул сәнити көңүл ечиш билән бир вақитта йәнә мәдәнийәт мираслириниң әвладдин әвлатқа давам қилишида тәрбийви әһмийәткә игә болуп, өз нөвитидә муһим милли кимликни ипадә қилмақтидур.

Қозғалыс өнері немесе қозғалыс тілі деп білінген ұлттық биі, Үйғырлардың мейрам мен көңіл-көтеру мәдениетінің айырылмас бөлшегінің бірі. Белгілі бір ритмнің сүйемелдеуімен адам денесінің былайша айтқанда, бір аспап секілді қолданылатын би өнері, көңіл көтерудің, яғни, мәдени мұраның ұрпақтан ұрпаққа берілуі психологиялық және физиологиялық тұрғыдан да білім беру рөлі мен ұлттық бір ғұрыпты дәріптейді.

SEMA DANI САМА УССУЛИ САМА БИИ

Uygurların eski Türk dini temelli bir ritüeli olan sama dansı, Ramazan ve Kurban bayramlarında Kaşgar'da bulunan "Heytgaḥ Camii" ile özdeşleşmiştir. Bayram namazının ardından caminin geniş avlusunda yüzlerce kişi vecd ile aynı anda sama oynamaktadır. Bu dans sadece erkekler tarafından icra edilmesi ve davul-zurna eşliğinde gerçekleştirilmesi yönüyle diğer danslardan ayrılır. Dini temelli olan ve yazılı kaynaklarda da "raks u sama" şeklinde ifade edilen bu dans, günümüzde Kazakistan'da yaşayan Uygurlar arasında da kısmen devam etmektedir.

Сама уссули Уйғурларның қәдимқи Түрк динини асас қилған бир мурасим болуп, рози һейт вә қурбан һейтларда Қәшқәрдики "һейтгаһ мәсчитини" билән чәмбәрчәс бағланған. һейт намизидин кийин йүзлигән кишиләр мәсчитниң һойлисида висиди билән биргә сама уссули ойнайду. Пәқәт әрләрниң шундақла думбақ вә сонай музикиси биләнла ойниши сама уссулиниң башқа уссулардин пәрқини көрситиду. Динни асас қилған шундақла язма мәнбәләрдә "рәқси сама" болуп ипадиләнгән сама уссули Қазақистанда яшаватқан Уйғурлар арасидиму қисмән давам қилмақтидур.

Ўйғурлардың ески Түрк динине негизделген бир дини сама би бар, Рамазан және Қурбан айт мейрамында Қашғарда табылған "һейтгаһ мешитинде" анықталған. Айт намазынан кейин жүздеген адам мешиттиң кең алаңында барлығы бирге сама биин билейди. Бұл би тек қана ерлер арасында орындалатын және дауылпаздың сүйемелдеуімен жүзеге асып, басқа билерден ерекшеленеди. Динге негизделип және жазба ескерткіштерде "рәқси сама" түрінде көрсетілген бұл би, бүгінде Қазақстанда өмір сүретін Ўйғурлар арасында да жалғасын табуда.

DOLAN DANSI ДОЛАН УССУЛИ ДОЛАН БИЇ

Uygurların geleneksel eęlenceleri olan meşreplerde danslar önemli bir yer tutmakla birlikte meşreplerde tek kişilik, iki kişilik veya toplu ussuller icra edilmektedir. Dolan meşreplerinde kadın erkek karışık şekilde oynanan ve dört temel hareket etrafında şekillenen Dolan dansı, eski Dolan Uygurlarının yaşam tarzını yansıtmaktadır. Ancak günümüzde deęişen toplumsal şartlar neticesinde eęlence faaliyetlerinin içerisinde yer almaya başladığını söylemek mümkündür. Günümüzde Kazakistan'da yaşayan Uygurlar arasında düğün ve çeşitli toylarda Dolan dansı icra edilmektedir.

Уссул Уйғурларниң әнәниви көңүл ечиш паалиятлириниң бири болған мәшрәпләрдә муһим урунда туридиған болуп, адәттә ялғуз кишилик, қош кишилик вә көп кишилик уссулар ойнилиду. Долан уссули долан мәшрәплиридә әр-аял арилашшәкилдә, төтәсасий һәрикәт әтирапиға шәкилләнгән болуп, қәдимқи доланлиқларниң һаятини (өрп-адитини) әкс әттүрмәктидур. Пәқәт бүгүнки турмуш шараитлириниң нәтижисидә көңүл ечиш паалиятлири шәклигә киргән болуши мумкинду. Бүгүн Қазақистанда яшаватқан Уйғурларниң той вә хилму-хил мурасимларда долан уссули ойналмақтидур.

ıygırлардың дәстүрлі көңіл көтеру салтында билер маңызды орын алады, сонымен қатар билер бір кісілік, жұппен немесе топпен орындалады. Долан биі әйел мен еркек араласып билейтін және төрт әрекетке негизделген Долан биі ескі ıygırлардың өмір сүру салтын көрсетеді. Алайда бүгінде өзгерген әлеуметтік шарттардың нәтижесінде көңіл көтеру мақсатында орындалатынын айтуы мүмкін. Бүгінде Қазақстанда тұратын ıygırлардың арасында үйлену тойы мен басқа да тойларда Долан биін билейді.

ÇINE-SAMAVER DANI ЧИНЭ-САМАВЭР УССУЛИ ШЫНЫ-САМАУРЫН БИ

Bu dans, çay tutuş meşrebinin mukaddimesi mahiyetindedir ve kendine has bir tarzı vardır. Bazen tek, bazen çift elle servis edilen çay ikramı sırasında meşrep ehli, adeta hünerlerini yarıştıır. Bu hareketler, çine dansının temel hareketlerini teşkil eder. Zamanla çay tutuş hareketleri, dansların içerisinde yerleşmiş ve müstakil bir ussul halini almıştır. Kızlar, saçını kırk parça örer ve her kızın başında içinde çay olan dokuz çine/kase bulunur. Erkek dansçıların başının üzerinde ise semaver bulunur. Günümüzde dansların icra bağlamları değişmiş, bu nedenle de çeşitli danslar bir dans içerisinde birleştirilerek oynanır hale gelmiştir. Ayrıca günümüzde bu dans, geleneksel bağlamından kopup çeşitli düğün ve eğlencelerde profesyonel dansçılar tarafından icra edilmektedir. Bunların yanı sıra çaq, kaşun senemi, Nazirkum, lepper, Kaşgar senemi, cine-tehse, dap, doppa, saç dansı gibi çok sayıda dans mevcuttur.

Бу хил уссул, чай тутуш мәшрипиниң муққәдимиси болуп, өзигә хас алаһидилики бар. Мәшрәп әһли бәзидә тақ қоли билән бәзидә икки қоли билән чай тутуш һүнәрлирини бәслишиду. Бу һәрикәтләр чинә уссулиниң асасий қисмини тәшкил қилиду. Вақитниң өтүши билән чай тутуш һәрикәтлири уссулниң ичидин урун алиду вә мустәққил бир усул һалиға келиду. Қизлар чечини қириқ тал өрүп бешиға ичидә чай болған тоққуз пиялә чайни бешиға қойиду. Әр уссулчиларниң бешиға самавәр қойиду. Күниимиздә уссулчиларниң ойнаш һалити өзгирип, нурғунлиған уссуллар бирлишип ойнайдиған һаләткә кәлди. Болупму бу хил уссуллар әнәниви һалитидин чиқип хилмухил той вә көңүл ечишларда кәспий уссулчилар тәрипидин ойналмақтидур. Булардин башқа, чақ, качуң сәними, назиркум, ләпәр, қәшқәр сәними, чинә-тәхсә уссули, дап уссули, доппа уссули, чач уссулиға охшаш нурғунлиған уссуллар бардур.

Бұл би, шәй ұстау дәстүрінің бастамасына негізделген және өзіне тән ерекше бір стилі бар. Кейде бір қолмен, кейде қос қолмен шәй ұстау дәстүрлерін көрсетеді. Бұл әрекеттер шыны биінің ерекше әрекеттерінің негізі болады. Заманында шәй ұстау әрекеттері, бидің бір бөлігіне айналып өз орнын тауыпты. Қыздар шашын қырыққа бөліп өреді және әр қыздың басында шәй құйылған тоғыз шыны болады. Еркек бишілердің басында самавурин болады. Бүгінде бидің әрекеттері өзгеріп, сол себепті де әртүрлі билер бірігіп бір би болыпты. Ерекше айта кетерлік жәйт, бүгінде бұл би дәстүрлі мағынасынан бөлініп үйлену тойы және көңіл көтеру орындарында кәсіби бишілердің орындауында биленеді. Бұлардан басқа качуң сәними, назиркум, ләпәр, қәшқәр сәними, чинә-тәхсә уссули, дап уссули, доппа уссули, чач уссули сәкилди басқа да түрлері бар.

Топлumsal
Уйгуламалар,
Ритüeller ve Şölenler

Аммиви Паалийәтләр,
Той-Мурасимлар

Тұрмыс-салт
жырлары

DOĞUM ТУҒУТ ТУУ

Çocuklu ev pazar,
çocuksuz ev mezar.

Uygurlar arasında doğum için "Tuğut, ceñ (doğum savaştır)" ifadesi kullanılır ki bu, doğumun zorluğuna dikkat çekmektedir. Ancak neslin devamı ve toplum içinde ailenin itibarı açısından diğer Türk boylarında olduğu gibi, Kazakistan'da yaşayan Uygurlar arasında da doğum, önemli ve mutluluk kaynağı bir olaydır.

Hamilelik Dönemi

Uygurlarda hamile kadın için "igen" sözcüğünün yanı sıra "hamildar", "yüklük", "yükü bar", "yük kötürgen" "ikki kat", "ağır boy", "ağır ayağ", "içlig", "evinlig" gibi ifadeler kullanılmaktadır. Hamile kalmak anlamında ise "hamildar bolmak", "ikki kat bolmak", "eğir boy bolmak", "eğir ayağ bolmak", "korsakta kalış", "korsak kötürmek", "boyida kalmak", "ağır ustihan bolmak", "boğaz bolmak" gibi ifadeler kullanılmaktadır. Uygurlarda hamile kadının "aşermesi" için "sezik", "sezik boluş", aşerme dönemine ise "seziklik dönemi" adı verilir. Bu dönemde, kadının canının istediği yiyecekler temin edilmeye çalışılır. Ayrıca hamile kadının canının çektiği yiyeceklere göre doğacak bebeğin cinsiyeti belirlenmeye çalışılır.

Балилик өй базар,
балисиз өй мазар.

Уйғурлар арасида туғутқа "туғут, жәб" дәйдиған гәп бар. Бу туғутниң қийин икәнликени ипадиләйду. Ликин, нәсилниң давам қилиши вә аилиниң иззәт-итибари үчүн башқа Түрк қәвимлиридикәдәк Қазақистандики Уйғурлар арасидиму туғут муһим вә хушаллинарлиқ бир иштур.

Һамилилик Чағлири

Уйғурларда һамилә аяллар учун "игән"дин башқа "һамилдар", "йүклүк", "йүкү бар", "йүк көтүргән" "икки қат", "иғир бой", "иғир аяқ", "ичлиг", "әвинлиг" дигәндәк ипадиләр қоллинилмақта. Һамилә қилиш мәнисидә болса "һамилдар болмақ", "икки қат болмақ", "әғир бой болмақ", "әғир аяғ болмақ", "қорсақта қилиш", "қорсақ көтүрмәк", "бойида қалмақ", "иғир устихан болмақ", "боғаз болмақ" дигәндәк ипадиләр қоллинилмақта. Уйғурларда һамилә аялларниң сизики үчүн "сизик болуш", сизиклик вақти үчүн болса "сизиклик вақти" дийилиду. Бу вақитта, һамилә аялниң көңли тартқан йимәкликләрни һазирлап биришкә тиришилиду. Униңдин башқа, һамилдар аялниң көңли тартқан йимәкликләргә асасән, туғилидиған балиниң жинсийәти тәхмин қилиниду.

Балалы үй - базар,
баласыз үй - мазар

Ўйғурларда тууға байланысты "Тугут, джен (босану бір соғыспен бірдей)" деген мағынада қолданылып, босанудың қиындығына мән береді. Басқа Түркі халықтары сияқты ұйғурларда да ұрпақ жалғастығы және қоғамдағы отбасы қиындықтары маңызды және бақыттың қайнар көзі болып саналады.

Жүктілік кезеңі

Ўйғурларда жүкті әйелдерге "иген" және де оған ұқсас "һамилдар", "жүктілік", "жүкті", "жүк көтерген", "екиқабат", "ауыр бой", "ауыр аяқ", "ичлик", "евинлик" деген сияқты сөздер қолданылады. Жүкті болу сөзінің орнына "һамилдар болу", "еки қат болу", "егір бой болу", "егір аяқ болу", "құрсақта қалу", "құрсақ көтеру", "бойда қалу", "ауыр устихан болу", "бұғаз болу" деген сөздер қолданылады. Ўйғурларда екиқабат әйелдердің "жерігі" үшін "sezik", "sezik bolu", жерік кезінде болса "жерік уақыты" деп айтады. Бұл уақытта әйел жегісі келгенін жеу керектігіне сенеді. Сондай-ақ, екиқабат әйелдің жегісі келген тамақтарынан дүниеге келетін

Hamile kadının canı ekşi yiyecekler isterse oğlan; tatlı yiyecekler isterse kız doğuracağına yorulur. Hamile kadınlar ağır işlerde çalıştırılmaz, iyi beslenir ve el üzerinde tutulur. Hamile kadın, tavşan eti yemediği gibi tavşana da bakmaz. Eğer bakarsa doğacak çocuğun dudağının yarık olacağına inanılır. Yine deve eti yemez, yediğinde doğumun gecikeceğine inanılır. Aşerme döneminde kadın, kime çok bakarsa doğacak bebeğin de ona benzeyeceği inancı vardır. Hamileliğin ilk dönemlerinde, kadın geceleri korkar düşüncesiyle yalnız bırakılmaz. Hamile kadın yalnız kaldığında, ona cin-şeytan ve albastı zarar verebilir. Bu nedenle, hamile kadının yastığının altında daima bıçak bulundurulur. Çünkü kara basmasının sebebi kötü ruhlardır; dolayısıyla kesici bir alet yanında bulunduğunda kara basmayacağı düşünülmektedir. Hamile kadın, bebeğinin düşmemesi için çok itinalı davranır. Kadınların düşük yapması, doğumdan da zor bir olay olarak görülür ve bu durum "Bir çüşek, on tuğuttin yaman! (Bir düşük, on doğumdan beterdir!)" şeklindeki Uygur atasözleriyle ifade edilmiştir.

намилә аял аччиқ-чүчүк нәрсиләргә сизик тартқан болса оғул, татлиқ йимәкликләргә сизик тартқан болса қиз туғиду дәп тәбир бирилиду. намилдар аяллар иғир ишларни қилмайду, яхши биқилиду вә қоғдап, қәдирлиниду. намилдар аял, тошқан гөши йимәйду вә тошқанғиму қаримайду. Әгәр қариса туғулидиған балисиниң тошқан калпук болуп қалидиғанлиқиға ишиниду. Униңдин башқа төгә гөши йимәйду, йисә туғити кичикип китиду дәп қарайду. Сизиктики аял кимгә жиқ қарап бәрсә, туғидиған балисиниңму униңға охшайдиғанлиқидәк көз-қарашму бар. намиликиниң дәсләпки басқучлирида, намилә аял кичилири қорқуйду дигән қараш билән ялғуз қоюлмайду. намилдар аялни ялғуз қойғанда униңға жин-шәйтан вә алвастилар зиянкәшлик қилиши мумкин. Шу сәвәплик намилә аялниң ястүқиниң астида дайим пичақ сақлиниду. Чүнки қара бисишниң сәвәби яман роһлар болуп, кәскин бир қурални янда сақлиғанда қара басмайду дәп қаришиду. намилдар аял, балисиниң чушуп кәтмәслики учун наһайитиму диққәт билән һәрикәт қилиду. Балиниң чушуп китишигә, туғуттинму қийин бир әһвал сүпитидә қарилиду вә буниң үчүн "бир чүшүк, он туғуттин яман!" дәйдиған мақал-тәмсилму бар.

сәбидиң жынысын билуге тырысады. Екіқабат әйел ащы тағамдар жегісі келсе ұл, тәттілер жегісі келсе қиз туатынын болжайды. Екіқабат әйелдер ауыр жұмыстар жасамайды, жақсы тамақтанады және оларға құрмет қәрсетеді. Екіқабат әйел қоян етін жемеумен қатар қоянға да қарамайды. Егер қараған жағдайда туатын сәбидиң ерні тесік болатынына сенген. Және де түйе етін жеуге болмайды, жеген жағдайда босану уақыты ұзаратынына сенген. Екіқабат әйел жерік кезінде біреуге көп қараса туатын сәбиі де соған ұқсайды деген сенім бар. Екіқабат әйел алғашқы кезеңдерінде қараңғыдан қорқатын болғандықтан жалғыз қалдырмайды. Жалғыз қалған жағдайда оған жын-шайтандар зиян көрсетуі мүмкін. Сондықтан, екіқабат әйелдиң жастығының астына әрқашан пышақ қоятын болған. Өйткені, жаманшылық қара рухтардан деп сенді. Сол үшін кесетін бір құрал-сайман жанында болса, жаман нәрселер болмайды деп ойлаған. Екіқабат әйел сәбиін түсіріп алмау үшін өзін өте тиянақты ұстайды. Әйелдердиң түсік тастауы босанудан да ауыр жағдай деп біледі және бұл жағдайда "Бір жүшек, он тұғыттан яман" (бір түсік он босанғаннан да жаман) деген ұйғыр мақалымен беріледі.

Doğum Sırasındaki Âdetler

Kadının ilk doğumu, anne-babasının evinde gerçekleşir. Doğum vakti yaklaştığında, hamile kadının anne ve babası dünürlerinin evine bir bohça hazırlayıp gelerek doğum yarması için kadını isterler. Kadının kaynanası ve kayınbabası da buna izin verir. Kızın ilk doğumunu ve çocuğa isim verme işlerini gelinin anne ve babası üstlenir. Gelin, kaynanasının evinden ayrılmadan önce kaynana tütsü yarıp gelinin başında dolaştırır ve gelin annesinin evine gider. Doğum günü yaklaştığında hamile kadın için özel bir oda hazırlanır ve hamile kadın ailenin diğer fertlerinden ayrılır. Bebeğin doğumu anında, doğum yaran kadına refakat eden hanıma doğum anası (tuğut anisi) denir. Odasının ayrıldığı günden itibaren ona bir doğum annesi eşlik eder. Çocuk doğduktan sonra da erkek tarafı bohça hazırlayıp gelir. Kadın tarafına teşekkür ederek anne ve çocuğu götürürler.

Doğum Sonrası

Kadın, doğum yaptıktan sonra babaya ve ailesine hemen haber iletilir. Tüm yakınları babayı kutlar ve bu haberi getiren kişiye de müjdelik verilir. Doğum yarılan odaya yedi gün boyunca kadının öz annesi ve doğum annesinden başkası girmez. Eve ise 12 gün boyunca aile dışından kimse alınmaz, bu süreye “ider” denir. Ауғса evde doğum yaran kadının olduğuну

Туғут Жәрянидики Адәтләр

Аял кишиниң биринжи туғути, ата-анисиниң өйидә болиду. Туғутқа йиқин, һамилдар аялниң ата-аниси қудилириниң өйигә бир бохча һазирлап, туғути үчүн қизини алғили килиду. Һамилдарниң қийин атиси вә қийин анисиму бунинға рухсәт қилиду. Һамилдар қизниң тунжи туғути вә боваққа исим қоюш ишлирини өз ата-аниси орунлаштуриду. Килин, қийин ата-анисиниң өйдин айрилиштин бурун қийин ана тутуруқ силип, килиниң бишидин өрүйдү вә униңдин кийин килинини анисиниң өйигә йолға салиду. Туғути йиқинлашқанда, һамилдар аял үчүн айрим бир өй һазирлиниду вә һамилә аял өйдики башқа кишиләрдин айрим бу өйдә қалиду. туғут жәрянида, туғутлуқ аялға һәмра болған аялға туғут аниси дийилиду. Өйи айрилған күндин башлап һамилдарға туғут аниси һәмра болиду. Бовақ туғулғандин кийин, йигит тәрәп бохча тәйярлап килиду вә қизниң өйидикиләргә рәһмитини билдүрүп туғутлуқ аялни вә бовиқини өйигә илип қайтишиду.

Туғуттин Кейин

Һамилә аял туғқандин кийин, бовақниң дадисиға вә аилисигә дәрһал хәвәр йәткүзилиду. Пүтүн йиқинлири бовақниң дадисини тәбрикләйду вә хәвәр илип кәлгән кишини тартуқлайду. Туғут өйигә, йәттә күнчә туғутлуқниң өз аниси вә туғут анисидин башқа һичким кирмәйду.

Туу кезиндеги әдет-ғұрыптар

Әйел биринши босанғанда ата-анасының үйинде болады. Босану уақыты жақындағанда екіқабат әйелдің ата-анасы құдаларының үйине бір түйіншік дайындап әкеліп әйелдің босануы үшін рұқсат алады. Әйелдің қайын анасымен қайын атасы бұған рұқсат береді. Қызының бірінші босануы және сәбиге ат қою қыздың ата-анасына жүктеледі. Келін қайын анасының үйінен шығарда қайын анасы түтіндік жасап келіннің басынан айналдырып болғаннан кейін келін ата-анасының үйіне кетеді. Туу уақыты жақындағанда екіқабат әйелге арнайы бөлме дайындалады және екіқабат әйел отбасындағы кісілерден бөлектенеді. Сәбидің тууы жақындағанда босандырған әйелге “тұғұт анеси” (дүниеге келтірген анасы) деп айтады. Арнайы бөлмесінен кеткен күннен бастап әйелге дүниеге келтірген анасы көмектеседі. Сәби туылғаннан кейін еркек кісілер түйіншік дайындап әкеледі. Әйелдерге алғыс айта отырып әйел мен баланы алып кетеді.

Босанғаннан кейін

Әйел босанғаннан кейін сәбидің әкесіне және отбасына хабар жіберіледі. Барлық жақындары әкесін құттықтап және бұл хабарды жеткізген кісіге де сүйіншісін береді. Сәби туылған бөлмеге

belirtmek için de kapının üzerine kırmızı bez asılır ve evi kötü ruhlardan korumak için adrasman (überlik), arça ve elma kurusundan daima tütsü yapılır. Bebeğin kırkı çıkıncaya kadar doğum yaran kadın, anne-babasının evinde kalır. Bu sürede doğum yaran kadın, bebeğin bakımını da annesinin yardımıyla öğrenmiş olur.

Çocuğun İlk Emzirilişi

Yeni doğan bebek, emzirilmeden hurma ezilerek ağzına değdirilir. Ardından annesi, bebeği emzirmeden önce göğsünü yıkar ve “Bismillah” diyerek bebeği emzirir. Aksi takdirde çocuğun süte doymayacağı ve kötü bir insan olacağı anlayışı hâkimdir.

Çocuğa Ad Verilmesi

Bebek doğduktan 3 ila 7 gün içinde isim verilir. İsim verme işlemini genellikle ailenin ya da mahallenin bir büyüğü veya imam gerçekleştirir. Bebeğin sağ kulağına ezan, sol kulağına tekbir getirilerek isim verilir. İsim verme işlemi bitince, akrabalara ve misafirlere yemek ikram edilir.

Çocuğun Beşiğe Konulması

Bebek, ilk kez beşiğe yatırılmadan önce “böşük toyı” adı verilen tören yapılır. Bebeğin beşiğe alınması, genellikle Perşembe ve Pazar günleri akşam vaktinde yapılır. Bebek dünyaya geldikten 15-20 gün sonra, yani göbeği kesildikten sonra “böşük

бу өйгә 12 күнчә уруқ-туққандин башқилар киргүзилмәйдиған болуп, бу бир мәзгилниң исми идәғдур. Униңдин башқа өйдә туғутлуқ аял барлиқини ипадиләш үчүн, ишиқниң үстигә қизил лата исип қойилиду вә өйни яман роһлардин қоғдаш үчүн, адресиман, арча вә алма қиқидин дайим исриқ силиниду. бовақниң қириқи чиққичә, туғутлуқ аял, ата-анисиниң қишида қалиду. Бу жәрянда, туғутлуқ аял бовиқини биқишни анисиниң ярдимидә үгиниду.

Бовақни Еғизландуруш

Йиңи туғулған бовақ, имитилилмәстин, хорма изип ағзиға сүртилиду. Униңдин кийин бовақниң аниси имитиштин бурун, көксини юйиду вә “бисмиллаһ” дәп бовақни имитишкә башлайду. Бундақ қилмиғанда бовақниң ана сүтигә тоймайдиғанлиқи вә яман адәм болуп чиқидиғанлиқидәк бир көз қараш мәвкуттур.

Боваққа Исим Қоюш

Бовақ туғулғандин кийин 3-7 күн арисида исим қоюлиду. Исимни адәттә аилиниң яки мәһәллиниң бир чоқи вә яки имам қойиду. Бовақниң оң қулиқиға әзан, сол қулиқиға тәқбир оқулуп исим қойилиду. Исим қоюш ахирлашқандин кийин, уруқ-туққанларға вә миһманларға тамақ тартилиду.

жеті күнге дейін сәбидің анасымен дүниеге келтірген анасынан басқа ешкім кіруге болмайды. Үй ішіне болса 12 күнге дейін отбасынан басқа сырттан ешкім келмейді. Бұл уақыт аралығын “иде” деп айтады. Сондай-ақ жаңа босанған әйелдің үйде екенін білдіру үшін есікке қызыл шүберек іледі және үйді жаман нәрселерден сақтау үшін адыраспан, арша және кептірілген алмадан түтіндік жасайды. Сәбидің қырқы шыққанға дейін босанған әйел ата-анасының үйінде қалады. Бұл уақытта босанған әйел сәбидің күтімін анасының көмегімен үйренеді.

Сәбидің алғаш емізілуі

Жаңа туған сәбиді емізбестен бұрын құрманы езіп аузына тигізеді. Содан кейін анасы сәбиін емізбей тұрып кеудесін жуып, Бісміллә деп сәбиді емізеді. Әйтпесе, бала сүтке тоймай қалуы және жаман адам болады деген сенім бар.

Балаға ат қоюш

Сәби туылғаннан кейін үш немесе жеті күн ішінде ат қояды. Негізінде сәбиге атты отбасының немесе сол ауданның үлкені болмаса имам қояды. Сәбидің оң құлағына азан, сол құлағына текпір айтып ат беріледі. Атты қойып болғаннан кейін туысқандарға және қонақтарға дастархан жайылады.

annesi” adı verilen yaşlı bir kadın tarafından beşiğe alınır. Halk arasında beşik anası (böşük anisi), “ırımçı” diye de bilinmekte ve ona derin bir saygı duyulmaktadır. Beşik anası, bebek için hazırlanan beşiğin yönünü kibleye dön-dürüp dua ettikten sonra beşiği hazırlamaya başlar. Beşik ha-zırlandıktan sonra, beşik anası beşiğin etrafını tütsüler ve bebeği eline alıp, vücudunu hafifçe ovduktan sonra usulca beşiğe koyar. Bebeğin iki bacağını düzelterip üzerine bir örtü örter ve örtünün üzerini iple bağlar. Beşiğin baş kısmına erkek çocuk ise bıçak; kız ise ayna asılır.

Çocuğun Kırklanması

Bebek doğduktan kırk gün sonra “kirik süyi” adı verilen kırklama işlemi yapılır. Geniş bir odada toplanan kadınlar, yere serilen sofranın etrafında dizilir. Sofranın üzerine iki kap konur. Kaplardan birinde temiz bir su, suyun içine altın veya gümüş ziynet eşyaları, elma kurusu, gül yaprağı vs. konur. Bebeğin cinsiyetine ve bölgelere göre suya konan nesnelere değişiklik de göstermektedir. Örneğin, kız bebeğin kırk suyuna adrasman (tütsüde kullanılan bitki) atılırken erkek bebeğin kırk suyuna aşık atılmaktadır. Meclisteki en yaşlı kadından başlanarak 20 kişi kırk suyundan ikişer kaşık sofradaki diğer kaba aktarır. Suyu aktarırken herkes “Bahtlı olsun, akıllı olsun, uzun yaşasın” gibi bebeğe ilişkin üç dileğini sesli olarak söyler. Sonunda

Бовақниң Бөшүккә Қоюлиши (Бөшүк Тойи)

Бовақ, тунжи қитим бөшүккә ятқузулиштин бурун “бөшүк тойи” намлиқ бир мурасим өткүзилиду. Бовақниң бөшүккә қоюлиши адәттә пәршәмбә вә йәкшәнбә күнлири ахшам вақтида өткүзилиду. Бовақ туғулуп 15-20 күндин кийин, яни киндики кисилгәндин кийин “бөшүк аниси” нами бирилгән яшқа чоң бир аял тәрипидин бөшүккә қоюлиду. Хәлқ арисидә бөшүк аниси “иримчи” дәпму атилиду вә чоңқур һөрмәтлиниду. Бөшүк аниси, бовақ үчүн һазирланған бөшүкниң йөнилишини айландуруп қилвигә тоғурлап дуа қилғандин кийин, бөшүкни тәйярлашқа башлайду. бөшүк тәйяр болғандин кийин бөшүк аниси бөшүкниң әтирапиға исирик салиду вә бовақни қолиға илип вужудини йиник силиғандин кийин, иһтиятчәнлиқ билән бөшүккә қойиду. бовақниң ики пачиқини түзләп, үстини бир япқуч билән япқандин кийин, япқучниң үстини тана билән бағлайду. бөшүкниң баш қисмиға, қиз бовақ болса пичақ, оғул бовақ болса әйнәк исип қойилиду.

Қириқи Сүйи

Бовақ туғулуп қириқ күндин кийин, “қириқ сүйи” дәп атилидиған қириқини чиқириш күни тәбриклиниду. Чоң бир өйдә топланған аяллар, йәргә силинған дастиханниң әтирапиға тизилип олтуришиду. Дастиханниң үстигә ики танә дас қоюлиду. Дасниң бирсигә пакиз су, суниң ичигә алтун,

Сәбиди бесиккә салу

Сәбиди алғаш бесиккә жатқызарда “бесик той” деген салтанатты той жасалынады. Сәбиди бесиккә жатқызу негизинде бейсенби және жексенби күндери кешки уақытта жасалынады. Сәби туылғаннан 15-20 күннен кейин яғни киндиги кесилгеннен кейин “бөшик анасы” атымен аталатын жасы үлкен әйел киши бесиккә жатқызады. Халық аузында бесик анасы “ырымшы” деп те танылады және оған үлкен құрмет көрсетиледи. Бесик анасы сәбиге арнайы дайындалған бесиктиң бас жағын құбылаға қаратып дұға оқып болғаннан кейин бесикти дайындауды бастайды. Бесик дайын болғаннан кейин бесик анасы бесиктиң айналасын түтінмен аластайды және сәбиди қолына алып ақырын денесин сипалап бесиккә жатқызады. Сәбидиң еки аяғын жөндеп жатқызып үстине жамылғы жабады және жамылғының үстин жіппен байлайды. Бесиктиң бас жағына еркек бала болса пышақ, қыз бала болса айна илип қояды.

Баланы кырқынан шығару

Сәби туылғаннан қырық күннен кейин “қырық суы” деп атап қырқынан шығаруды бастайды. Кең бөлмеде жерге төселген дастархан басында әйелдер қауымы жиналады. Дастархан үстине еки ыдыс қойылады. Ыдыстың биреуинде таза су, судың

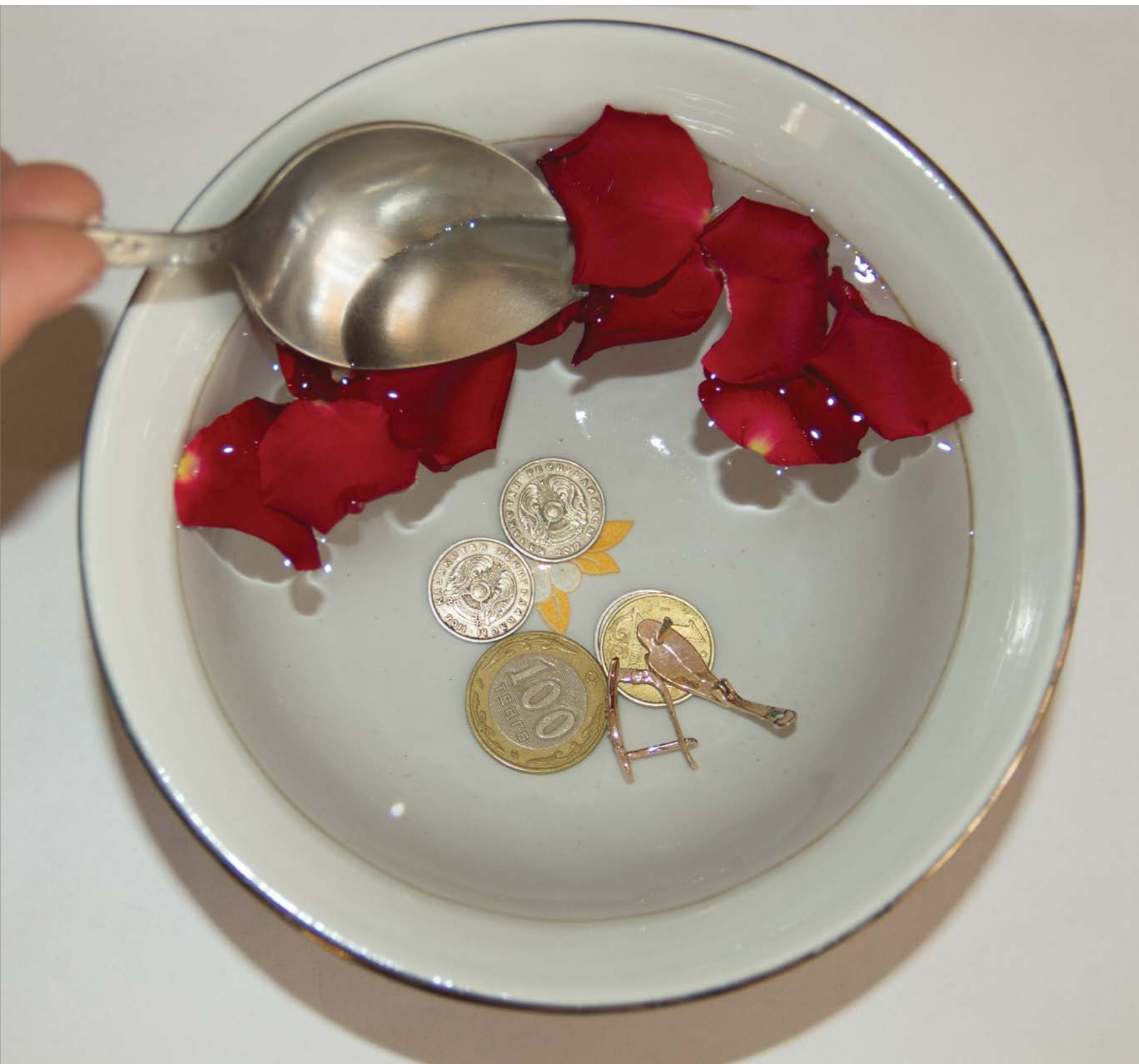
bebek için topluca dua edilir. Bebeği yıkamak için ısıtılan suya karıştırılan kırk suyu ile bebeğin bütün vücudu yıkanır. Böylece kırklama işlemi sona erer.

күмүш зиннәт боюмлири, алма қиқи, гүл яприқи қатарлықлар қоюлиду. Бовақниң кинсийити вә йәр пәриқиғә асасән суға силинидиған нәрсиләрдә пәриқликләр болиду. Мәсилән: қиз бовақниң қириқ сүйигә адрасман (исриқ силишта қоллинилидиған от) қоюлиду, әркәк бовақниң қириқ сүйигә һошуқ қоюлиду. мурасимдики әң яшқа чоң аялдин башлап 20 киши қириқ сүйидин ики қошуқтин илип йәнә бир дасқа төкиду. суни төккәч һәммиси “бәхитлик болсун, әқиллик болсун, узун яшисун” дигәндәк боваққа мунасивәтлик үчтиликини үнлүк авазда дәйду. ахирида бовақ үчүн бирликтә дуа қилиниду. бовақни ююш үчүн иситилған суға арлаштурулған қириқ сүйи билән бовақниң пүтүн бәдини ююлиду. шундақ қилип қириқини чиқириш тамамланған болиду

ішіне де алтын немесе күміс әшекейлі заттар, кептілірген алма, гүл жапырағы және т.б. салынады. Сәбидің жынысына және ауданына қарай суға салынған заттар да ерекшелік көрсетеді. Мысалы, қыз баланың қырық қасық суына адыраспан салынса, ер баланың қырық суына асық салады. Отырған әйелдердің ең үлкенінен бастап 20 кісі қырық суынан екі қасықтан алып дастархандағы басқа ыдысқа аударып құяды. Суды құйып жатқан кезде барлығы “Бақытты болсын, ақылды болсын, өмір жасы ұзақ болсын” деген сияқты сәбиге жақсы үш тілегіні дауыстап айтады. Соңында сәбиге барлығы бірге дұға оқиды. Сәбиді жуындыру үшін ысытылған суға қырық қасық сумен бірге сәбидің барлық денесін жуындырады. Осылайша қырықнан шығару ісі бітеді.

SÜNNET СҮННӘТ ТОЙ СҮНДЕТ ТОЙЫ

Uygurlar arasında sünnet "hetne toyi" olarak ifade edilir. Uygurlarda çocuklar beş ila yedi yaş arasında sünnet ettirilir. Sünnet törenleri ise çoğunlukla ilkbahar ya da sonbaharda yapılmaktadır. Özellikle ilk erkek çocuğun sünnetine büyük önem verilir. Törenden önce çocuk için yeni yorgan, döşek ve yastık hazırlanır. Sünnet çocuğu törenden bir gün önce yeni elbiselerini giyerek mahalledeki arkadaşları ile oynar. Önceden bazı yörelerde ise ata bindirilerek mahallede dolaştırılıp kutlanıyordu. Çocuğun bindiği atın gemi, eyeri ve koşum takımları özel olarak süslenir. Çocuk önce yakın akrabaları ve mahalledeki komşularını atla ziyarete gider. Onu karşılayanlar çocuğa çeşitli hediyeler verirler ve çocuğun bindiği atın boynuna renkli örtüler asarlar ve çocuğa para verirler. Bu aynı zamanda sünnet töreninin duyurulması anlamına gelir.

Sünnet töreninden birkaç gün önce çocuk sünnet ettirilir. Sünnet işlemi için özel "sünnetçi (hetniçi)" tutulmaktadır. Çocuğu korkutmamak için akrabalarından iki üç kişi (genellikle çocuğun amcası veya dayısı) eşliğinde çocuğun odasına girilir. Sünnette kullanılacak aletler çocuğa gösterilmez. Çocuğun amcası ya da bir yakını çocuğu tutar ve tek bir getirilerek çocuğun sünneti yapılır.

Уйғурларда сүннәт той "хәтнә той" дәпмуатилиду. Сүннәттой оғул бала бәш яштин йәттә яшқичә киргән арлиқида болиду. Көпинчә һалларда күз вә әтияз пәсиллиридә өткүзилиду. Адәттә тунжи оғул пәрзәнтниң сүннәт қилинишиға һаһайити әһмиәт берилиду. Сүннәт тойдин бурун, балиға йеңи йотқан-көрпиләр һазирлиниду. Сүннәт тойдин бир күн бурун сүннәт тойи болидиған бала йеңи үсти башлирини кийип мәһәллидә достлири билән ойнайду. Бурун бәзи жайларда балини атқа миндүрүп кочиму-коча айлантуратти. Балиниң мингән етини алаһидә чирайлиқ жабдундуруп ясайду вә балиниң уруқ-туққанлири, қолум-қошнилириниң өйлирини арилайду. Бу жәрјанда уруқ-туққанлири өйлиридин бирәр тал яғлиқ елип чиқип атниң бойниға бағлап қоюшиду вә сүннәт тойи болидиған балини мубарәкләп һәр түрлүк совғиларни вә пул-пучәк бериду.

Сүннәт тойи болуштин бирқанчә күн бурун балиниң сүннити қилиниду. Кәскәкчи (хәтничичи) балиниң сүннитини қилиду. Балини қорқутивәтмәслик үчүн уруқ-туққанлардин икки-үч киши, адәттә балиниң тағилири балиға һәмраһ болуп балини ятқузиду. Чоңлардин балиниң тағиси яки йеқин бири балини тутуп туриду. Сүннити қилинғанда балини тола йиғлап кәтмисун дәп алдин тәйярланған суда

Ұйғырлар арасында сүндет "хетне тойы" деп айтылады. Ұйғырларда балаларға сүндет бес немесе жеті жас аралығында жасалынады. Сүндет жасау рәсімі көбінесе көктемде немесе күзде болады. Әсіресе бірінші еркек баланың сүндетіне үлкен көңіл бөледі. Рәсімден бұрын балаға арнайы жаңа көрпе-төсек және жастық дайындалады. Сүндетке отыратын бала рәсімден бір күн бұрын жаңа киімдерін киіп көрші достарымен ойнайды. Бұрын кейбір жерлерде баланы атқа отырғызып көшені аралап құттықтайтын болған. Баланың минген атының ат әбзелдері және ер-тоқымы ерекше әсемделінеді. Бала бірінші өзінің жақын туыстары мен ауылдағы көршілерін атпен аралайды. Баланы қарсы алған кісі балаға әртүрлі сыйлықтар беріп, минген атына түрлі-түсті жамылғы жауып және ақша да береді. Бұл сүндет рәсімінің хабарламасы мағынасын береді.

Сүндет рәсімінен бірнеше күн бұрын бала сүндетке отырады. Сүндет үшін жеке "сүндетші" шақырылады. Баланы қорқытып алмау үшін туысқандарынан екі-үш кісі келіп баланың қасында қалады (көбінесе баланың нағашы ағасы немесе атасы). Сүндетте қолданылатын құрал-жабдықтар балаға көрсетілмейді. Баланың

Çocuk ağlamaya başlayınca önceden haşlanmış yumurta çocuğun ağızına verilir ve yatağına yatırılır. Erkekler sünnet bittikten sonra çocuğu kutlayıp para verirler. Sünnetçiye ise emeğinin karşılığı olarak elbiselik kumaş veya bir miktar para verilir. Çocuk sünnet edildikten sonra bir kâse tuzlu suya çocuğun elleri batırılır. Böylece evlendikten sonra karısını kıskanmayacağına inanılır. Çocuk iyileştikten sonra sünnet töreni yapılır. Sünnet töreninin niteliği her ailenin ekonomik durumuna göre değişmektedir. Bazıları sadece aile içi bir tören yaparken bazıları çok geniş katılımlı ziyafetler tertip etmektedir. Sünnet töreninde öncelikle misafirlere ziyafet verilir. Sünnet çocuğuna yeni elbiseler giydirilir ve beline kırmızı kuşak takılır. Ardından sünnet törenine gelenler çocuğu kutlayıp ona para ve hediye verirler. Ardından eğlence başlar.

пишурулған тухум балиниң ағзıға кәпләп қоюлиду. Балиниң сүннити қилинип болғандин кейин сорунда бар әрләр балини мубарәкләп пул тутқузиду. Сүннәтчиғә рәһмәт ейтиш йүзисдин алдиға кийимлик рәхт вә пул қойиду. Бала чоң болғанда күнләмчи болуп қалмисун дәп, бир қачиға тузлуқ су қуюп, балиниң қолини суға чилатқузиду.

Бала орнидин туруп кәткәндиң кейин, сүннәт той мәриқиси өткүзилиду. Сүннәт той мәриқиси һәр аилиниң иқтисадий шараитиға қарап өткүзилиду. Бәзи аилиләрдә пәкәтлә аилә әзалири арисидә өткүзүш билән чәкләнсә, бәзи аилиләрдә чоң көләмдә зияпәт тартилип өткүзилиду. Мурасим жәрянида мейманлар күтилиду, сүннәт тойи болған бала йеңи кийим-кечәклирини кийип, белиға қизил пота бағлайду. Андин мәриқигә қатнашқан мейманлар балини мубарәкләп совға салам вә пулларни тутқузиду. Униңдин кейин нәғмә-нава, көңүл ечиш башлиниду.

ағасы немесе жақыны баланы ұстап тұрып текбір айтып сүндетін жасайды. Бала жылай бастағаннан дайын асылған жұмыртқаны балаға беріп төсегіне жатқызады. Еркектер сүндет біткеннен кейін баланы құттықтап ақша береді. Сүннетшіге болса еңбегі үшін сыйлық немесе аз ғана ақша беріледі. Бала сүндеттелініп болғаннан кейін баланың қолын бір шыны тұзды суға салады. Осылайша бала үйленгеннен кейін келіншегін қызғанбайтынына сенеді. Бала жазылғаннан кейін сүндет рәсімі жасалынады. Сүндет рәсімі әр отбасының жағдайына байланысты болады. Кейбіреулері тек қана отбасы ішінде тойлайтын болса, кейбіреулері өте кең түрде жасайды. Сүндет барысында ең алдымен келген қонақтарға құрмет көрсетіліп дастархан жайылады. Сүндеттеулі балаға жаңа киімдер кигізіп және беліне қызыл белбеу тағылады. Сүндет рәсіміне келгендер баланы құттықтап оған ақша және сыйлық береді. Соңында той-думан басталады.

DÜĞÜN ТОЙ ҮЙЛЕНУ ТОЙЫ

Кары Ачма-Elçi Gönderme

Günümüzde Kazakistan'da yaşayan Uygur gençler kendileri tanışıp birbirlerini sevdiklerinde evlenmeye karar verirler. Kız ile oğlan birbiriyle evlenmeye karar verdikten sonra, erkek tarafından oğlanın anne-babası ve aile büyükleri kız tarafına elçi olarak gider ve buna "elçi gönderme" ya da "karı açma" merasimi denir. Karı açma için gelindiğinde erkek tarafı, kız tarafına "atalık-analık" denilen hediyeler ve tatlı yiyecekler getirir.

Kızın ailesi evliliği onayladıktan sonra, kız tarafı yakın akrabaların ve büyüklerin de onayını almak için elçi gönderir. Elçiler rıza aldıktan sonra tekrar kız tarafına düğün gününü ve düğünde gerekli şeyleri belirlemek (düğün için gerekli olan her şey) için gelir. Kız tarafı bu görüşmeye mahallenin yiğitbaşını da davet eder. Yiğit başının görevlerinden biri de mahalledeki düğün, ölü yemeği gibi günleri belirlemektir. Bunun sebebi yurtta bir günde birden fazla merasim olmasını önleyerek halkın bölünmesine engel olmaktır. Bu nedenle hiçbir aile yiğitbaşından habersiz merasim gerçekleştirmez. Düğün günü yiğitbaşı ile birlikte belirlenir ve düğün için yapılacak hazırlıklar ve gerekli şeyler erkek tarafına verilir.

Ишик Ечиш-Әлчи Кириш

Һазирки заманда Қазақстанда яшаватқан Уйғур яшлири өз алдиға тонушуп, бир бирини яхши көргәндин кейин өйлиниш қарариға келиду. Қиз билән йигит той қилишқа қарар бәргәндин кейин, йигит қиз тәрәпкә ата-аниси вә аилисиниң чоңлирини йиғип әлчиликкә әвәтиду вә бу "әлчи кириш" яки "ишик ечиш" мурасими дәп атилиду. "Ишик ечип" кәлгәндә оғул тәрәп, қиз тәрәпкә атилиқ, анилиқ совғат вә татлиқ-түрүмләрни елип келиду. Қизниң аилиси тойға разилиқ бәргәндин кейин, қиз тәрәп йеқин аилә чоңлириниң алдиға тойға разилиқ елиш үчүн әвәтиду. Әлчиләр разилиқларни елип тәқрар қиз тәрәпкә той күнини бекитип, елиқ-селиқ тизимликини (той қилиш үчүн кәрәк болған нәрсиләр тизимликини) елиш үчүн келиду. Қиз тәрәп мәһәлиниң йигит бешини тәклип қилиду. Йиғит бешиниң хизмәтлириниң бири мәһәллидики той-төкүн, нәзир-чирақ күнлирини бәлгиләп бериш. Буниң сәвәби юртта бир күндә бир нәччә мурасим өткүзүлсә юрт аһалиси бөлүнүшкә тоғура келиду. Шу сәвәптин юрт тәрбийәси алған һеч бир аилә йигит бешиниң хәвирисиз мурасим өткүзмәйду. Той қилишқа йигит беш билән

Есік ашу- Елші жіберу

Қазіргі таңда Қазақстанда өмір сүріп жатқан ұйғыр жастары әртүрлі ортада танысып, бір-бірлерін жақсы көріп, үйленуге шешім қабылдайды. Қыз бен жігіт бір-бірлерімен үйленуге шешім қабылдағаннан кейін, жігіт жақтан ата-анасы және жақындары қыз жаққа елші болып барады және бұны "елші жіберу" салты немесе "есік ашу" деп атайды. Есік ашу үшін келген жігіт жағы қыз жаққа "аналық-аталық" (ата-анамен сұқбат) деп аталатын сыйлықтарымен тәтті тағамдарын ұсынады.

Қыздың отбасы үйленуге келісімін бергеннен кейін қыз жақ жақын туыстарының және үлкен кісілердің де келісімін алу үшін елші жібереді. Елшілер келісімін алғаннан кейін қайтадан қыз жаққа тойдың күнін және тойға қажетті заттарды белгілеу үшін келеді. Қыз жақ бұл кездесуге ауылдың ақсақалын да шақырады. Ауыл ақсақалының міндеті сол ауылдағы той, ас беру сияқты күндердің уақыттарын белгілеу. Бұның себебі ауыл халқының екіге бөлініп кетпесі үшін тойдың белгіленген күнінде ауданда немесе ауылда басқа той болмауын қадағалайды. Сондықтан ешқандай отбасы ауыл ақсақалымен ақылдаспай той жасамайды. Тойдың

Düğүн hazırlığı iki şekilde olur. Birincisi eğer erkek ve kız aynı yerleşim yerinden ise genellikle erkek tarafından çok şey istenmez. Eğer kız ve erkek tarafı ayrı yurtlardan ise düğүн hazırlığı için kız tarafının talepleri fazla olur ve bütün talepler yerine getirilir.

Maslahat Çayı

Düğünden önce kız ve erkek tarafı kendi akrabalarıyla bir araya gelerek düğüne hazırlık ve iş bölümü için toplanır. Buna “maslahat çayı” denir. Bazı yerlerde maslahat çayı verilmez, toy için hazırlık yapılan güne de “maslahat çayı” denir.

Mal-Pirinç Çayı, Tatlı Çayı

Düğünden bir gün önce oğlan tarafı kız tarafının evine düğүн için gerekli malzemeleri getirir. Bu esnada oğlan tarafı, kız tarafına başına yağlık bağlanıp süslenmiş bir koyun getirir ve küçük çocuklar ip çekerek oğlan tarafının yolunu keser. Burada çocuklara hediyeler verilerek yol açılır. Dünürlerini kız tarafı saz, söz ve dans ile karşılar. Ardından oğlan tarafı daha önce belirlenmiş düğүн malzemelerini (pirinç, et, yağ, odun, süt, çay, şeker vs.) kız evine verir. Bu olaya “elik-selik çayı” ya da “mal-pirinç çayı” denir. Bu malzemelere ilaveten kız tarafına “analık-atalık” diye adlandırılan kadın ve erkekler için elbiseler getirilir. “Atalık-analık”ın sayısı her mahallede düğүн öncesi

мәслиһәтлишип күн кәс依лиду вә мәһәллидә бәлгиләңән елиқ-селиқ тизими оғул тәрәпкә тапшурилиду. Елиқ-селиқ тизими икки хил болиду. Биринчиси әгәр бир юртниң аилилири қудилашмақчи болған болса селиқни азрақ салиду, әгәр башқа юрт билән қудилашмақчи болған болса бәлгиләңән селиқниң һәммиси селиниду.

Мәслиһәт Чай

Тойдин бурун қиз вә оғул тәрәп өз алдиға йеқинлирини йиғип тойға тәйярлиқ вә хизмәт бөлүшүш нийитидә чай бериду, буни мәслиһәт чай дәп атайду. Бәзи йәрләрдә мәслиһәт чейи берилмигәчкә, тойлуқ елип кирилгән күнни мәслиһәт чай дәпму атайду.

Мал-Гүрүч Чейи, Татлиқ Чай

Тойниң кесилгән күнидин бир күн бурун оғул тәрәп қиз тәрәпкә той тартип кириду. Той тартқанда оғул тәрәп бешиға яғлиқ бағлап безәлгән топақ елип келиду вә топақниң йолини ушақ балилар ағамча тартип тосуйду, той тартип келиватқан кишиләр совғилирини берип йолини ачқузиду. Қудиларни қиз тәрәп нахша саз, уссул билән қарши алиду. Той тартилған күни оғул тәрәпкә селинған селиқларни (гүрүч, гөш, яғ, отун, сүт, чай, шекәр қатарлиқлар) қиз тәрәпкә елип келиду, буни “елиқ-селиқ чейи”, “мал-гүрүч чейи” дәпму атайду. Булардин башқа, қиз тәрәпкә

күни ауыл ақсақалымен бірге белгіленіп, той үшін жасалынатын дайындықтармен керекті нәрселер жігіт жаққа міндеттеледі. Той дайындығы екі түрде болады. Біріншісі егер жігіт пен қыз бір ауылдан болса, онда жігіт жақтан көп нәрсе талап етілмейді. Ал егер қыз бен жігіт басқа ауылдардан болса онда той дайындығы үшін қыз жақтың талап етілген нәрселері артығымен жеткізіледі.

Ақылдасу шайы (Кеңес)

Тойдан бұрын қыз бен жігіт жақ өз араларында тойдың дайындықтарымен той кезіндегі шаруалар үшін жиналады. Бұл кездесуді “ақылдасу шайы” дейді. Кейбір жерлерде ақылдасу шәйі берілмейді, бірақ той үшін дайындық жасау күнін “ақылдасу шайы” деп те атайды.

Елік-Шелік шайы

Тойдан бір күн бұрын жігіт жақ қыз жаққа той үшін керек-жарақтарды қыздың үйіне әкеліп береді. Бұл керек-жарақтармен қоса жігіт жағы басына майлық байланған қой әкеледі және кішкентай балалар жіп ұстап жігіт жақтың жолын бөгейді. Сол кезде балаларға сыйлықтар беріліп жол ашылады. Қыз жақ құдаларын өлең, бимен қарсы алады. Артынан да жігіт жақ той үшін дайындап әкелген керек-жарақтарды (күріш, ет, май, сүт, шай, қант және т.б.) қыздың үйіне береді. Бұны да “елік-шелік шайы”

konuşma ve istişareye göre deęişir. Bazı yerlerde дүнүрlere дүğүн öncesi özel olarak koyun kesilip yemek ikram edilir, buna дүнүрlere “tatlı çay içirme” denir. Dүğünden bir gün önce дүğүн için bütün hazırlıklar yapılır. Hayvanlar kesilip etler pişirilir, pilav için havuçlar doğranıp hazırlanır. Sıcak ve soğuk seyler (çeşitli sebzelerden yapılan sos) hazırlanır. Sañza, çek-çek, samsa, sambusi gibi yiyecekler pişirilir, tatlı yiyecekler tabaklara konur. Aynı zamanda oğlan tarafta kalan kişiler, akşam gençler için düzenlenecek merasime hazırlık yapar. Kız tarafında akşam toplanan kadınlar ve дүнүрler saz-name eşliğinde dans ederek eğlenir. Bu “dağ mahallesi” diye adlandırılır.

Kız Oturma ve Erkek Oturma

Dүğүнүн ilk günü sabahleyin evlenecek kızın arkadaşı annesi ile gelerek gelin olacak kızı дүğüne rahat hazırlanması için kendi evlerine götürürler. Buna “kız dileme” denir. Akşam bu evde kız ve arkadaşları toplanıp дүğüne hazırlık yaparlar ve kızın bekârlığının son gününü iyi geçirmesi için eğlence düzenlerler. Buna “kız oturma” denir. Aynı şekilde, damat adayının arkadaşları da bir evde toplanarak дүğүн için hazırlıklar yaparlar. Burada yine дүğünde yapılacak işlerin paylaşımı gerçekleşir. Buna da “oğlan oturma” denir.

“анилиқ-атилиқ” намида совғатлиқ сүпитидә, аялларға вә әрләргә кийим-кечәк елип келиду. “Анилиқ-атилиқ” сани һәр мәһәллидә бекитилгән селиқ тизимликигә бағлиқ. Бәзи йәрләрдә қудиларға тойлуқ киргән күни алайитән қой союлуп тамақ етилду, буни қудиларға “татлиқ чай” ичкүзди дәйду. Тойлуқ киргән күни әтики тойниң барлиқ тәйярлиқлири қилиниду. Топақ союлуп, гөш парчилинип пиширилиду, полуға (адәттә полу етилиду) сәвзә пияз ахлинип тоғрилиду. Иссиқ сәй, соғуқ сәйләр тәйярлиниду. Саңза, чәк-чәк, самса, самбусилар пишурулиду, пәтнуслар раслиниду (татлиқ-түрүм тавиқи). Әйни заманда оғул тәрәптә қалған кишиләр яшларға өткизилидиған кәчлик мурасимға тәйярлиқ қилиду. Қиз тәрәптә ахшими һизмәттики барлиқ киши вә қудилар саз нәғмә, уссул билән көңүл ачиду. Буни “тағ мәһәллиси” дәп атайду.

Қиз Олтуриши вә Йигит Олтуриши

Тойлуқ киридигән күни әттигәндә қиз қолдиши аписи билән қизни тойға раһат тәйярлиқ қилсун дәп елип кетишкә келиду. Буни “қиз тиләш” дәйду. Ахшими шу өйдә қиз вә достлири топлинип, тойниң тәйярлиқи қилиду вә қизниң ахирқи бойтақ күнини көңүллүк өткизиши үчүн оюн-тамашша қилиду. Буниң исми “қиз олтуриши”. Охшаш усулда той қилидиған йиғитниң достлириму бир өйгә йиғилип

немесе “мал-күріш шайы” деп атайды. Бұл керек-жарақтармен бірге қыз жаққа “аналық-аталық” деп сыйлық ретінде әйел мен еркектер үшін киімдер әкелінеді. “Аналық-аталықтың” саны әр ауылда тойдан бұрын айтылып және ақылдасу арқылы өзгереді. Кейбір жерлерде құдаларға тойдан бұрын арнайы қой сойылып, тамақ беріледі. Бұны да құдаларға “тәтті шай іштиру” деп атайды. Тойдан бір күн бұрын той үшін барлық дайындықтар жасалынады. Мал сойылып, еттер пісіріліп, палаудың сәбізі туралып дайындалады. Әртүрлі көкөністерден дайындалатын салаттар жасалынады. Чак-чак, самса сияқты тағамдар пісіріліп, тәттілер де табақтарға қойылады. Және жігіт жағы жастар үшін кешкісін болатын отырысқа дайындық жасайды. Қыз жақтан кешкі отырысқа жиналған әйелдер және құдалар би билеп көңіл көтереді.

Қыз отырысы және жігіт отырысы

Тойдың бірінші күни тұрмысқа шығатын қыздың анасы, достары келіп, тойға дайындық үшін қызды өз үйлеріне алып кетеді. Бұны “қыз отырысы” деп атайды. Кешкісін сол үйде қыз құрбыларымен жиналып, той үшін дайындықтар жасайды және қыздың басы бос күнінің соңғы күнін жақсы өткізу үшін отырыс ұйымдастырады. Дәл солай күйеу жігіттің де достары бір үйде жиналып той үшін дайындықтар

Nikâh

Nikâh, çok yücedir. Nikâh suyuna süt, ekmek, şeker ve tuz katılır. Süt, ak ve pak olmayı, imanlı ve insafli olmayı; ekmek ve su bereketi simgeler. Ekmeğe su serpip yeme de çiftlerin birbirine sadık olması içindir. Tuz ve şeker çiftlerin başına gelecek her işte dengeli olmaları, iyi ve kötü günde birlikte olmaları içindir. Nikâh esnasında içilen bu karışıma “nikâh suyu” denir ve önce damat, sonra gelin içer. Gelin kâsenin dibinde hiç kalmayacak şekilde nikâh suyunu içer, aksi takdirde uğursuzluk olacağına inanılır. Genellikle düğün günü erkekleri gönderip kadınlar gelene kadar kızın yengeleri kızı arkadaşının evinden nikâh için getirir ve kızın evinde nikâh kıyılır. Nikâhtan sonra kıza düğün elbiselerini giydirmek ve gençlerin eğlencesine hazırlık yarmak için kız yine arkadaşının evine götürülür.

Düğün

Uygurlarda düğün erkekler, kadınlar ve gençler için ayrı ayrı yapılır. Düğün için önce “riyasetçi” denilen sunucu ve çalgıcılar davet edilir. Erkekler genellikle sabah saat 8.00-9.00’da davete gelir ve yemekler ikram edilerek saat 11.00 gibi dua ederek dağılır.

Kadınlar öğle vakti 12.00-13.00 gibi davet edilir ve kadınların düğünü geniş sofra ve oyun-eğlence ile geçer. Kadınların düğününde

той тәйярлиқлирини қилиду. Бу олтурушта йәнә тойда қилидиган ишлар бөлүшилиду. Бу олтурушниң исми “йигит олтуруши”дур.

Никаһ

Никаһ бәк улукдур, никаһ сүйигә сүт, нан, шәкәр вә туз қойилиду. Сүт ақ вә пак, иманлиқ-инсаплиқ болсун дәп, нан вә су бәрикәтлик болсун, нанға су чилап ичсиму бир биригә садиқ болсун, туз вә шәкәр бешиға кәлгән иссиқ-соғуқни тәң тартиш, яхши вә яман күндә әр-аял бир болсун дәп селиниду. Буниң исми “никаһ сүйи” болуп, авал йигит униңдин кейин қиз ичиду. Келинчәк чининиң астида су һеч қалмиғучә ичип түгитиши керәк, болмиса шумлуқ чиллайду дәп қарилиду. Адәттә той күни әр кишиләрни узутиветип аяллар кәлгүчә қизниң йәңилири қизни достиниң өйидин никаһ кийими билән елип келиду вә қизниң өйидә өз-ара никаһ қийилиду. Никаһтин кейин қизни той көйнәклирини кийип яшлар отуришиға тәйярлиқ қилиши үчүн қайта қиз қолдишиниң өйигә апириду.

Той

Уйғурларда той әр кишиләргә, аялларға, яшларға айрим айрим қилиниду. Тойни елип маңидиғанға риясәтчи вә сазәндиләр тәклип қилиниду. Әр кишиләрни адәттә әттигәнлики саат 8.00-9.00’ларға чақириду вә әң кәч саат 11.00’дә дуа-тәбир қилип тарқап болиду.

жасайды. Әсиресе той кезинде жасалынатын шаруаларды бөлису бұл отырыста іске асырылады. Бұны да “жігіт отырысы” деп атайды.

Неке

Неке қидыру-өте жоғары салтанат болып есептеледі. Неке суына бірінші сүт, нан, қант, содан кейін тұз салады. Сүт – ақ, пәктіктің, нан мен су-берекенің белгісі. Нанға су сеуіп жеу-жас жұбайлардың бір біріне сенімді болуы. Тұз бен қант -жас жұбайлардың басына келген әртүрлі жағдайда шыдамды болуы және жаман, жақсы күндерінде де бірге болуы деген мәнде. Бұны “неке суы” деп айтады, алдымен күйеу жігіт содан кейін келін ішеді. Кесенің түбінде қалдырмай келін бәрін ішу керек, әйтпесе сәтсіздік болады деп сенеді. Той күні қыздың жеңгелері еркектерді қайтарып, қыздар келгенге дейін қызды құрбысының үйінен әкеліп, қыздың өз үйінде некесі қиылады. Некесі қиылады кейін қызға той көйлегін кигізіп, жастардың отырысына дайындық жасау үшін қызды қайтадан құрбысының үйіне әкетеді.

Үйлену тойы

Ұйғырлар тойды еркектер, әйелдер және жастар үшін бөлек-бөлек жасайды. Біріншіден, тойға “риясетші” деп аталатын жүргізуші және әншілер шақырылады. Негізінде еркектер танертең сағат 8.00-9.00-де шақыруға келіп

gelinin sandığı ачılır, kıza hediyeler verilir. Sandıkta gelinin elbiseleri, altın takıları, yağlıkları, ayakkabıları bulunur ve sandığı ilk olarak yaşlı bir kadın açar. Sandığın içine hediyelik olarak konulan tatlı yiyecekleri, kumaşı ve başka hediyelikleri yaşlı kadın alır. Gelinin ailesinin kızları için hazırladıkları çeyiz düğüne gelen kadınlara gösterilir. Gelinin anne-babası kızlarının yeni evi için yorgan, yastık, minder, perde, kap-kacak, kaşık, bıçak hatta bazı yerlerde sofrа bezine kadar çeyiz olarak hazırlar. Düğün günü gündüz vakti damat arkadaşlarını yanına alarak, gelini getirmek için gelinin kız arkadaşının evine gider. Kızın arkadaşları damadı burada çeşitli oyun ve imtihanlara tabi tutarlar. Damat arkadaşlarıyla bu imtihanları geçtikten sonra gelinin yanına girer. Burada gelinin yüzü yağlık ile örtülür ve damat yüz görümlüğü verdikten sonra kızın yüzünü açar.

Düğün Merasimi Koşakları

Hay-hay hölen hay hölen gül nerede var,
Bir iyiye bir kötü her yerde var.

Hay-hay hölen hay hölen var mı hayat,
Kartal gibi boyuna oldum şeyyat.

Hay-hay hölen hay hölen ben ne yaraуım,
Hançer alıp yüreğimi parçalayaуım.

Дастиханму адди йийилиду. Аялларни чүштә саат 12.00-13.00’тә чақириду вә аялларниң тойи кәң дастихан, оюн тамашша билән өтиду. Аялларниң тойида қизниң сандуқи ечилиду, адвмгәрчиликләр (өз-ара совға алмаштуруш) қоюлиду. Сандуқ ачиду. Сандуққа қизниң кийимлири, алтун буюмлири, яғлиқлири, аяқ кийимлири селиниду вә адәттә сандуқни чоң момай ачиду вә сандуқниң ичидин чиққан совға ретидә селинған татлиқ-түрүм, рәхт вә башқа совғиларни алиду. Қизниң аилиси һәдийә қилған жабдуқлири көрситилиду яки атап өтилиду. Адәттә қизниң ата-аниси қизиниң йеңи өйидә тутидиган орун-йотқан, теки-ястуқ, пәрдә, чин-қача, қошуқ, пичақ һәтта бәзи йәрләрдә дәсмалиғичә салиду. Той күни күндүз оғул қизни елиш үчүн қиз қолдишиниң өйигә барлиқ ағинлирини топлап бариду. Қизниң достлири йигиткә һәр хил оюн вә синақларни уюштуруиду вә йигит ағинилири билән бу синақлардин өткәндин кейин қизниң йениға кирәләйду. Адәтте қизниң йүзигә яғлиқ йепилиду вә йигит көрүмлүк берип қизниң йүзини ачиду.

Той Мурасими Қошақлири

Һай-Һай һөлән һай һөлән гүл қайда бар,
Бир яхшиға бир яман һәр жайда бар.
Һай һай һөлән һай һөлән барму һаят,
Қарчуғидәк боюңға болдум шәйят.

ұсынылған тамақтарын жеп, шамамен сағат 11.00- де бата жасап болған соң тарқайды. Әйелдер түс уақыты сағат 12.00-13.00 арасында шақырылады және әйелдердің дастарқаны кеңге жайылып, ойын-сайық құрып көңілді өтеді. Әйелдердің тойында келіннің сандығы ашылып, қыздарға сыйлықтар таратылады. Сандықта келіннің көйлектері, алтындары, аяқ-киімдері болады және сандықты жасы үлкен әйел кісі ашады. Сандықтың ішіне сыйлық ретінде қойылған маталар, тәттілер және т.б. сыйлық заттарды сандықты ашқан жасы үлкен кісі алады. Келіннің отбасындағы қыздарға арнайы дайындалған жасау тойға келген әйелдерге көрсетіледі. Келіннің ата-анасы қызының жаңа үйі үшін көрпе-жастық, ыдыс-аяқ, перде, қасық, пышақ, тіпті кейбір жерлерде дастарқанды да жасау ретінде дайындайды.

Тойдың бірінші күні күндіз күйеу бала достарымен қызды алу үшін қыздың құрбысының үйіне барады. Сол кезде қыздың құрбылары түрлі ойындармен және сынақтарымен қарсы алады. Күйеу бала достарымен бұл сынақтардан өткеннен кейін келіннің қасына барады. Келіннің беті жаулықпен жабулы болады және күйеу бала көрімдігін бергеннен кейін қыздың бетін ашады.

Hay-hay hölen hay hölen kar geliyor,
 Sonbahar elbisesini giyip yar geliyor.

Bergî hazan elbisesinin bergî dolu,
 Kız almayan yiğitin derdi dolu.

Kara kara kargalar harmandadır,
 Kız almayan yiğitler pişmanlıktadır.

Kırmızı kırmızı soğanın postu dolu,
 Evlenmeyen yiğitin dostu dolu.

Ala ala şahin kurbağa alır,
 Evlenmeyen yiğitler üzülür.

Ak ak turğay ak serçe caf caf kılar,
 Evlenmeyen yiğitler toya gelir.

Sarı sarı kuş hu hu der,
 Evlenmeyen yiğitler pişman der.

Yeşil yeşil gök karga dağda yatar,
 Evlenmeyen yiğitler nerede yatar.

Yiğidin gönlü hoş olur hatun alıp,
 Kız geldiğinde uyurlar döşek serip.

Appak tavşanlar nerede dolu,
 Evlenmeyen yiğitler toyda dolu.

Şıldır şıldır kamişa küpem düştü,
 Sınanmayan yiğide kardeşim düştü.

Gelin ile damat eve götürülmeden önce, gençler gelini ortaya alıp bunu söyler:

Aşk ateşini âleme yaydılar yar yar,
 Yusuf ile Züleyha olsa idi yar yar.

Һай һай һөлән һай һөлән мән нә қилай,
 Хәнжәр елип йүрәкни парә қилай.

Һай һай һөлән һай һөлән қар келәдур,
 Бәрғи хазан тонини кийип яр келәдур.

Бәрғи хазан тониниң бәрғи тола,
 Қиз алмиған йигитниң дәрдиди тола.

Қара қара қарғилар хамандидур,
 Қиз алмиған йигитләр армандидур.

Қизил қизил пиязниц пости тола,
 Өйләнмигән йигитниң дисти тола.

Ала ала көкүнәк пақа алур,
 Өйләнмигән йигитләр хапа болур.

Ақ ақ торғай ақ қушқач жап жап қилур,
 Өйләнмигән йигитләр тойға келур.

Сериқ сериқ қуш һу һу дәйду,
 Өйләнмигән йигитләр арман дәйду.

Йешил йешил көк қарға тағда ятур,
 Өйләнмигән йигитләр қайда ятур.

Йигит көңли хош болур хотун елип,
 Қиз кәлгәндә ухлишур орун селип.

Апақ тошқанлар сайда тола,
 Өйләнмигән йигитләр тойда тола.

Шилдир шилдир қомушқа сирғам чүшти,
 Синалмиған йигиткә сиңлим чүшти.

Той жырлары

Хай-хай, хөлән, хай хөлән, гүл қайда бар,
 Бір жақсыға бір жаман әр жерде бар.

Хай-хай, хөлән, хай хөлән, бар ма өмір,
 Бүркіт секілді бойыңа болдым шәйат.

Хай-хай, хөлән, хай хөлән, мен не істейін,
 Қанжар алып жүрегімди кесейін.

Хай-хай, хөлән, хай хөлән, қар келеді,
 Күз көйлегін киіп жар келеді.

Бергі хазан көйлектің бергі толы,
 Қыз алатын жігіттің дерті толы.

Қара, қара қарғалар ол қоспасы,
 Қыз алмаған жігіттер өкінеді.

Қызыл, қызыл пияздың қабығы толы,
 Қыз алмаған жігіттің досы толы.

Ала, ала қаршыға құрбақа алар,
 Үйленбеген жігіттер ренжиді.

Ақ, ақ торғай, ақ торғай жап-жап етер,
 Үйленбеген жігіттер тойға келер.

Сары, сары құс ху ху дейді,
 Үйленбеген жігіттер өкіндім дейді.

Жасыл, жасыл көк қарға тауда болар,

Âşıkları onlardan sorsa idi yar yar,
Hak Teâla insanı durdurdular yar yar.

Huri kızların bahşinde çim çim etti yar yar,
Hak Teâla insanı iyi yaptı yar yar.

Sıçrayıp geçen cereni sekiz deyin yar yar,
Sekiz kızın birini kardeşim deyin yar yar.

Kızlar mı ki gamsız yâri ile yar yar,
Kız anası ağlıyor zar bilen yar yar.

Eğri eğri yollarda kız geliyor yar yar,
Kızıl elbiseye бүрүнүп kim geliyor yar yar.

Kapanma kız kapanma toyun oldu yar yar,
Altın güllü perdeli evin oldu yar yar.

Yük altındaki makası paslandı yar yar,
Atan ile ananı gam bastı yar yar.

Kardeşim senin yaptığın bine yeter yar yar,
Saçyın beliği yere değer yar yar.

Hay hay hölen hay hölen başladılar yar yar,
Gülü alıp çimene attılar yar yar.

Кыз ayrılırken annesinin söylediği şiiрler

Küçücük kara gözlü canım balam,
Dili tatlı şirin sözlü altın balam.

Қиз-йигит өйгә көчүрлүш алдида, яшлар қизни оттуриға елип, яр-ярни ейтиду:

Ашиқ оти аләмгә таридилар яр яр,
Йүсүп билән зиләйха болса иди яр яр.

Ашиқларни улардин сориса иди ярияр,
Һәқтаала адәмни турғуздилар ярияр.

Һәр қизларниң беһишида чим чим әтти ярияр,
Һәқтаала адәмни яхши қилди ярияр.

Чачрап өткән жәрәнни сәккиз дәңлар ярияр,
Сәккиз қизниң бирини сиңлим дәңлар ярияр.

Қизлармуғу бихараман яри билән ярияр,
Қиз аниси йиғлайду зари билән ярияр.

Әгим әгим йолларда қиз келәдур ярияр,
Қизил тонға пүркүнүп ким келәдур ярияр.

Пүркәнмә қиз пүркәнмә тоюң болди ярияр,
Алтун гүллүк көшүгә өйүң болди ярияр.

Йүк астидики қайчаңни дат бесипту ярияр,
Атаң билән анаңни фәм бесипту

Үйленбеген жігіттер қайда жатады?

Жігіттиң көңілі риза болар әйел алып,
Қыз келгенде ұйықтар төсек салып.

Аппақ қояндар қайда толы,
Үйленбеген жігіттер тойда толы.

Сылдыр сылдыр қамысқа сырғам түсті,
Сыналмаған жігітке сиңлім түсті.

Қыз бен жігітті үйге әкелмей тұрып, жастар қызды ортаға алып жар-жар айтады:

Ғашық отын әлемге жайды, жар-жар,
Жүсіп пенен Зылиха болса екен, жар-жар.

Ғашықтар олардан сұраса екен, жар-жар,
Алла Тағалам адамдарды тұрғызды, жар-жар.

Қор қыздардың хоры джим джим етті, жар-жар,
Хақ Тағала адамдары жақсы жасады, жар-жар.

Шашып өткен жараңды сегіз дейін, жар-жар,
Сегіз қыздың біреуін сиңілім дейін, жар-жар.

Қыздар ма екен уайымсыз жарыменен, жар-жар,
Қыз анасы жылайды зарды білген

Ben balamı vermezdim nazik balam,
Akçesini almazdım vay benim balam.

Balam benden ayrıldı ne yarayım vay balam,
Kanatlarım kırıldı ne yarayım canım balam.

Evde yalnız kalırım vay balam vay balam,
Gelse çekip alacaktım yalnız balam vay balam.

On beş yaşına yetmeyen vay balam balam,
Dövsem evden gitmeyen vay balam balam.

Uçup gitti evimden vay balam balam,
Kayboldu gözümden vay balam balam.

Balam gidip uyusun vay balam balam,
Balamı Hak korusun vay balam balam.

Şahinimi kaçırdım vay balam balam,
İnsafına emanet vay balam balam.

Кızı götürürken söylenen şiiрler

Ağlama kız ağlama toyun oldu,
Altın güllü perdeli evin oldu.

Ağlama kız ağlama hoş olunuz,
Kartal gibi yiğide duç oldunuz.

Ağlama kız ağlama düğünündür,
Altın boylu gül yiğit yoldaşındır.

ярияр.
Сиңлим сениң қилғиниң миңға йетәр ярияр,
Сачмиғиңниң сачқуси йәргә тегәр ярияр.

Һай һай һөлән һай һөлән башлидилар ярияр,
Гүлни елип чәмәнгә ташладилар ярияр.

Қизни узатқанда аниси ейтидиған қошақлар

Кичиккинә қара көз женим балам,
Тили татлиқ шерин сөз алтун балам.

Мән баламни бәрмәйтиим назук балам,
Ақчисини алмайитиим вай мениң балам.

Балам мәндин айрилди қандақ қилай вай балам,
Қанатлирим қайрилди нә қилай женим балам.

Өйдә ялғуз қалурмән вай балам балам,
Кәлсә тартип алаттим ялғуз балам вай балам.

Он бәш яшқа йәтмигән вай балам балам,
Урсам өйдин кәтмигән вай балам балам.

Учуп кәтти өйүмдин вай балам балам,
Ғайип болди көзүмдин вай балам балам.

жар-жар.
Қисық қисық жолдармен қыз келеді, жар-жар,
Қызыл көйлек киіп кім келе жатыр, жар-жар.

Бүркенбе, қыз, бүркенбе, тойың болды, жар-жар,
Алтын гүлді пердесі бар үйің болды, жар-жар.

Жүк астындағы қайшыңды тот басты, жар-жар,
Атаң менен анаңды мұң басты, жар-жар.

Сиңілім сениң жасағаның мыңға жетер, жар-жар,
Шашыңның шашбауы жерге тиер, жар-жар.

Хай-хай, хөлән, хай хөлән, бастады жар-жар,
Гүлді алып шөпке лақтырды,, жар-жар.

Қызын ұзатқанда, анасы айтатын жырлар

Кішкентай қара көзді, жаным, балам,
Тілі тәтті шырын сөзді, алтын балам.

Мен баламды бермес едім нәзік балам,
Қорыны алмас едім, вай, мениң балам.

Балам менен айрылды не істейін, вай, балам,
Қанаттарым қайрылды не істейін, жаным, балам.

Altın boylu yiğitler hızlıdır,
Açılmayan gonca suret er yandığındır.

Altın boylu yiğit ile boylarşırsınız,
Bir evin içinde oynaşırsınız.

Ağlama kız çocuğun bahtın olur,
Altın güllü perdeli tahtın olur.

Ağlama kız sana bugün baht
gülmüştür,
Perdene altından çivi çakılmıştır.

İbriğe su koysam ılıмıyor,
Kız anası üvey mi ki ağlamıyor.

Daha sonra gelin ve damadın arkadaşları birlikte resmi nikâh için nikâh dairesine giderler. Resmi nikâhtan sonra, önceki akşam damat ile oturan gençler, eğlenip hatıra fotoğrafları çektirirler. Daha sonra gençler için hazırlanan düğün yerine giderler. Yolda gelin arabasının önünü kesen küçük çocuklara hediyeler verilir. Gelin ile damat, düğün yerine geldiklerinde kapı önünde ateşin etrafında üç kez dönerler.

Yüz açма, selama varma ve talim verme

Düğünden bir gün sonra sabahleyin gelinin yengeleri yeni çift için küçük çöçüre (manti) hazırlayıp bebekleri çok olsun diye yeni geline yedirir. Öğle vakti kızın annesi ve her iki tarafın yakın akrabası olan kadınlar, damadın ailesinin evine davet edilir. Bu davete sadece kadınlar gelir ve

Балам берип ухлиғай вай балам балам,
Баламни һәқ сақлиғай вай балам балам.

Шуңқаримни қачурдум вай балам балам,
Инсабиға тапшурдум вай балам балам.

Қизни көчүргәндә ейтидиған қошақлар чаң чиқириш

Йиғлима қиз йиғлима тоюң болди,
Алтун гүллүк көшүгә өйүң болди.

Йиғлима қиз йиғлима хош болурсиз,
Қарчуғидәк йигиткә дуч болурсиз.

Йиғлима қиз йиғлима тойлашиңдур,
Алтун бойлуқ гүл йигит ойнашиңдур.

Алтун бойлуқ йигитләр чаққаниңдур,
Ачилмиған ғунчә сүпәт әр көйүмиңдур.

Алтун бойлуқ йигит билән бойлишарсиз,
Бир өйниң ичидә ойнишарсиз.

Йиғлима қиз пәрзәнтиң бәхтиң болур,
Алтун гүллүк көшүгә тәхтиң болур.

Йиғлима қиз саңа бүгүн бәхит беқиптур,
Көшүгиңгә алтундин мих жеқилиптур.

Үйде жалғыз қалармын, вай, балам, вай балам,
Келсе тартып алардым жалғыз балам, вай, балам.

Он бес жасқа келмеген вай, балам, балам,
Ұрсам үйден кетпеген вай, балам, балам.

Ұшып кетті үйімнен вай, балам, балам,
Ғайып болды көзімнен вай, балам, балам.

Балам барып ұйықтасын вай, балам, балам,
Баламды Хақ қорғасын вай, балам, балам.

Сұңқарымды жібердім вай, балам, балам,
Мейірімділігіңе аманат вай, балам, балам.

Қызды алып кеткенде айтатын жырлар

Жылама, қыз, жылама, тойың болды,
Алтын гүлді пердесі бар үйің болды.

Жылама, қыз, жылама, қош бол,
Бүркіт сияқты жігітке әйел болдың.

Жылама,, қыз жылама, тойың болды,
Алтын бойлы гүл жігіт жолдасың болды.

Алтын бойлы жігіттер шапшаң болар,

tekrar yemekler hazırlanıp sazendeler eşliğinde eğlenilir. Ardından misafirlerin huzuruna yüzü yağlık ile örtülmüş yeni gelin, iki yengesinin kolunda gelir. Gelinin basacağı alana ipek kumaş serilir.

Her iki yengenin beline önlük bağlanır ve birinin önlüğünde tatlı yiyecekler dolup taşar. Yengelerden birisi “Esselamu aleykum, gelin selama geldi Allah yolunda!” der. Erkek tarafından yaşlı bir kadın “Allah’ın kendisi yar olsun!” diye cevap verir. Tekrar “Esselamu aleykum, kız selama geldi, ata-anasının yanına!” der. Ata-anası da “Ata-anası yar olsun!” diye cevap verir ve bu şekilde yine birkaç yakınını selamlar.

Yenge her defasında “Esselamu aleykum” dediğinde, gelin elini göğsüne koyarak eğilip selam verir ve her defasında yengelerden biri eteğindeki talı yiyecekleri avuçlayıp saçı kumaşına koyar. Bu tören “selam salma” diye adlandırılır. Selam salma töreninden sonra, yaşlı bir kadın gelinin yüzünü açar ve ardından gelinin yengesi “Geline talim veriniz!” diye seslenir. Yaşlı kadın, geline “Erken kalkıp ata-ananıza selam verin, yıkanması için su ısıtın, avlu ve evi süpürüp eşinize iyi ve güzel davranın!” diyerek nasihatlerde bulunur.

Nasihatlerin ardından saçı saçılır ve gelinin bastığı ipek kumaş oğlunu ya da kızını evlendirmek isteyenler tarafından yırtılarak bir parça alınır. Bunun ardından damadın annesi “İffetli, namuslu kız yetiştirdiğiniz için sağolun!” diyerek halkın önünde

Аптувада су қуйсам иллимайду,
Қиз аниси өғәймикин йиғлимайду.

Андин қиз вә йигитниң достлири бирликтә рәсмий никаһ қийишқа дәләт идарисиға бариду. Рәсмий никаһтин кейин ахшамқи оғул тәрәптә өтидиған яшлар олтуришиғичә айлинип ойнап, хатирә рәсимләргә чүшиду. Андин яшлар олтуришиға қарап йол алиду. Йолда келин машинисиниң алдини ушшақ балилар торап һәдийә алиду. Келин билән йигит той болидиған йәргә келип ишик алдида отниң әтирапида үч қетим айлиниду.

Йүз ечиш, саламға елип кириш вә тәлим бериш

Тойниңәтисиәттигәнлики келинниң йәңгилири икки яшқа ушшақ чөчүрә түгүп, ушшақ балилиқ болсун дәгән нийәттә чөшүрә ичириду. Чүштә қизниң аписи вә икки тәрәпниң йеқин уруқ-туққан аяллар йигитниң өйигә тәклип қилиниду. Бу мурасимға пәқәт аялларла келиду вә тәқрар дастихан йейилип, саз-нәғмә челиниду. Андин кейин мейманларниң алдиға йүзи яғлиқ билән йепилған йеңи келинни икки йәңгиси йетәкләп чиқиду. Келинниң айиғиға йипәк рәхт селиниду.

Һәр икки йәңгиниң бәлигә пәртуқ бағлинип, бирисиниң етиги татлиқ-түрүм тоштуруғлуқ болиду. Йәңгиләрниң бириси “Әссаламму әләйкум, келин саламға кәлди аллаһ йолида!” дәйду. Йигит тәрәптики

Ашылмаған қауыз орауышың болар.

Алтын бойлы жігітпен тең болдыңыз,
Бір үйдің ішінде ойнарсыз.

Жылама, қыз, перзентім, бағың болар,
Алтын гүлді перделі таңың болар.

Жылама, қыз, саған бүгін бақыт күлді,
Пердеңе алтыннан шеге қағыпты.

Құмыраға су құйсам, жылымайды,
Қыз анасы өгей ме екен, жыламайды.

Содан кейін келін мен күйеу бала достарымен бірге неке қию сарайына барады. Неке қиылғаннан кейін күйеу бала достарымен көңіл көтеріп естелік үшін суретке түседі. Содан кейін де жастар үшін арнайы дайындалған той болатын жерге барады. Жолда келін мінген машинаның алдында жіп ұстап келіннің жолын кескен кішкентай балаларға сыйлықтар беріледі. Келін мен күйеу бала той жасалынған алаңға кірместен бұрын жағылған оттың айналасында үш рет айналады.

Беташар, сәлем салу, ақыл-кеңес беру

Той өткен соң бір күннен кейін, таңертең келіннің жеңгелері жас жұбайлар үшін “чөчүрә” (мәңті) жасап, балалары көп болсын деп

gelinin annesine bir deste gül hediye eder.

Eskiden gelin pak olmazsa, gülün yerine eski bir ayakkabı hediye edilmektedir. Fakat günümüzde yeni evlenen çiftlerin yatağı kontrol edilmez. Şimdi sadece bir deste gül hediye edilir.

Yorgunluk çayı

Düğünden sonra, kız ve oğlan tarafı kendi evlerinde toplanarak yemek yiyip yorgunluklarını atarlar. Buna "yorgunluk çayı" denir.

Selama çağırma

Düğünden birkaç gün sonra kız tarafı, gelini ve damadı evlerine davet eder. Maksat damadın bu evi kendi evi gibi görerek sık sık gelmesidir. Ayrıca her iki taraftan isteyen kişiler, yeni çiftte sofrayı hazırlayarak onları selama çağırır ve hediye verirler.

Һардуқ чейи

Тойдин кейин, қиз тәрәптиму, оғул тәрәптиму тойда һизмәт қилғанларни мейман қилип һардуқ чиқириду. Буниң исми "Һардуқ чейи" дур.

Саламға чақирш

Тойдин бираз вақит өткәндин кейин қиз тәрәп қизи вә күйоғлини өйгә тәклип қилиду. Мәхсити күйоғулни өз өйидәк көрүп пат-пат хижил болмастин кәлсун демәктур. Буңдин сирт һәр икки тәрәптин халиған киши икки яшни дастихан йейип өйигә саламға чақириду вә совғат бериду.

деп ақыл-өсиетин айтады.

Осыдан соң шашу шашылады, келіннің басқан матасы ұлын үйлендіргісі, қызын тұрмысқа беруге ниеттенгендер жыртып бөлісіп алады.

Артынан күйеу баланың анасы "Арнамысты қыз тәрбиелегендеріңіз үшін рақмет" деп қыздың шешесіне бір десте гүл сыйлайды.

Ескіден келін пәк болмаса, гүлдің орнына ескі аяқ киім берілетін. Бірақ қазіргі кезеңде жұбайлардың төсектері тексерілмейді. Қазірде тек бір десте гүл беріледі.

Шаршағанды басу шайы

Тойдан соң қыз бен жігіт жақтары өз үйлерінде жиналып, тамақ жеп, шаршағандарын басады. Мұны "шаршауды басу шайы" деп атайды.

Сәлем беріп бару

Той өткен соң бірнеше күннен кейін қыз жағы келін мен күйеу баланы қонаққа шақырады. Мақсаты- күйеу баланың бұл үйге де өзінің үйі секілді жиі келіп тұруына жағдай жасау. Сондай-ақ екі жақтан да қалаған кісілер жас жұбайларды дастарқан жасап, қонаққа шақырып, сыйлық береді.

Uygurlarda ölen biri için "öldü" denmez, bunun yerine "vapat boldi", "kaza tapti", "kaza kıldı", "tügep ketti", "tüzilelmidi", "közlerini yumdi", "dunyadin ötti", "rehmetlik boldi" denir. Anne karnında ölen bebek için ise "çaçrap ketti" ifadesi kullanılır. Mezar ve mezarlık için ise "kevir", "kevristan", "kevristanlık", "zeretkarlık", "yerlik", "toprak beşi" gibi ifadeler kullanılır.

Ölüm Öncesindeki Âdetler

Aile büyüklerinden biri hastalanıp iyileşme umudu kalmadığında, tüm aile fertlerini ve yakın akrabalarını çağırıp onlardan helallik ister. Ayrıca yapılması gerekenler ve mal mülk hususunda onlara vasiyet bırakır. Hastanede yatan kişiler, iyileşme umudu kalmadığında kendi yurduna veya evine gider.

Ölüm Anındaki Âdetler

İnsan can çekişirken ağzına okunmuş su damlatılır. Buna "demide içküzüş" ya da "demide süyi" denir. Bununla insanın zorlanmadan ruhunu teslim etmesi beklenir. İnsan, ruhunu teslim ettikten sonra ayak ve elleri düzleştirilerek uzatılır. Beyaz kumaşla çenesi bağlanır, gözleri ve ağzı kapatılır. Üzerine beyaz örtü örtülür.

Uygur ölüp kətken birini "өлди" десе болмайду, буниң орниға "вапат болди", "қаза тапти", "қаза қилди", "түгәп кәтти", "түзиләлмиди", "көзлирини юмди", "дунядин өтти", "рәһмәтлик болди" дейилиду. Бала, туғуттин бурун аписиниң курсикидә түгәп кәтсә "чачрап кәтти" дәйду. Мазар вә мазарлиқни "қәбрә", "қәбристан", "қәбристанлиқ", "зәрәтгаһлиқ", "йәрлик", "тупрақ беши" дегәндәк сөzlәр билән ипадиләйду.

Өлүмниң Алдидики Адәтләр

Аилә әзалиридин бирси ағрип қелип, сақийиш имканийити қалмиғанда, пүтүн аилиниң пәрзәнтлири вә туққанлирини чақирип улардин разилиқ алиду, шундақла қилиши керәк болған ишлар вә мал-мүлүки һәққидә уларға вәсийәт қалдуриду. Дохтурханида болуп сақийиш еһтимали болмиғанлар болса өз юртиға яки өз өйигә кетиду.

Өлүм Вақтидики Адәтләр

Адәм жан талишиватқанда ағзиға әйәт оқулған су тамчилитиду, буни "демидә ичкүзүш" яки "демидә сүйи" дәп атайду. Буниң билән инсан қийналмай жан үзиду дәп қарилиду. Адәм жан үзгәндин кейин қол-путлири түзәштүрүп ятқузилиду, ақ рәхит билән еңикини таңиду, көз вә ағзини юмуп қойиду, үстигә ақ рәхит йепип қойилиду вә тез вақитта йеқин-йирақтики уруқ-туққанлириға хәвәр

Өлген адамды "өлди" деуге болмайды, оның орнына "апат болды", "қаза тапты", "қаза болды", "дәм-түзы кетти", "көз жұмды", "дүниеден өтті", "о дүниелік болды" дейді. Анасының құрсағында өлген сәбиді "шетінеп кетти" дейді. Мазар мен мазарлық үшін "қабір", "қабірстан", "қабірстандық", "зират" сияқты тіркестер қолданады.

Өлім алдындағы дәстүрлер

Отбасындағы үлкендердің бірі науқастанып сауығып кетуіне мүмкіндік қалмаған жағдайда, бүкіл отбасы мүшелерін және жақын туысқандарын шақырып олардың ризашылығын алады. Ерекше орындалуы керек болған істері және мал-мүлікке байланысты өсиет қалдырады. Ауруханада жатқан кісілер сауығып кетуіне үміті қалмаған кезде өзінің туған жеріне немесе үйіне қайтады.

Өлім уақытындағы дәстүрлер

Адамның жаны шыққанда аузына құран оқытылған су тамызады. Бұны "демиде ішкізу" немесе "демиде суы" деп атайды. Бұл адамның жаны шыққан кезде қиналмай рухының шығуына көмектеседі. Адамның жаны шыққаннан кейін аяқ-қолын түзулеп созып қояды. Ақ матамен жағын байлап қояды, көзі мен аузын жұмып қояды. Үстіне ақ қап жабады. Бірден жақын туысқандары мен алыстағы жақындарына хабар береді. Өлген кісінің балалары мен туысқандарына мәйітті көрсетеді. Өлген кісі әйел немесе еркек болса да, мәйітті көруге бірінші ер адамдар, содан кейін әйелдер кіреді. Өлген кісінің басынан

Akabinde hemen yakın ve uzaktaki akrabalara haber verilir. Ölen kişinin çocukları ve yakın akrabalarına cenaze gösterilir. Ölen kişi, ister kadın isterse erkek olsun cenazeyi önce erkekler ardından kadınlar görür. Cenazenin başının üstünde üç defa ekmek (tokaç) çevrilir ve uzun yaşamış birisi ise bu ekmek parçalanarak evlere götürülür. Özellikle çocuklara bu ekmek yedirildiğinde, onların hasta olmayacağına, onlara nazar değmeyeceğine ve onların uzun yaşayacaklarına inanılır. Ayrıca küslük ve borç gibi şeyler aradan kalksın ve ölen kimsenin günahları azalsın diye taziyeye gelen kadınlara bir kâğıdın içerisine biraz kuru çay konularak iple bağlanır ve dağıtılır.

Ölüm Sonrasındaki Âdetler

Cenaze evine konu komşu yemek yapıp getirir, ilk gün misafirler için cenaze evinde yemek yapılmaz. İkinci günden yedinci güne kadar bir kadın cenaze evinde yemek hazırlar ve gelen misafirlere ikram edilir. Yedi gün boyunca ikram edilen yemeklere “pişik tamaki” denir. Yedi gün boyunca evde yardımcı olan kadınlara bir çantada çay, ekmek, kek gibi yiyecekler hazırlanıp verilir. Yemek işini üstlenerek yedi gün boyunca kazanın başında duran kadına ise yeni bir yorgan ya da tencere hediye edilir. Yedi gün içinde ölen kişinin elbiseleri de fakirlere dağıtılır. Ölen kişi kadın ise yüzük, küpe ve bilezik gibi ziynet eşyaları

берилиду. Өлгән адәмниң балилири вә йеқин туққанлириға мейитниң йүзини көрситиду. Мейит әр яки аял болшидин қәтийнәзәр аввал әрләр андин аяллар көриду. Мейитниң бешидин үч қетим нан өрүйду, әгәр вапат болған киши узун өмүр көргән бири болса бу нанни парчилап жамаәт өйлиригә елип кетиду. Бу нанни кичик балилар йесә кесәл болмайду, көз тәгмәйду вә узун өмүр көриду дәп қарилиду. Шундақла көңүлсизлик вә қәриз дегәндәк ишлар аридин көтүрлүп кәтсун .өлгән кишиниң гунаһлири. Азайсун дәп бир парчә қәғәзниң .ичигә қуруқ чай селип болақ шәклидә қилип уни йип билән бағлап пәтигә кәлгән аялларға тарқитиду.

Өлүмниң Арқисидики Адәтләр

Өлүм болған өйгә қошна-қолумлар тамақ етип келиду, өлүмниң тунжи күни кәлгән мейманларға өлүм болған өйдә тамақ етилмәйду. Иккинжи күнидин башлап өлүм болған өйдә бир аял туруп тамақ етип кәлгән мейманларни узитиду. Йәттә күн ичидә мейманларға сунулған тамақлар пишиқ еши дәп атилиду. Йәттә күнниң ичидә өйдә өлүм-йетим ишлириға ярдәмләшкән аялларға бир сомкида чай, нан вә татлиқ-түрүм қатарлиқ нәрсиләр һазирлинип берилиду. Йәттә күн бойичә қазан бешида ишни үстигә алған аялға рәһмәт йүзисидин йеңи бир йотқан якиқазан кора совға қилиниду. Бу йәттә күн ичидә вапат болған адәмниң кийм-кечәклириму намратларға тарқитип берилиду. Өлгән киши аял болса униң һалқа,үзүк, биләзүк қатарлиқ зибу зиннәт буюмлири туққанлириға бөлүп берилиду. Өлүм болғандин кейинки йәттә күн ичидә өйдики әйнәк ве

үш рет тоқаш айналдырады, көп жасаған адам болса тоқашты бөлип алып кетеді. Әсіресе балалар осы тоқаштан жесе, ауырмайды, көз тимейді және ұзақ жасайды деп сенеді. Ерекше реніш пен қарыздары бар болса бітсін және өлген кісінің күнәлары азайсын деген ниетпен бір қағазға шай салып, аузын байлап келген әйел адамдарға таратады.

Өлімнен кейінгі дәстүрлер

Өлім шыққан үйге көрші-қолаң тамақ жасап әкеледі, бірінші күні келген қонақтар үшін тамақ жасамайды. Екінші күннен бастап жетінші күнге дейін бір әйел марқұмның үйінде тамақ жасап келген қонақтарды күтеді. Жеті күн бойы жасаған тамақтарды “пішік тамақ” деп атайды. Жеті күн бойы үйде көмектескен әйелдерге бір сөмкеге шәй, нан және тәттілер дайындап салып береді. Тамақ жасауға байланысты жеті күн бойы тамақ жасаған әйелге бір қазан немесе табақ сыйлайды. Жеті күннің ішінде қайтыс болған адамның көйлектерін кедейлерге таратып береді. Өлген кісі әйел адам болса, жүзіктері, сырғалары және білезік сияқты құнды әшекейлері туысқандарына таратылады. Өлім болған үйде жеті күн айналар мен телевизорды жауып қояды. Болмаса өлген кісінің рухы екі дүние арасында қалып қояды деп сенген.

Мәйітті жуындыру

Қайтыс болған адамның киімдерін жыртып шешеді және жерлемес бұрын таза сумен үш рет жуындырады. Еркәк мәйітті ер кісілер, әйел мәйітті болса әйел кісілер жуындырады. Бұны “сүйек суландыру” деп атайды. Мәйітті жуындыруға әдетте үлкен кісілерден бес кісі қатысады. Біреуі бас бөлігін, еркәк кеуденің ортаңғы бөлігін, үшіншісі аяқ бөлігін жуады, қалған

akrabalarına dağıтılır. Ölüm anından sonra yedi gün boyunca evdeki ayna ve televizyonun üzeri kapatılır. Aksi takdirde ölünün ruhunun iki dünya arasında kalacağına inanılır.

Cenazenin Yıkanması

Vefat eden kişinin elbiseleri yırtılarak çıkarılır ve defnedilmeden önce temiz suyla üç defa yıkanır. Erkek cenazeyi erkekler, kadın cenazeyi kadınlar yıkar. Buna “суya alma” denir. Cenaze yıkamaya genellikle yaşlı, deneyimli kişilerden beş kişi katılır. Biri baş kısmı, ikincisi vücudun orta kısmını, üçüncüsü ise ayak kısmını yıkar, diğer iki kişiden biri su dökücüdür biri ise yıkama olayını takip eder. Yıkama işlemini takip edene “süyek igisi” denir. Bu kişi, ölen kimsenin çocukları olamaz, akrabalarından biri olması gerekir. Bir kişi de cenaze yıkanırken kapının yanında Kur’an-ı Kerim okur. Yıkamadan önce cenaze sırtüstü ve yüzükoyun yatırılır. Yıkayıcılar beyaz kumaştan ellerine eldiven yapar ve suyu su kabağı ile dökerler. Buna “merem suyu” denir. Eğer sabun kullanmak gerekirse, mümkün olduğunca yerli beyaz sabun kullanılır. Kadın cenazesi yıkandıktan sonra gözlerine sürme çekilir ve öbür dünyaya güzel olarak gittiğini göstermek için ise yüzüne ayna tutulur. Cenaze yıkandıktan sonra üzerine zemzem suyu serpilir.

телевизорларниң үстигә япкуч йепип қоюлиду. Болмиса өлгән кишиниң роһи икки дуня арисида қилиду дәйдиған қараш бар.

Мейитни Ююш (Суға Елиш)

Вапат болған адәмниң кийимии йиртип чиқирилиду вә йәрликигә қоюштин авал пакиз су билән үч қетим юйилиду. Өлгүчи әр болса әрләр, аял болса аяллар юйиду, бу “суға елиш” дейилиду. Мейит ююшқа адәттә яшқа чоң, тәжрибилик адәмләрдин бәш адәм қатнишиду. Бири баш қисимини, бири бәдининиң оттура қисимини, йәнә бири аяқ қисимини юйиду, қалған иккисиниң бири су қуюп бериду, бири ююш жәрянини көзитиду. Мейит ююш жәрянида қарап турғучи кишини сүйәк игиси дәп атайду. бу ишни өлгән кишиниң пәрзәнтлири қилишқа болмайду, .уруқ туққанлардин бирси болуши керәк. Йәнә бир киши ишикниң бешида туруп қуран оқуйду. Ююштин авал мейитни оң ятқузиду, юйғучилар қолиға ақ рәхиттин пәләй кийип қапақ билән суни төкиду, бу су “мәһрәм сүйи” дейилиду. Әгәр сопун ишләтмәкчи болса амалиниң баричә йәрлик қаттиқ сопун ишилтиду. Аял мейит ююлуп болғандин кейин ,көзлиригә сүрмә тартилиду вә у дуняға чирайлиқ кетиватқинини көрситиш үчүн йүзигә әйнәк тутулиду.Мейит ююлуп болғандин кейин үстигә зәмзәм сүйи сепилиду.

Мейини Кепәнләш

Юғучилар ялғуз мейитни ююпла қалмастин йәнә мейитни кепәнләйду. Мейитни ююп болғандин кейин

екі кісінің біреуі су құйып тұрады, біреуі жуындыруды бақылап тұрады. Жуындыруды бақылап тұрған адамды “сүйекші” деп атайды. Бір кісі мәйітті жуындырған кезде есіктің жанында Құран оқып отырады. Жуындырудан бұрын мәйітті оң жағымен жатқызады. Жуындырушылар ақ матадан қолдарына қолғап жасап алады және суды ожаумен құяды. Бұны “мейрам суы” деп атайды. Егер сабын қолдану керек болса, мүмкіндігінше жергілікті ақ сабын қолданады. Егер мәйіт әйел адам болса көзіне сүрме жағып ол дүниеге сұлу болып кеткенін көрсету үшін жүзіне айна қаратады. Мәйітті жуындырып біткен соң жүзіне зәмзәм суын себеді.

Мәйітті кебіндеу

Жуындырушылар, тек жуындырып қана қоймай, мәйітті кебіндейді. Мәйітті жуындырып біткеннен кейін кебіндеуді бастайды. Кебін ақ матадан жасалады, ине қолданбайды, матадан шыққан жіптермен байлайды. Ер адамдарды үш рет, әйел адамдарды бес рет орайды. Кебіннің үстіне гүл суын немесе зәмзәм суын себеді. Мәйітті содан кейін ақ киізге орап табытқа салады. Табыт, ағаш тақтайдан жасалады және төрт аяғы болады. Кебін бастан аяққа дейін тігіссіз жабылады. Кебін ішкі және сыртқы деп екіге бөлінеді. Сыртқы кебін денені толық жабады. Әйел мен еркектің кебіндері ұқсайды. Ішкі кебін бастан тізеге дейін жабады. Әйелдердің ішкі кебінін “лифафа” деп атайды және екі бөліктен тұрады. Бірінші бөлігі белге дейін. Оның үстіне басынан тізесіне дейін үш қабат ішкі кебін кигізеді. Мәйіт ісініп кетпесін деп үстіне пышақ немесе қайшы қояды.

Мәйітті үйден шығарғаннан кейін әйел адамдар үйге жылап кірмейді. Үйге кіргеннен кейін өлген кісінің қандай адам болғанын сұрайды барлығы

Cenazenin Kefenlenmesi

Yıkayıcılar, sadece ölüyü yıkamakla kalmaz, aynı zamanda ölüyü kefenlerler.

Cenazenin yıkanmasından sonra kefenleme işlemine geçilir. Kefenlik beyaz kumaştan yapılır, iğne kullanılmaz, kumaş kendisinden çıkarılan iplerle bağlanır. Erkekler üç kat, kadınlar beş kat kefenlenir. Kefenin üzerine gül suyu veya zemzem suyu serpilir. Cenaze daha sonra beyaz keçeyle sarılarak tabuta konulur. Tabut, tahtadan olup dört ayaklıdır. Kefen cesedin boynundan ayakucuna kadardır ve dikişsizdir. Kefen iç ve dış kısım olmak üzere ikiye ayrılır. Dış kefen tüm bedeni kaplar. Bayan ve erkeklerin kefeni birbirine benzer şekildedir. İç kefen cesedin boynundan dizine kadardır. Bayanların iç kefeni “sinbel” olarak adlandırılır ve iki kısımdır. Birinci kısım bele kadardır. Onun üstüne boyundan dize kadar iç kefen giydirilir. Cenaze şişmesin diye üzerine bıçak ya da makas konur.

Cenaze evden çıkarılıp uğurlandıktan sonra kadınlar ağlayarak eve girmez. İçeriye girince fatihacılar ölen kişinin nasıl olduğu sorulur ve herkes iyi bir olduğunu söyler. Borcu olup olmadığını sorar, eğer varsa evlatlarından biri üstlenir.

Cenaze Namazı

Cenaze çoğunlukla evde fazla bekletilmez. Mümkün olduğu kadar

кепәнләйду. Кепәнлик ақ рәхттин тикилиду, йиңнә ишлитилмәйду, рәхтнің өзидин чиққан йипләр ишилтилиду. Әрләр үч қат, аяллар бәш қат кепәнлиниду, кепәнликнің үстигә гүл сүйи яки зәм-зәм сүйи сепилиду. Тавут (жіназа) тахтидин болуп төт путлуқ болиду, кепәнлик жәсәтнің бойнидин айиғиғичә болиду вә һечқандақ тикиши болмайду. Кепәнлик ички қисими вә ташқи қисими дәп икки қисимға айрилиду. Ташқи қисими пүтүн бәдәнни орайду. Аял вә әрләрнің кепәнликлири бир бири билән охшишип кетиду, ички қисимдики кепән жәсәтнің бойнидин тизиғичә болиду, аялларның ички кепәнлики “синбәл” дейилиду вә икки қисимдин тәркиб тапиду, биринжи қисими бәлғичә болиду, униң үстигә жәсәтнің бойнидин тизиғичә ич кепәнлик кийилиду. Жәсәтнің ишип кәтмәслики үчүн үстигә пичақ яки қайча қоюп қоюлиду.

Мейитни өйдин чиқирип узатқандин кейин аяллар йиға зарә қилған һалда өйгә кирсә болмайду. һазидарлар өйгә киргәндин кейин пәтичиләрдин вапат болғучиниң һаят вақтида қандақ бири икәнликини вә қәрзи бар йоқлиқини сорайду.әгәр қәззи болса пәрзәнтләрдин бири үстигә алиду.

Намаз Чүшүрүш

Мейит өйдә узун сақланмайду, амалның баричә әң қисқа вақит ичидә йәрликкә қоюлиду, әгәр кечидә түгәп кәткән болса бамдат намизидин кейин мейит намизи оқулуп йәрликигә қоюлиду. Әгәр әттигәндә түгәп кәткән болса пешин намизидин кейин мейит намизи оқулуп йәрликигә қоюлиду. Әгәр өлгүчиниң туққанлири йирақта болса мейит бир яки икки күн сақлиниду.

жақсы кісі еді дейді. Қарызы бар ма, жоқ па оны сұрайды бар болса балаларының бірі өзіне алады.

Жаназа намазы

Мәйитті үйде көп қалдырмауға тырысады. Мүмкіндігінше жылдамдатады. Өлім кешкі уақытта болса таңертең таң намазынан кейін жаназасын шығарып жерлейді. Егер өлім таң намазынан кейін болса, екінті намазының уақыты кіргеннен кейін жерлейді. Егер өлген кісінің жақын туысқандары алыстан келетін болса, жаназа бір немесе екі күн күтеді.

Мәйит, жаназа намазын оқу үшін шығарылса табыттың үстіне жасыл кілем немесе мата жабады. Мәйит жас болса қызыл түсті кілем немесе түрлі түсті маталар жабады. Жаназа намазын оқығаннан кейін, табытты мазарға дейін көтеріп апарады. Әдетте жаназа намазына қатысқандардың барлығы бейітке барады. Табыттың артынан келе жатқан жамағаттың ішінен төрт адам кезектесіп табытты тасыйды. Бұның сауабы бар деп түсінеді. Намаз оқығаннан кейін табытты бейітке апарады. Мәйитті апара жатқанда жолда көрген адамдар “Иманды болсын” деп дұға жасап, беттерін сипайды.

Жаназа намзын мешітте немесе кең бір жерде оқиды. Бұны “парыз кифая” деп атайды. Намаз оқымай тұрып өлген кісінің тірі кезінде бере алмаған мойнындағы қарыздары үшін жетім-жесірлерге садақа беріледі.

Олар, қайтыс болған кісі үшін халис намазын оқиды. Жаназа намазына қатысқандардың барлығына нан таратады. Жерлеу біткеннен кейін үлкен кісілердің бірі болса аса таяғымен бірге жерленеді. Жерлеу біткеннен кейін, мәйитті жуындырғандарға және көңіл айтуға келген кісілерге тамақ береді. Бұны “терет асы” деп атайды.

hızlı bir şekilde defnedilir. Ölüm, gece meydana geldiyse sabah namazından sonra cenaze namazı kılınıp defnedilir. Eğer ölüm sabah meydana gelmişse, ikinci namazından sonra defnedilir. Eğer ölenin yakın akrabaları uzaktan gelecekse, cenaze bir veya iki gün bekletilebilir.

Cenaze, namaz için götürülürken tabutun üzerine yeşil renkli kilim ya da kumaş örtülür. Cenaze genç biri ise kırmızı renkli kilim ve çeşitli renklerde bezler örtülür. Cenaze namazından sonra, tabut mezarlığa kadar omuzlarda taşınır. Genellikle cenaze namazına katılan herkes mezarlığa gider. Tabutun arkasından giden cemaatin içinden dört kişi sırayla tabutu taşır. Bunun sevabı olduğu düşünülür. Namaz kılındıktan sonra tabut mezarlığa götürülür. Cenaze götürülürken yolda cenazeyi görenler durup “El hukmulla” diyerek dua okur ve ellerini yüzlerine sürerek duanın kabulünü dilerler.

Cenaze namazı camide veya geniş bir alanda kılınır. Buna “namaz çüşürüş” denir. Namaz kılınmadan önce ölenin hayattayken yerine getiremediği dini vecibelerinin hesabına fakir fukaraya “iskat” verilir. Onlar, vefat eden kişi için halis namaz kılırlar. Cenaze törenine katılan herkese ekmek dağıtılır. Defin işleminden sonra yaşlı biri ise asası toprağa saplanır. Defin işlemi bittikten sonra, cenaze yıkamaya gelenlere ve taziyeye gelenlere de yemek verilir. Bu “teret eşi” (abdest aşısı) olarak bilinir.

Мейит йәрликкә қоюш үчүн елип меңилғанда тавутниң үстигә йешил рәңлик гиләм яки рәхит артилиду. Вапат болғучи яш бири болса қизил гиләм яки һәр хил рәңлик рәхитләр артилиду. Намаз чүшүрүлүп болғандин кейин тавут тупрақ бешиғичә мүридә көтүрлиду. Адәттә мейит намизиға қатнашқан һәммә адәм тупрақ бешиғичә бариду, мейитниң арқисидин тупрақ бешиға маңған жамаәтниң ичидин төт адәм чиқип мейитни нөвәтлишип көтүриду. Мейитни көтүрүстә савап болиду дәп қарилиду. Мейитни елип маңғанда йолда көргәнләр “әлһөкумулла” дәп дуа қилиду вә қоллирини йүзлиригә сүртүп дуасиниң қобул болушини тиләйду.

Мейит намизи мәсчиттә яки кәң бир мәйданда қилиниду, бу “намаз чүшүрүш” дейилиду. Намаз чүшүрүлүштин бурун вапат болғучиниң һаят вақтида ада қилмиған дини важиблириниң һесаби сүпитидә ғерип ғурваларға “исқат” берилиду. “Исқат” алғучилар вапат болған киши үчүн халисанә намаз оқуп қойиду. Мейит намизиға қатнашқан һәммә адәмгә нан тарқитилиду. Йәрликкә қоюш ишлиридин кейин яшқа чоң бири йәргә кәтмән уриду, йәрликкә қоюш ишлири түгигәндин кейин мейит ююшқа кәлгәнләр вә тәзийә билдүрүш үчүн кәлгәнләргә тамақ берилиду, бу “тәрәт еши” дейилиду.

Йәрликкә Қоюш

Йәрликкә қоюш “узитиш” яки “мейит узитиш” дейилиду. Вапат болғучи яшанған бири болса оғуллиридин бири гөрлүккә қойиду. Тавутни мазарлиққа апарғандин кейин мейит алдин коланған гөрлүккә көмилиду,

Мәйитти жерлеу

Жерлеуді “ұзату” немесе “мәйитти жерлеу” деп атайды. Табытты бейітке апарғаннан кейін, жаназа намазын оқымай тұрып қазылған мазарға жерлейді. Бұны “жер қойнауына тапсыру” деп атайды. Өлген кісі жасы үлкен адам болса мазарға бірінші ұлдарының біреуі қояды. Мазар ішкі және сыртқы екі бөліктен тұрады. Сыртқы мазардың орташа ұзындығы 2 метр, ені 1 метр және тереңдігі 2 метр болады. Ішкі мазар мәйитті жанымен қойғанда сыятындай болады. Мәйитті ішкі мазарға қояды. Мәйиттің басы құбылаға (оңтүстік-батысқа), аяқ жағы оңтүстік-шығысқа қаратып қояды. Топырағы құмды жерлерде мазарды керекті тереңдік, ең мен ұзындығына қарай қазып мазар жасап мәйитті жерлейді.

Ўйғырларда көне заманнан бері бейіттер тау етегінде немесе жолдың шетіне мазар жасаған. Жолдың бойын таңдауы, марқұмның рухына дұға жасайды деп түсінген. Көбінесе мазар тастарында әртүрлі өлеңдер жазылады. Мысалы: Мен өлермін, өлермін, Жолға көмбеңдер мені. Жолға көмсеңдер көміңдер, Шөлге көмбеңдер мені. Мазардың жанына ағаш, темір, гүл сияқты нәрселермен сәндеп қояды. Мәйитті жерлегеннен кейін жеті күн бойы бейіт басында Құран оқиды, жетінші күннен кейін үйде оқиды. Қырық күнге дейін үйде Құран оқиды, үйде Құран оқыған кісіні де үй иесі разы қылады. Бейсенбі күндері Құран оқытады. 52-ші күні сүйегі етінен айырылады деп түсінеді және жақын туысқандарына тамақ береді. Өлген кісінің жұбайы төрт ай он күн өткеннен кейін бір шелек су алып бейіт басына апарып төгеді де өзі үйге келіп жуынады. Бұл некелерінің бұзылғанының белгісі.

Cenazenin Defnedilmesi

Defin törenine “uzitiş” veya “meyit uzitiş” denir. Tabut mezarlığа götürüldükten sonra, cenaze önceden kazılmış mezara defnedilir. Buna “depne kiliş” denir. Ölen kişi yaşlı ise mezara ilk yerleştirme işini erkek çocuklarından biri yapar. Mezar iç ve dış olmak üzere iki bölümden oluşur. Dış mezar ortalama 2 m uzunluğunda, 1 m genişliğinde ve 2 m derinliğindedir. İç mezar cenazenin yan şekilde sığacağı ebattadır. Cenaze iç mezara konulur. Cenazenin yüzü kibleye (güneybatıya), ayakları ise güneydoğuya getirilir. Toprağı kumlu olan yerlerde mezar gerekli derinlik, genişlik ve uzunlukta kazıldıktan sonra tuğlayla kemer şeklinde mezar yapılıp cenaze konulur.

Uygurlarda eski dönemlerden beri dağ eteği ve yol kenarı gibi yerlere mezarlık yapmaktadır. Yol kenarının seçimi, merhumun ruhuna dua edilmesini sağlamaktır.

Bazı mezar taşlarında çeşitli şiirler de yazılmaktadır.

Örneğin;

Ben ölürüm, ben ölürüm,

Yolda koymayın beni.

Yolda koyarsanız koyun,

Çölde koymayın beni.

Mezarların çevresi ağaç, demir, gül gibi şeylerle güzel görünecek şekilde çevrilir.

Cenaze defnedildikten sonra, yedi gün boyunca mezar başında Kur’an okunur, yedinci günden sonra evde okunur. Kırkıncı güne kadar evde

бу “дәпнә қилиш” (йәрликә қоюш) дәп атилиду. Гөрлүк ич вә таш гәрдин ибарәт икки қисимдин тәркиб тапиду, таш гөр тәхминән 2 метир узунлуқта, бир метир кәңликтә вә 2 метир чоңқурлуқта болиду. Ич гөр мейит ян һаләттә сиғидиған чоңлуқта болиду, мейитниң пути күн петиш йүзи қиблигә қаритип қойилиду. Туприқи кумлуқ болған йәрләрдә мазар лазимлиқ узунлуқ, кәңлик вә чоңқурлуқта кезилғандин кейин лай билән кемир шәклидә гөр ясилип андин мейит қойилиду.

Уйғурларда қәдимдин тартип мазарлиқ тағ бағри вә йол бойлириға жайлашқан. Йол бойлирни мазарлиқ қилшниң сәвәби өлүп кәткәнләрниң роһиға дуа қилишқа асанлиқ елип келиду дәп қарилиду.

Бәзи қәбриләрниң бешиға һәр хил шеирләрму йезилиду: Мәсилән:

Мән өләрмән, мән өләрмән,

Йолда қоймаңлар мени.

Йолда қойсаңлар қоюңлар,

Чөлдә қоймаңлар мени.

Қәбриләрниң әтрапи дәрәх, төмүр, гүл-чечәк дегәндәк гүзәллик беридиған нәрсиләр билән орап қойилиду.

Мейит йәрликкә қоюлғандин кейин йәттә күнгичә қәбрә бешида қуран оқулиду. Яттинжи күндин кейин өйдә оқулиду, өйдә қуран оқуған кишини мейит игиси рази қилиду. Пәйшәнбә күнлири қуран оқулиду, әллик иккинжи күни сөңәкниң гөштин айрилған күни дәп қарап йеқин туққанларға достихан салиду. Вапат болғучиниң жүпти төт ай он күндин кейин бир аптува суну елип мазарға төкиду вә өйигә қайтип келип юйиниду, буниң билән никахтин чиққан болиду

Аза тұту және жоқтау

Ұйғырларда анасы немесе әкесі қайтыс болған жағдайда қырық күн, кейбір аймақтарда бір жыл бойынша аза тұтады. Қайтыс болған адамның отбасы мүшелері мен туыстары аза тұту белгісі ретінде белдеріне ақ белдік байлайды. Әйелдер белдеріне ақ белдікпен қатар бастарына ақ орамал да тағады.

“Жетісі” өтпеден еркектер ақ белдікті шығармайды және шашын, сақалын, мұртын алып тастамайды. Әйелдер болса шаштарын жумайды және тарамайды. Қырық күн толғанға дейін басынан ақ орамалды тастамайды әрі түрлі-түсті киім кие алмайды. Қырқы немесе жылы болғанда көршісі және жақын туысқандары еркектердің беліндегі ақ белдікті шешеді. Әйелдердікін бір әйел келіп жұбату сөзін айта отырып ақ орамалын шешіп, орнына басқа бір орамал тағады. Бұл “көңіл айту” деп аталады.

Отбасыларда ойын-сауық болмайды; тіпті көршілерде олар сияқты той-думан жасамайды. Құрметтегені үшін отбасы арасындағы үйлену тойлары кейінге қалдырылады. Алыс туысқандардың тойы болатын болса отбасының келісімімен жасалынады.

Ұйғырларда қайтыс болған кісінің жақындары өлгендер үшін қатты дауыстап жылау дәстүрі бар. Өлі үшін жылау ислам дініне қайшы болса да, жыламау да халық үшін ерсі болып көрінеді. Ұйғырлардың “Өлім-жоқтаумен, той-думанмен жарасады” деген мақалы осы жағдайды білдіреді. Ұйғырларда жоқтау түріндегі өлеңдерге “һаза өлеңдері”, “матәм өлеңдері”, “йиға өлеңдері” немесе “мәрсийә” деп атайды.

Жоқтауларда қайтыс болған кісінің мәртебесі, жақсылықтары,

Kur’an okunur, evde Kur’an okuyan kişiye de cenaze sahibi razı eder. Perşembe günleri Kur’an okunur. 52. günü kemiğın etten ayrıldığına inanılır ve yakın akrabalara yemek verilir. Ölen kişinin eşi dört ay on gün olduktan sonra bir kova suyu alıp mezara döker ve eve dönüp yıkanır. Böylece nikâhtan düşmüş olur.

Yas Tutma ve Ağıt Yakma

Uygurlarda anne ya da baba vefat ederse kırk gün bazı bölgelerde bir yıl boyunca yas tutulmaktadır. Ölenin aile fertleri ve akrabaları yas işareti için bellerine beyaz kuşak bağlarlar. Kadınlar, bellerine beyaz kuşak bağlamanın yanında başlarına da beyaz örtü bağlarlar.

“Yedi yemeği” verilmeden erkekler beyazları çıkarmaz, saç, sakal ve bıyıklarını kesmezler. Kadınlar ise saçlarını yıkamaz ve taramazlar. Kırkı dolana kadar başındaki beyaz örtüyü çıkarmaz ve renkli kıyafetler giymezler. “Kırk yemeği”nde ya da sene-yi devriyesinde konu komşu ve yakınlar erkeklerin belindeki beyaz kuşağı çıkarır. Kadınlarda ise bir kadın tarafından teselli sözleri söylenerek beyaz örtü çıkarılır, yerine başka bir örtü takılır. Buna “karilik sunduruş” veya “karisini ostuş” denilmektedir. Aile içerisinde eğlence yapılmaz; hatta komşular da aynı şekilde eğlence yapmazlar. Saygıdan dolayı aile içindeki düğünler ertelenir. Uzak akrabaların düğünü ise ailenin rızasını alınarak yapılır.

Қарилиқ Тутуш вә һаза Ечиш

Уйғурларда атиси яки аниси вапат боп кәтсә қириқ күнгичә, бәзи районларда бир йилғичә қарилиқ тутуш адити бар. Өлгәнләрниң аилә әзалири вә уруқ-туққанлири қарилиқниң бәлгиси үчүн бәллиригә ақ лата бағлайду. Аяллар бәллиригә ақ бағлиғанниң сиртида йәнә башлириға ақ личәк салиду. “Йәттә нәзири” берилмәй туруп, әдәттә әрләр белидики ақни еливатмәйду, чач вә сақал-бурутлирини алдурмайду. Аяллар чачлирини ююп таримайду. Қирқи тошқичә бешидики ақ яғлиқни алмайду вә очуқ рәңлик кийимләрни киймәйду. “Қирқи нәзири” яки йил нәзири берилип болғандин кейин, холум-қошна вә йеқинлири әрләрниң белидики ақни елип ташлайду. Аялларда болса, бир аял келип һазидарларға тәсәлли сөзлирини қилғандин кейин, бешидики ақ яғлиқни еливетип, башқа бир яғлиқ селип қойиду. Буни “қарилиқини сундуруш”, яки “қарилиқини оштуш” дәп атайду. Бу жәрянда аилә ичидә оюн тамаша қилишқа болмайду. Һәтта холум-қошниларму бу хил паалиятләрни өткүзүштин сақлиниду. Һүрмәтләш йүзисидин аилидики өткүзүлмәкчи болған той мәрикилириму кечиктүрилиду. Йирақ туққанлири арисидә той қилмақчи болғанлар болса, өлүмлүк болған аилиниң разилиқини алғандин кейин той өткүзсә болиду .

Уйғурларда йәнә өлгүчигә һаза ечишта қошақ қошуп йиға-зарә қилиш қәдимки миллий әнәнивий әдәтләрниң бири болуп, һазирға қәдәр давамлишип кәлмәктә.гәрчә бу ислам әқидилиригә ятмайдиган иш болсиму, лекин өлүм-йитимдә йиға-зарә қилмаслиқ жамаәт

өмирде көрген қызықтары мен арман-мақсаттары және туған-туысқандарының ол туралы ойлары мен сезімдері айтылады. Қайтыс болған кісіге байланысты айтылатын “Ой балам”, “Ой төрем”, “ағам”, “сіңлім”, “бауырым”, “апам” сияқты сөздер ұйқастық болып келеді.

Uygurlarda lenin yakınlarının len iin yksek sesle ađlama deti vardır. l iin ađlama, İslami inanca aykırı ise de, ađlamamak da halk arasında garip karřılanır. "lm ađıtı ile toy eđlencesi ile gzeldir." řeklindeki Uygur atasz bu durumu zetlemektedir. Uygurlarda ađıt tarzındaki řiirlere "haza kořakları", "matem kořakları", "yiđa kořakları" veya "mersiye" denmektedir. Ađıtlarda lenin faziletleri, iyilikleri, hayattaki maceraları, istekleri, arzuları, idealleri, yakınlarının lenle ilgili duygu ve dřnceleri anlatılır. Haza kořaklarında vefat eden řahsa gre, "vay balam" "vay trem", "vay vefadarım", "akam", "ukam", "sińlim", "cigerim", "apam" gibi ifadeler redif olarak gelir.

арисида ғайри hвал hesаблиниду. lm yiđisi билn, той kлкиси билn kızıq" deđen uygr xl mađal-tmsili bu hвални ипадилp бериду. Uygrlarda matm характеридики бу хил қошақлар "haza қошақлири", "matm қошақлири", "yiđa қошақлири" v яки "mrsiy" dp атилиду. haza қошақлирида лгчини pзилtлири, яхшилиқлири, hyat srgzштилири, арзу-арманлири, ғайилири slp tлp, йќинлирини лгn кишиг болған мhри-мhббити v алий hрмити ипадилиниду.

НАТИМ ТӨРЕНІ ҚУРАН ХӘТМӘ ҚИЛИШ ХАТЫМ РӘСІМІ

Өлүм olayının yedinci, kırkinci günü ve ölüm yıl dönümünde kadınlar ölmüş kişinin evinde bir araya gelir. Ev sahibi yemek ve kuru yemişler hazırlar. Bir araya gelen kadınlar Kur'an-ı Kerim okuyup dua ederler. Ayrıca bu törende kadınlardan biri tarafından Ahmet Yesevi'nin hikmetleri belirli bir ezgiyle okunur ve diğer kadınlar tarafından da tekrar edilir. Bu törenlerde sözlü gelenekten yazıya geçirilen ve deftere yazılan hikmetlerin okunduğu görülür.

Hikmet

Ferishteler girdiginde, bi Rabbim dediğinde,
Kalu bela dediğimi bilemem!
Var mı dinin dediğinde, yine sorduğunda,
Dinim İslam dediğimi bilemem!

İlahımdan yine üç defa geldi hitap,
Mümin ervah-ı Rabbim verdi cevap,
Cevap vermeyeni kâfir kıldı izim vahap,
Ben cevap verdiğimi bilemem!

Cümle ruha bu saatte ferman geldi,
Ferman gelince bir demde saf aldı,
Kâfir köşede, mümin kullar sağda durdu,
Hangi tarafta duracağımı bilemem!
Doyamadım, ne çabuk ömrüm geçti,
Gelmesi için Azrail'in vakti geldi.

Өлүмнің йәттичи, қириқинчи вә бир йиллиқ хатирә күнидә аяллар өлгән кишиниң өйидә бир йәргә жәм болиду. Өй игиси кәлгәнләргә тамақ етип, мәзә тизип дасқан салиду. Бир йәргә йиғилған аяллар куран оқуп, дуа қилишиду. Униңдин башқа, бу вақитта аялларниң бири әһмәд йәсәвиниң һекмәтлири мәлум итунастийәләр билән оқуйду, башқа аяллар униң оқуғинини тәкрарлишиду. Буниңдәк мурасимларда еғиз адәтлиридин йезиққа елинған вә хатиригә илинған һекмәтләр оқулмақта.

Һекмәт

Пәриштәләр киргәндә бирәббим дегәндә,
Қалу-бәли дегәнимни биләлмәсмән!
Варму диниң дегәндә йәнә сорғанда,
Диним ислам дегәнимни биләлмәсмән!

Илаһимдин йәнә уч йол кәлди хитап,
Мүмин әрвах рәббим дәпбәрди жавап,
Жавап бәрмигәнни капир қилди изим ваһап,
Мән һәм жавап итқанымни биләлмәсмән !

Чумлә руһқа шулсаатта пәрман йәтти,
Пәрман болғач дәм утмәин сәп қурулди,
Капир читидә мүмин бәндә уңда турди,
Қайсу тәрәп турғанымни биләлмәсмән!
Тоймай қалдим дәм өтмәй өмрум өтти,
Кәлмәккә әзраилниң вахти йәтти.

Өлімнің жетісі, қырқында, бір жыл болған кезде, яғни жүзінде әйелдер өлген кісінің үйіне жиналады. Үй иесі ас даярлап, дастарқан әзірлейді. Жиналған әйелдер Құран Кәрім оқып, дұға етеді. Бұдан басқа әйелдердің бірі Ахмет Яссауидің хикметтерін ерекше әуенмен оқиды, қалған әйелдер оны қайталайды. Қазіргі кезеңде мұндай салт жораларда ауызекі тілден жазбаға көшкен және жазылып алынған хикметтер оқылады.

Хикмет

Періштелер кіргенде, бір Раббым дегенде,
Қалу бәле дегенімді біле алмаспын!
Дінің бар ма дегенінде, қайталап сұрағанда,
Дінім Ислам дегенімді біле алмаспын!

Құдайымнан тағы үш рет келді кітап,
Раббым Мүмін әруахқа жауап берді,
Жауап бермегендерді кәпір қылды Ваһап,
Мен жауап бергенімді біле алмаспын!

Барша руһқа бұл сағатта бұйрық келді,
Бұйрық келгенде бір демде сапқа тұрды,
Кәпір бұрышта, мүмін құлдар оңда тұрды,
Қай жақта тұратынымды біле алмаспын!
Тоймай қалдым, өмірім қалай тез өтті,
Әзірейілдің келетін уақыты келді.

Ey dostlar çaresiz benim başım
yaman,
Ne halde gittiğimi bilemem!

Can alırken o Azrail gelip dursa,
Canını ver diyerek heybetli şekilde
dursa,
Üç yüz altmış damarımı titretip koysa,
Ne halde varacağımı bilemem!

Kul Hoca Ahmet menzil tehlikeli,
yollar irak,
Varacağın yer kapalı durur, var mı
çerağ?
Tövbe edip kendini bilen aldı çerağ,
Ben de tövbe ettiğimi bilemem!

Ая дослар амалсиз мән бешим қатти,
Нәһал билән китәримни биләлмәсмән!

Жан алурға ол әзраил келип турса,
Жаниң бәр дәп һәйбәт бирлә бир чиң
турса,
Уч йүз атмиш томурларим титрәп турса
Нәһал бирлә бараримни биләлмәсмән

Қул Хужа Әхмәт мәнзил хәтәр йоллар
жирақ,
Барар йериң йепиқ турар бармучирақ?
Тобә қилип өзін билгән алди чирақ,
Мән һәм товбә қилғанимни биләлмә

Ей достарым шарасызбын, басым
қатты,
Қандай халде кеткенімді биле алмаспын!

Жан алуға ол Әзірейил келип тұрса,
Жаныңды бер деп қаһарланып тұрса,
Үш жүз алпыс тамырымды дірілдетіп
қойса,
Қандай күйде баратынымды биле
алмаспын!

Құл Қожа Ахмет қауіпті жолдардан
жырақ,
Баратын жерім жабық шығар шырақ
бар ма?
Тәубе етіп өзін билген алды шырақ,
Менде тәубе еткінімді биле алмаймын!

рәхмәттиңдин гәт кәлдурма мән гиратни
 дөлкәттиңни алаһай хәйрәләп дуа қилдиңи ^{саңа}
 тунни бойи күн чикит вә патқичә
 көз илаһиәстин хәйрәләп дуа қилдиңи ^{саңа}
 ағдиңға әнди кәлдик бәләһи бағлап
 ишләп мәнәң зәһәрға тоғди кәһил қайман
 ақални тутуп өткән ишқа еғилдиңи ^{саңа}
 ихлаәс билән хәйрәләп дуа қилдиңи ^{саңа}
 көңүл бевидә хурдуңи тәкәп өзәләһи тәпә ^{саңа}
 бар өкүрүңи бит-тит болдуңи өзәләһи патәһиә ^{саңа}
 дуняни ташлап дин йолыға қадәһи қойдиңи ^{саңа}
 бу йолларға хәһилни сән айшәләһи ^{саңа}
 хәһилни бакқан бу йолларға кирәһиә ^{саңа}
 өзигә пайда екәнлигини билгин дедик ^{саңа}
 моңу һәһил билән хәйрәләп дуа қилдиңи ^{саңа}
 күл вә хәһил нәһилни ташлар қашти ^{саңа}
 панәһи "Алаһа" әсуқәләһи тәләһи ташти
 хурәк бағриңи көйүп-пишиңи қайнап ташти
 әсуқә һәһил билән хәйрәләп дуа қилдиңи ^{саңа}
 «18- һөкүмәт»
 пә-әзжурү үә алаһаһу кәһилан" дәп айәт кәлдик
 зикир әйттиң зар әйләп хурдуңи мәнә
 һәһилни тәһилларға хәдә қилдиңи

тин ашкәһи Алаһа сөйүп бәндәһи деди
 Орта йолда қалмәһи дәп гәһилни йеди
 хәһилни дидарилни көрәһи дәп
 ашкәһи мәнәһи болуп турдуңи ^{саңа}
 әһилгә әгәһи гәһилни хәһил ашкәһи
 мәнәһи шу йәргә барилән дәп ибрат ашкәһи
 "мәһил кәһил әһил тәһилни" әһил қилдиңи
 бу һәһилни хәһилгә еһил турдуңи мәнә
 хәһил бәһил "пәһил хәһил қалмәһи" дәп
 йәнә әйттиң "хәһил кәһилан" дәп
 бу айәтниң мәнәһи бәһил мәнә
 бу дуняда күлмәһи хурдуңи мәнә
 көһилгәнләр қәһил күләр мәнә болуп хурә
 әһилгә бәһилгәнләрни мәнәһи көрә
 күлдуз тунни көзләһи әһил еһил хурә
 көз йәһилни дәрә қилдиңи хурдуңи мәнә
 нәһилни кәһил тин ашкәһи "Алаһа" деди
 тәһилни туруп шәһил тәһил көз хурәһи
 рәһилни әйттиң "Алаһа" өзәһи һәһил тәһил
 шундин кәһил дәрә болуп тәһилни ^{саңа}
 зәһилни нәһилни һәһил қәһилни отқа салдиңи
 хәһил тәһилни өз-өзидин көйүп әнди

MEŞREPLER MƏŞRƏPLƏR MAŞRAPТАR

Uygurların sosyal hayatında önemli yer tutan meşrepler, geleneksel müzik, dans, yeme-içme, köy seyirlik oyunları gibi eğlence unsurlarının yanı sıra eğitim ve bireyin sosyalleşmesini içine alan kültürel bir mirastır. Uygurlar ile özdeşleşen meşrep; türkü, müzik, halk dansları ile beraber halkın gelenek ve göreneklerinin bir arada icra edildiği ve yaşandığı kültürel bir eğlencenin ismidir. Birkaç aile veya daha kalabalık toplulukların kendi aralarında sırayla yaptığı bu eğlence, Uygurlar arasında zamanla gelişip kök salmıştır. Bu durum, "Uygurların olduğu yerde meşrep de vardır." şeklindeki atasözünde açıkça ifade edilmektedir.

Meşrepler, insanların sosyalleştiği ve toplumsal kuralları öğrendiği bir eğitim kurumudur. Gençler meşreplerde misafir ağırlama, sofrasurma, sofradaki misafirlere hizmet etmenin kaide ve kuralları, müzik aleti çalma, türkü söyleme, birbirini dansa davet etme ve meşrep meydanının kuralları gibi hususları öğrenirler. Böylece geleneği yaşatma, büyüklere hürmet etme, güzel ahlaklı olma, edep ve hayâı da meşreplerde öğrenirler. Bu nedenle Uygurlar arasında "Çocuğunu mektebe ver, mektepten dönünce meşrebe ver" şeklindeki atasözü meşhurdur.

Meşrep, halkın edep ve ahlak

Məşrəp, Uygurların ijtimaıy turmuşında muhim орунда туридиған әнәнивий музика вә уссул, дала оюнлири қатарлиқ көңүл ечиш характеридики мәзmunлар вә шундақла адәм тәрбийиләш вә иjtимаийлишишни өз ичигә алған мәдәний мирастур. Uygurlar билән тонулған мәшрәпләр, хәлқ нахша-қошақлири, музикилири, хәлқ уссулири билән бирликтә уларниң өрп-адәт, әнәнилириниң бир вақитта иjра қилинип өтқузилидиған бир хил ечиш вәстиси. Бирқанчә аилә вә техиму көп болған жамаәтниң өзара топлунуп, нөвәт бойичә өтқузилидиған бу хил көңүл ечиш оюни наһайити узун заманларниң өтүшигә әгишип мәшрәп болуп шәкилләнгән вә муқәммәлләшкән. бу хил әһвал "Uygurlar бар йәрдә мәшрәп болмай қалмайду" дегән мақал-тәмсилни наһайити ениқ йорутуп бәргән. Мәшрәпләр кишиләрниң иjtимаий вә коллектив һаятни өгинидиған адәм тәрбиләш сорунидур. Болупму, яшлар мейман күтүш, дастихан растлимақ, сорундики мейманларға мулазимәт қилишниң қайдә-қануниятлирини өгиниш, чалғу әсваплирини челиш, қошақ ейтиш, бир бирини уссулға тартиш, мәшрәп соруниниң түзүмлири қатарлиқларни өгиниду. Буниң билән мәшрәп арқилиқ әнәнини давамлаштуруп, чоқларни һүрмәтләш,

Ўйғурлардың әлеуметтік тұрмысында маңызды орын алатын машраптар, дәстүрлі ән, би, тағамдар, ауылдық театр көрсетілімі секілді ойын-сауық, яғни білім берумен қатар жеке адамның әлеуметтенуінде орын алатын мәдени мұрасы. машрап, Ўйғурлармен тоғысқан халық әні, музыкасы, халық биімен бірге халықтың дәстүрі мен әдет-ғұрыптарының бір уақытта жүзеге асатындығы және мәдени өмірдегі ойын-сауық атауы. Бірнеше отбасымен немесе үлкен ұйымдармен бірге жасалатын бұл ойын-сауық, ұйғурлар арасында кеңірек тараған. Бұл "Ўйғурлар болған жерде мәшрәп те бар" деген атадан қалған нақыл сөзден де айқын көрініс табады.

Машраптар, адамдардың әлеуметтенуі және қоғамдық ережелерді үйрететін бір ұйым. Жастар қонақтарға сый көрсетудің, дастарқан жайып, үстел басында қонақтарға қызмет етудің ережелерін, музыкалық аспаптармен ән салып, халық әндерін айтып, бір-бірімен би билеп және алаңның ережелері сияқты мәселелерін біледі. Осылайша, дәстүрді жалғастырып, үлкендерге құрмет көрсетіп, әдепті болуды, машраптарда үйренеді.

mektebidir. Uygurlar arasında "Âlim olacağım dersен okula git, adam olacağım dersен meşrebe git (Âlim bolay disen mektepke bar, adem bolay disen meşrepke bar" atasözü çok yaygındır. Hatta edepsiz, ahlaksız davranan ve lüzumsuz konuşan kişiler için "meşrep görmemiş (meşrep kormigen)" denilmektedir. Meşrepler icra edildiği köy, kasaba veya mahallenin birtakım sorunlarının çözümü için de bir meşveret özelliği gösterir. Mahallede bozuk yolun düzeltilmesi, yıkılan köprünün veya evin tamiri, ark ve kanalların temizlenmesi gibi hususlar, meşreplerde istişare edilerek elbirliği ile çözülür. Ayrıca mahalledeki yaşlılar, kimsesizler, yetimler ve hastalar meşrep yöneticisine bildirilerek o kimselere de yardım edilir.

Uygurlar arasında meşrepler mevsimlere, düzenleyen kişilere, düzenlendiği bölgelere göre değişik adlar almıştır. Uygur meşreplerinin bir tertip ve düzeni vardır. Meşreplerde sergilenen oyunlarda belli kurallar ve görevliler vardır. Oyunların kuralları ve meşrebi yönetecek kişiler, oyuna katılanların ortak görüşü ile belirlenir. Meşreplerde yiğitbaşı ve kadının bulunması, meşrepte şikâyetlerin dile getirilmesi ve kadı aracılığıyla bunların çözülmesi söz konusudur. Meşrebe geç kalmak, sebepsiz ve izinsiz meşrebe katılmamak, meşrepte dürüst davranmamak, keyif yapmak, büyüklere saygısızlık, kadınlara şaka yapmak meşrepte yapılmaması gereken davranışlardan bazılarıdır.

эхлақи гүзэл болуш, әдәплик вә һаялиқ болушни өгиниду. Шу сәбәбтин Уйғурлар арасида "Оғлуңни мәктәпкә бәр, мәктәптин чүшүп мәшрәпкә бәр" дегән сөз кәң тарқалған.

Мәшрәп хәлқниң әдәп әхлақ мәктәпидур. Уйғурларда "Алим болай десәң мәктәпкә бар, адәм болай десәң мәшрәпкә бар" дегән сөз бар. һәтта әдәпсизлик қилған, бимәнә параң қилған кишиләрни "мәшрәп көрмигән" дәп қойиду. Мәшрәпләр өткүзүлгән йеза-кәнт, қишлақлар яки мәһәллиләрдики бир қисим әмәлий мәсилиләргә асасән түзүлгән кеңәш алаһидиликигә игә болиду. Мәһәллидики бузулған йолларни оңшаш, йиқилған көврүк яки өйниң ремонтчилиқи, ериқ-өстәңләрни тазиләш қатарлиқ мәсилиләр бирликтә мәслиһәтшлип кеңишиш арқилиқ бир тәрәп қилиниду. Йәнә мәһәллидики яшанған вә ғерип-ғурва, йетим -йисирлар вә кесәлләр һәққидә мәшрәп бешиға хәбәр берилиду. Мәшрәпләр пәсилгә, қатнашқучиларға вә өткүзүлидиған районларға қарап охшимиған исимларда атилиду. Уйғур мәшрәплириниң тәртипи вә түзүми болиду. Мәшрәпләрдә ойнилидиған оюнларда бәлгилик қайдә-түзүмләр вә тегишлик вәзипиләр болиду. Оюнларниң қайдә-түзүмлирини вә мәшрәп башқурғучи кишиләрни мәшрәпкә қатнашқучилар ортақ мәслиһәтшлип сайлап чиқиду. Мәшрәпләрдики йигит беши, қази вә пашшапларниң роли пикир вә шикайәтләрни сорунда оттуриға қоюш вә буларни қази арқилиқ һәл қилиштин

Бұл ұйғырлар арасында "Балаңды мектепке бер, мектептен соң, машрапқа бер" деген сияқты нақыл сөзі кеңінен тараған.

Машрап, халықтың әдептілік пен этика мектебі. Ұйғырлар арасында "Дана боламын десең, оқуға бар, адам болам десең, машрапқа бар" деген мақалы өте танымал. Тіпті әдепсіз, адамгершілігі жоқ, жөнсіз сөйлейтін адамдарға "мәшрәп көрмеген" деп айтылады. машраптің ауыл, поселке немесе ауданның бірқатар мәселелерінің шешімі үшін де ерекше ықпалы бар. Ауданда бұзылған жолдың дұрысталуын, құлаған көпірдің немесе үйдің жөнделуін, арық пен каналдардың тазалануы сияқты мәселелерді машраптарда ақылдасып тығырықтан шығу жолдары мен шешімін табады. Айрықша аудандардағы жасы келген үлкен кісілер, ешкімі жоқ адамдар, жетімдер мен аурулар басшылыққа айтылып, ол адамдарға да жәрдем көрсетіледі. Ұйғырлар арасында машрапқа маусымдық, ұйымдастырушы кісілерге, құрылған аймақтарға қарай басқаша атаулар қойылады. Ұйғыр машрапының белгілі бір тәртібі мен жүйесі бар. Машраптарда ойындарды көрсеткенде, белгіленген ережелері мен ұйымдастырушылары бар. Ойындардың ережелері мен Машрабі ойынға қатысқандардың ортақ пікірлері негізінде сайланады. Машраптарда жігіттер мен

Kazakistan'da yaşayan Uygurlar arasında da meşrepler devam etmektedir. Özellikle otuz oğul meşrebi çok sayıda insanın katılımıyla gerçekleştirilmektedir.

ибарәт. Мәшрәпкә кечикиш, сәбәбсиз вә рухсәтсиз кәлмәй қоюш, растчил болмаслиқ, кәйип қилиш, чоңларни һүрмәт қилмаслиқ, хотун қизларға биһудә чақчақ қилиш қатарлиқлар мәшрәп қайдисидә чәкләнгән маддилардур. Қазақистанда яшаватқан Уйғурлар арасидиму түрлүк мәшрәпләр давам қилинмақта. Уларниң ичидә "Оттуз оғул мәшрипи" қатнашқучилири әң көп болған мәшрәпләрниң биридур.

қыздардың табысуы, шағымдардың айтылуы, төрешілердің бұларды шешуі де айтылады. Машрапқа кешігіп қалмау, себепсіз және рұқсатсыз машрабе қатыспау, дұрыс әрекет етіп, үлкендерді сыйламау, әйелдермен әзілдесу, машраптың қағидалары болып табылады. Қазақстанда тұратын Ұйғырлар арасында да машраптар жалғасын табуда. Олардың ішінде "Отыз ұл машрапы" қатысатындары ең көп болған машраптардың бірі.

ÇOCUK OYUNLARI БАЛИЛАР ОЮНЛИРИ БАЛАЛАР ОЙЫНДАРЫ

Mendil Karmasa

Çocuklar çember şeklinde dizilip önüne bakarak oturur. Aradan biri çıkıp bir mendili arkasında tutarak çemberin etrafında dönerek mendili istediği bir çocuğun arkasına koyar. O yine bir dönüp gelene kadar mendil koyduğu çocuk bunu fark ederse arkasındaki mendili alıp çemberin etrafında dolanarak oyunu devam ettirir.

Eğer arkasına mendil konulan çocuk bunu fark etmezse, mendili koyan dönüp gelip mendil ile oturan çocuğa vurur, çemberi birkaç kez dolandırır. Daha sonra mendili fark etmeyen çocuk çemberin ortasına gelip ya bir şarkı söyler ya da dans eder. Oyun tekrar yukarıdaki gibi devam eder.

Top Oyunu

Bu oyunu kızlar oynar. Dört-beş kız topu sıra ile oynayıp koşak söyler. Kuralı: Topu düşürmemek ve koşak söylemeyi kesmemek, ayrıca koşağı topun yuvarlanıp düşmesi ile eş zamanlı söylemek. Top elden düşerse veya koşak söyleme eş zamanlı olmazsa o oyuncunun yerine başka biri oyuna girer. Tekerlemesi şöyledir: Uçup çıktım havaya, Sıçrayıp düştüm ırmağa. İrmak suyu koyuldu, Kertenkeleler boyladı.

Яғлиқ Ташлаш

Балилар чәмбәр болуп алдига қарап олтуришиду. Аридин бири туруп, бир яғлиқни арқисида тутуп чәмбәрни айлиниду дә, яғлиқни өзи халиған бир балиниң кәйнигә ташлайду. У йәнә бир айлинип кәлгичә, һилиқи бала туюп қалса, кәйнидики яғлиқни елип, чәмбәрни айлинип жүгрәп оюнни давамлаштуриду.

Әгәр туймай қалса, яғлиқ ташлиған бала айлинип келип, яғлиқ билән һелиқи балини уруп, чәмбәрни бир нәччә қетим айландуриду. Андин һелиқи бала оттуриға чүшүп, я нахша ейтип бериду, я уссул ойнап бериду. Шуниндин кейин оюн йәнә жуқурқидәк давамлаштурилиду.

Доп Оюни

Бу оюнни қизлар ойнайду. Төт-бәш қиз допини нөвәтлишип ойнап қошақ ейтишиду. Шәрт: Допини қачурмаслиқ вә қошақ ейтишта дудуқлимаслиқ, шуниң билән биллә қошақни допиниң өрләп-чүшишигә маслаштуруп ейтиш керәк. Доп қолдин чүшүп кәтсә яки қошақ ейтишта дудуқлап қалса, униң орниға башқа бири ойнайду. Қошиқи төвәндикичә:

Учуп чиқтим һаваға,
 Сәкрәп чүштүм дәряға.
 Дәря сүйи қуюлди,
 Патмичуқлар бойлиди.

Орамал түту

Балалар шеңбер жасап, алдарына қарап отырады. Арасынан біреуі шығып, бет орамалды артында ұстап, шеңберді айналып, өзі қалаған баланың арасына орамалды қояды. Ол қайтадан айналып келгенше, арқасына орамал қойған бала білсе, шеңберді айнала ойынды жалғастырады. Егер орамалды бала байқамаса, орамал қойған баланы ұрады, шеңберді бірнеше рет айналдырады. Содан соң орамалды байқамаған бала шеңбер ортасына келіп, ән айтады немесе билейді. Ойын қайтадан жоғарыда көрсетілгендей жалғастырылады.

Доп ойыны

Бұл ойынды қыздар ойнайды. Төрт-бес қыз допты кезекпен ойнап, тақпақ айтады. Допты түсірмеу, жаңылтпаш айтуын тоқтатпау, қолындағы доппен қатар тақпақпен бірге жүруі тиіс. Егер доп қолынан түссе немесе тақпақпен қатар жүрмесе, басқа ойыншы орнына ойынға кіреді. Жаңылтпаш төмендегідей:

Мен ауада ұшамын,
 Қарғып түстім өзенге.
 Өзен суы тартылды,
 Кесірткелер бойлайды.

Birinin adı kuçula,
 Birinin adı ruçula.
 Bembeyaz sakallı dedeler,
 Etti nice tövbeler.

Hava hava havacık,
 Çubuk topladım bir kucak.
 Çubuğu alıp kaçtı,
 Kurbağa ile karınca.

Çizmem dista çizme,
 Kesişir tarak turuk.
 Ramazanın on beşinde,
 Düştü hazan şarak şuruk.

***

Volduş babanın bir kızı,
 Basma gömlek giymiş.
 Basma gömlek giydiğinde,
 Helim beğе değmiş.

Helim beğе değdiğinde,
 Altı çocuk bulmuş.
 Altı çocuk verip bok,
 Temizleyeyim dese kumaş yok.

Kumaş desen çatıda,
 Çıkayım dese şota yok.
 Şota denen ağacı,
 Keseyim dese balta yok.

Balta denen pazarda,
 Alayım dese parası yok.
 Para denen sandıkta,
 Açayım dese anahtar yok.

Anahtarı kamlar almış,
 Ak mezara gömmüş.
 Ak mezarda bir demde,
 Ak dikenler çıkmış.

Бириниң ети кучула,
 Бириниң ети пучула.
 Аппак сақал бовайлар,
 Қилди нәччә товилар.

Һава һава һавачуқ
 Чава тәрдин бир қучақ.
 Чавани елип қачти,
 Пақа билән қумучақ.

Өтүгүм диста өтүк,
 Мингишип тарак туруқ.
 Розиниң он бәшидә,
 Чүшти ғазаң шарақ шуруқ.

***

Волдишканиң бир қизи,
 Басма көйнәк кийипту.
 Басма көйнәк кийгәндә,
 һелимбәгкә тегипту.

Һелим бәгкә тәккәндә,
 Алтә бала тепипту.
 Алтә бала бирип поқ,
 Ейтай десә лата йоқ.

Лата дегән өгзидә,
 Чиқай десә шота йоқ.
 Шота дегән дәрәхтә,
 Кесәй десә палта йоқ.

Палта дегән базарда,
 Алай десә пули йоқ.
 Пул дегән сандуқта,
 Ачай десә ачқуч йоқ.

Ачқуч қамлар өтүпту,
 Ақ мазаға көмүпту.
 Ақ мазаға бир дәмдә,
 Ақ тикәнләр үнүпту.

Бірінің аты кучула,
 Бірінің аты пучула.
 Ақ сақалды аталар,
 Жақсылап тәубе қылады.

Ауа, ауа, ауашық,
 Бір құшақ шыбық жинадым.
 Шыбықты алып қашады,
 Құрбақа мен құмырсқа.

Етігім диста етік,
 Айқасып тарак-турук.
 Рамазанның он бесінде,
 Күз де келді жарқ-жұрқ етіп.

***

Волдишканиң бір қызы,
 Баспа көйлек киіпті.
 Баспа көйлек кигенде,
 Хелим бейге тиіпті.

Хелим бейге тигенде,
 Алты бала болыпты.
 Алты бала тышқанда,
 Тазалайын dese шүберек жоқ.

Шүберек десең, шатырда,
 Бірақ оған зәңгі жоқ.
 Зәңгі деген ағашы,
 Шабайын dese балта жоқ.

Балта деген базарда,
 Алайын dese ақша жоқ.
 Ақша деген сандықта
 Ашайын dese кілті жоқ.

Кілттерді бақсы алыпты,
 Ақ мазарға көміпті.
 Ақ мазарда бірден-ақ,
 Ақ тікендер шығыпты.

Beş Taş

Bu oyunu iki üç kız kurutulmuş beş tane şeftali çekirdeği veya beş taş ile oynar. Taşların biri anacık (diğerlerine göre büyük olan taş), diğer dört taş balacık olur. Oyunun her bir bölümünün ayrı bir tekerlemesi vardır. Hangi bölüme geçilse o bölümün tekerlemesi söylenerek oynanır. Tekerlemeyi oyun ile eş zamanlı söylemek gerekir.

Birinci bölümde, beş taş sağ elle avuçlanıp anacık taşı parmağın ucu ile yukarı atılıp dört balacık taşı yere saçılır. Anacık taşı yere düşmeden tutulur. Daha sonra anacık taşı yukarı atıp yere düşene kadar balacık taşından biri yerden alınıp anacık taşı yere düşmeden tutulur.

Kuralı: Her bir balacık taşı yerden alınana kadar başka taşlara dokunmamak gerekir. Eğer başka taşta değilirse (oyuncu) sırasını kaybeder. İkinci, üçüncü ve dördüncü balacık taşları da aynı şekilde alınıр. Bu bölümün tekerlemesi şöyledir:

Çamakum tamakum,
 Küçüğü gelincik,
 Kömüçi kömüçiki,
 Beligi bileziği.

İkinci bölümde beş taş sağ elle avuçlanıp anacık taşı parmağın ucu ile yukarı atılıp kalan dört taş yere saçılır ve anacık taşı yine yere düşmeden tutulur. Sonra anacık taşı yine yukarı atılıp yerdeki dört taşın ikisi bir alınıр. İkinci seferde anacık taşı yine yukarı atılıp yerde kalan iki taş birlikte alınıр.

Таш Тәмәк

Бу оюнни икки-үч қиз силиқлитилған 5 данә шаптулниң уруқи яки 5 таш билән ойнайду. Ташларниң бири аничуқ, (аничуқ башқа ташларға қарифанда йоғанрақ болиду) төт таш баличуқ болиду. Оюнниң һәр бир басқучиниң айрим қошиқи болиду. Қайси басқуч кәлсә, шу басқучниң қошиқини ейтип ойнайду. Қошақ һәрикәткә маслаштурулуп ейтилиши керәк.

Биринчи басқучта бәш ташни он қолда сиқимлап тутуп, аничуқни бармақниң учи билән жуқири ташлап, төт баличуқни йәргә чачиду дә, аничуқ ташни йәргә чүшәрмәй тутувалиду. Андин аничуқ ташни йәнә жуқири етип у чүшкичә баличуқ таштин бирни йәрдин чимдап елип, аничуқ ташни йәргә чүшәрмәй тутувалиду.

Шәрт: һәр бир баличуқ ташни йәрдин алғичә башқа ташларни мидиратмаслиқ керәк. Әгәр башқа таш мидирлап кәтсә нөвити тохтайду. 2-3-4 баличуқ ташларниму шундақ алиду. Униң қошиқи мундақ:

Чамакум-тамакум,
 Кичики келинчики,
 Көмүчи-көмүчики.
 Бөлиги биләйзүги.

Иккинчи басқучтиму бәш ташни он қолда сиқимлап тутуп аничуқ ташни бармақниң учи билән жуқири ташлап, қалған төрт ташни йәргә чачиду вә аничуқ ташни йәнә йәргә чүшүрмәй тутувалиду. Андин аничуқ ташни йәнә жуқири ташлап, йәрдики төрт таштин иккини бир серип алиду. Иккинчи қетим аничуқ ташни йәнә жуқири етип қалған йәнә икки ташни серип алиду. Шәрт: биринчи қетим икки ташни

Бес тас

Бұл ойынды екі-үш қыз кепкен бес тал өріктің сүйегімен немесе бес таспен ойнайды. Тастардың біреуі анасы (басқаларына қарағанда, үлкендеу тас), қалған төрт бас балалары болады. Ойынның әр бөлімінің жеке жаңылтпашы бар. Қай бөлімге көссе, сол бөлімінің жаңылтпашын айтып ойнайды. Жаңылтпашты ойын ойнап жатқан кезде айту керек.

Бірінші бөлімде, бес тасты оң қолмен қатты ұстап тұрып, ана тасты саусақтың ұшымен жоғары лақтырып, төрт бала тасты жерге шашады. Сол тасты жерге түсірмей, ұстап алу керек. Содан кейін ана тасты жоғары лақтырып жерге түскенше, жерден бала тастың біреуін алып, ана тасты жерге түсірмей ұстап алу керек.

Ережесі: Әрбір бала тасты жерден алғанға дейін басқа тастарды да ұстауы керек. Егер басқа тасты ұстамаса, (ойыншы) кезегін жоғалтады. Екінші, үшінші және төртінші бала тастарды да дәл осылай алады. Бұл бөлімнің жаңылтпашы мынандай:

Чамакум тамакум,
 Кішкентайы гелинжик,
 Көмужи, көмужики,
 Өрімі білезігі.

Екінші бөлімде бес тасты оң қолмен қатты ұстап тұрып, үлкен тасты саусақтың ұшымен жоғары лақтырып, төрт бала тас жерге шашылады және тағы да сол тасты жерге түсірмей ұстап алу керек. Содан кейін тасты тағы жоғары лақтырып, жердегі екі тасты

Kuralı: Birinci kerede iki taş alınırken diğەر iki таға dokunmamak gerekir. Bunun tekerlemesi şöyledir: Kendim, Bakıp duran ағаç. Büyük kendim, Büyük olayım, genç kız olayım. El mi el, Elinde dol, Ügrede el, Bağrımda pel.

Üçüncü bölümde beş taş sağ elle avuçlanıp anacık taşı parmağın ucu ile yukarı atılıp kalan dört taş yere saçılır. Anacık taşı yine yere düşürülmeden tutulur. Daha sonra anacık taşı yine yukarı atılıp üç taş birlikte alınır. İkinci kerede anacık taşı yine yukarı atılıp kalan bir taş alınır.

Kuralı: Birinci kerede üç taş alınırken yerdeki diğەر таға dokunmamak gerekir. Tekerlemesi şöyledir: Eli, El kulağın gülü, Üçünü ben alırım, Hosma alıp yakarım.

Dördüncü bölümde yine beş taş sağ elle avuçlanıp anacık taşı parmağın ucu ile yukarı atılıp kalan dört taş yere saçılır. Anacık taşı yere düşürülmeden tutulur. Bunun tekerlemesi şöyledir:

Toki, Zoki, Özleyenin boku. İki tok tok, Hem koşi, Hem tok tok, İşte tok tok, Ayrı oynamak yok.

Beşinci bölümde beş taş yere hep

алғанда қалған икки ташни мидиратмаслиқ керәк. Буниң қошиқи мундақ: Өзәм- Қарап турған көчәт. Чоң өзәм- Чоң болай, чокан болай. Қолму қол, Қолида дол, Үгрәдә әл. Бағримда пәл.

Үчинчи басқучтиму бәш ташни он қолда сиқимлап тутуп, аничуқ ташни бармақниң учи билән жуқири етип, қалған төрт ташни йәргә чачидудә, аничуқ ташни йәнә йәргә чүшүрмәй тутувалиду. Андин аничуқ ташни йәнә жуқири етип, үч ташни бирла серип алиду. Иккинчи қетим аничуқ ташни йәнә жуқири етип қалған бир ташни алиду.

Шәрт: биринчи қетим үч ташни алғанда йәрдә қалған бир ташни мидиратмаслиқ керәк. Буниң қошиқи мундақ: Қоли- Қол қулақнң гүли. Үчни мән туғдуримән, носма елип күйдуримән.

Төтинчи басқучта, йәнә бәш ташни он қолда сиқимлап тутуп, аничуқ ташни бармақниң учи билән жуқири етип қалған төрт ташни йәргә чачидудә, аничуқ ташни йәнә йәргә чүшәрмәй тутувалиду. Буниң қошиқи мундақ:

Токи- Зоки- Сеғинғанниң поқи. Қош ток –ток.

Һәм қоши, Һәм ток ток,

бирге алу керек. Екінші рет тасты тағы жоғары лақтырып, жерде қалған екі тасты бирге алу керек.

Ережесі: Бірінші рет екі тасты алғанда, қалған екі тасқа қолы тимеу керек. Бұның жаңылтпашы мынандай: Өзім, Қарап тұрған ағаш. Үлкен өзім, Үлкен болайын, жас қыз болайын.

Қол ма, қол, Қол ұстасып.

Үйренді қол, Құшағымда пәл.

Үшінші бөлімде бес тасты оң қолмен қатты ұстап тұрып, тасты саусақтың ұшымен жоғары лақтырып, төрт бала тасты жерге шашады, тасты тағы да жерге түсірмей ұстап алу керек. Содан кейін тасты тағы жоғары лақтырып үш тасты бирге алады. Екінші рет тасты тағы жоғары лақтырып, қалған бір тасты алады.

Ережесі: Бірінші рет үш тасты алғанда, жердегі басқа тасқа қолы тимеу керек. Жаңылтпашы мынандай:

Қолы, Қол құлақтың гүлі.

Үшеуін мен алармын,

Қынаны алып жағармын.

Төртінші бөлімде бес тасты оң қолмен қатты ұстап тұрып, ана тасты саусақтың ұшымен жоғары лақтырып төрт бала тасты жерге шашады. Ана тасты жерге түсірмей ұстап алу керек. Бұның жаңылтпашы мынандай:

Токи, Зоки, Сағынғанның боғы.

Екі ток ток,

birlikte saçılır ve anacık taşı içinden ayrılır. Daha sonra sol el yere köprü şeklinde konulup anacık taşı yukarı atılır. O düşene kadar kıvraklıkla balacık taşlarından biri (köprü şeklindeki) sol elin altına girdirilir. Yine anacık taşı yere düşürülmeden tutulur.

Kuralı: Bir taşı sol elin altına girdirmek (girdiremezse oyun başkasına geçer) ve başka taşlara dokunmamak gerekir. Eğer başka balacık taşlarına değilirse oyun başkasına geçer. İkinci, üçüncü ve dördüncü taşları da yine sol elin altına girdirmek gerekir. Bunun tekerlemesi şöyledir:

Avlu,

Bir havlu,

Havlu,

İki havlu,

Havlu,

Üç havlu,

Havlu,

Dört havlu.

Taşların hepsi sol elin altına girdirdikten sonra anacık taşı yine yukarı atılıp o düşene kadar dört taşı yerden alınır ve ardından anacık taşı yere düşürülmeden tutulur.

Yukarıdaki bölümler tamamlandıktan sonra (eğer herhangi bir bölümde (oyuncu) anacık taşını tutamadan yere düşürürse veya balacık taşlara dokunursa ya da balacık taşları yerden alırken taşın birini düşürürse sırayı kaybeder ve oyuna başkası devam eder) beş taş avuçlayıp yukarıya atarken elini çevirip yukarıdan düşen beş taş elinin sırtında durdurur. Elinin arkasında kaç tane taş tutarsa

Мана ток ток.

Бөләк ойнашқа йоқ.

Бәшинчи басқучта бәш ташни йәргә бирақла чачиду вә аничуқ ташни ичидин айривалиду. Андин сол қолни йәргә көптирип тутуп аничуқ ташни жуқири атиду. У чүшкичә һаһайити тезлик билән баличуқ таштин бирни сол қолниң астиға киргүзиветидудә, йәнә аничуқ ташни йәргә чүшәрмәй тутувалиду.

Шәрт: бир ташни сол қолниң астиға киргүзгичә (киргүзәлмисә нөвити түгәйду) башқа ташларни мидиратмаслиқ керәк. Әгәр башқа баличуқ ташлар мидирлап кәтсә нөвити тохтайду. 2-3-4-ташларниму сол қолниң астиға йәнә шундақ киргүзиду. Буниң қошиқи мундақ.

Һойла,

Бир һойла,

Һойла,

Икки һойла,

Һойла,

Үч һойла,

Һойла,

Төрт һойла.

Ташларниң һәммиси сол қолниң астиға кирип болғандин кейин аничуқ ташни йәнә жуқири ташлап , у чүшкичә төрт ташни йәрдин серип алидудә, аничуқ ташни йәнә йәргә чүшүрмәй тутувалиду.

Жукурқидики басқучлар утуқлуқ түгигәндин кейин (әгәр қайси басқучта аничуқ ташни туталмай йәргә чүшүривәткән болса, яки баличуқ ташларни мидиритивәтсә вә яки баличуқ ташларни йәрдин серип алғучә бирәр ташни чүширип қойса, нөвити шу йәрдә тохтап, башқилар ойнайду) 5 ташни сиқимлап

Биресе коши,

Биресе ток ток,

Мине ток ток,

Бөлөк ойнау жоқ.

Бесінші бөлімде бес тас жерге бирге шашылады және соның ішінен ана тасты бөліп алу керек. Содан кейін сол қол жерге көпір секілді қойылып ана тасты жоғары лақтырады. Ол түскенге дейін тез-тез бала тастардың біреуін (көпір формасындағыны) сол қолдың астына кіргізеді. Тағы ана тасты жерге түсірмей ұстап алады.

Ережесі: Бір тасты сол қолдың астына кіргізу (кіргізе алмаса ойын басқасына өтеді) және басқа тастарға қолы тимеу керек. Егер басқа бала тастарға қолы тисе, ойын басқасына өтеді. Екінші, үшінші және төртінші тастарды да тағы сол қолдың астына кіргізу керек. Бұның жаңылтпашы мынандай:

Аула,

Бір орамал,

Орамал,

Екі орамал,

Орамал,

Үш орамал,

Орамал,

Төрт орамал.

Тастардың барлығы сол қолдың астына кірген соң, тасты тағы жоғары лақтырып, ол түскенге дейін төрт тасты жерден алу керек және тасты жерге түсірмей ұстау керек. Жоғарыдағы бөлімдер біткен соң (егер әртүрлі бір бөлімде ойыншы тасты ұстай алмай жерге түсірсе немесе бала тастарға қолы тисе немесе бала тастарды жерден алғанда біреуін түсіріп алса, кезегін жоғалтады және ойынды

(bir ikisi düşerse önemli değil) bu taş yine elinin arkası ile yukarı atıp hiçbirini düşürmeden hepsini tutup yine avuçlayıp tutar (elinin sırtında durdurduğu taşları havaya atarken birini yere düşürürse sırası başkasına geçer), onun düşürmeden tuttuğu taş kaç tane ise (bir taş 100 olarak hesaplanır) karşı tarafa o kadar sayı eklenir. Oyunu yine aynı şekilde devam eder. Oyunu kim iyi oynayıp karşı tarafa çok sayı verirse o yenmiş olur.

тутуп, бирақла жуқири атидудә, қолиниң кәйнини өрүп жуқуридин чүшиватқан 5 ташни қолиниң кәйнидә тохтитивалиду. Қолиниң кәйнидә нәччә таш тохтиса, (бир иккиси чүшүп кәтсә мәйли) шу ташни йәнә қолиниң кәйни билән жуқири етип бирниму чүшәрмәй һәммисини қайрип тутуп йәнә сиқимлап тутувалиду. (қолиниң дүмбисигә тохтиған ташни қайришта бирини йәргә чүшүривәтсә нөвити тохтайду). Униң қайрип тутқан теши нәччә болса (бир таш 100 һисаплиниду) қарши тәрәпкә шунчә йүзни артқан болиду. Оюн йәнә шундақ давамлишивериду. Оюнға ким утуқлуқ ойнап қарши тәрәпкә көп сан артса шу утқан болиду.

басқасы жалғастырады) бес тасты қатты ұстап жоғары лақтырғанда, қолын аударып жоғарыдан түскен бес тасты қолының сыртында тоқтатады. Қолының сыртында қанша тас бар болса (бір екеуі түссе маңызды емес) бұл тасты тағы қолының сыртымен жоғары лақтырып ешқайсын түсірмей, барлығын ұстап, тағы қатты ұстайды (қолының сыртындағы тастарды жоғары лақтырғанда, біреуі жерге түссе кезек басқасына беріледі), оны түсірмей ұстаған тасы қанша болса (бір тас 100 деп саналады) қарсы тарапқа сонша сан қосылады. Ойын дәл осылай қайталады. Ойынды кім жақсы ойнап қарсы тарапқа көп сан берсе, сол жеңімпаз болады.

Ak Kavak Gök Kavak

Bu oyunda çocuklar iki gruba ayrılıp birbirinin ellerinden sağlam tutar. Sonra tekerleme başlar:

Birinci grup:

Ak kavak gök kavak,
 Bizden size kim gerek?

İkinci grup:

Bahadır bahadır kız gerek.

Birinci grup:

Kızın ismi ne?

İkinci grup:

Kızın ismi Melikem.

Birinci grup:

Gücün yeterse gelip al,
 Safımızı sen yarıp.

İkinci grup:

Ağaç ile böleriz,
 Şeker ile kandırırız.

Birinci grup:

Ona da hayır diyoruz,
 Gücünüzü sınarız.

Bunun üzerine ikinci grubun başında duran çocuk birinci grubun arasından koşarak geçmeye çalışır. Birinci gruptaki çocuklar birbirinin elini sıkıca tutup geçmesine izin vermez. Eğer bir çocuğun elini çözüp geçebilirse o gruptan birini kendi grubuna alıp gelir. Eğer geçemezse kendisi o gruba katılır. Oyun bu şekilde devam eder.

Aқ Тәрәк Көк Тәрәк

Бу оюнда балилар икки сәп болуп бирбириниң қоллирини мәккәм тутушиду андин әйтишиш башлиниду.

Биринчи рәт:

Ақ тәрәк көк тәрәк,
 Биздин сизгә ким кәрәк?

Иккинчи рәт:

Батур батур қиз кәрәк.

Биринчи рәт:

Қизниң исми ким болиду?

Иккинчи рәт:

Қизниң исми Мәликәм.

Биринчи рәт:

Күчиң йәтсә ал кәлип,
 Сәпимизни сән йәрип.

Иккинчи рәт:

Чивик билән үзимиз,
 Кәмпут билән алдаймиз.

Биринчи рәт:

Униңфиму унимаимиз,
 Күчиңларни синаимиз.

Шунун билән иккинчи рәтниң башида турған бала биринчи рәтниң арисидин бөсүп өтмәкчи болиду. Биринчи рәттики балилар бирбириниң қолини мәккәм тутуп бөсүп өтүшкә йол қоймайду. Мабада бирәр балиниң қолини бошитип өтәлисә шу балиниң олжа алған һәсапта өз сәпигә қошувалиду. Әгәр сәпни бузалмиса ези шу сәпкә қошулуп кәтиду. Оюн йәнә давамлишивәриду.

Aқ серек, көк серек

Бұл ойында балалар екі топқа бөлініп қолдарынан мықтап ұстайды. Содан кейін жаңылтпаш басталады:

Бірінші топ:

Ақ серек, көк серек,
 Бізден сізге кім керек?

Екінші топ:

Батыр, батыл қыз керек.

Бірінші топ:

Қыздың аты кім?

Екінші топ:

Қыздың аты Меликем.

Бірінші топ:

Күшің жетсе, келіп ал,
 Қатарымызды сен жарып.

Екінші топ:

Ағаш пенен бөлеміз,
 Тәтті менен алдаймыз.

Бірінші топ:

Оған да келіспейміз,
 Күшіңізді сынаимыз.

Бұл үшін екінші топтың басында тұрған бала бірінші топтың арасынан жүгіріп өтуге тырысады. Бірінші топтағы балалар бір-бірінің қолын мықтап ұстап өткізбеге тырысады. Егер бір баланың қолын үзіп өте алса, ол топтан біреуін өзінің тобына алып кетеді. Егер өте алмаса, өзі сол топқа қосылады. Ойын осылай жалғасады.

Aşık Oyunu

Uygur gençleri arasında aşık oyununun çeşitleri oldukça fazladır. Özellikle İli bölgesinde bu oyunun ondan fazla çeşidi bulunmaktadır. Aşık oyunu bölgede erkekler arasında oynanır ve temelde iki çeşidi bulunur. Birinci şekli, aşık oyununu oynayacak olan erkek çocuklar, bir çizgi çizip bunun üzerine aşıklarını dizerler. Her bir çocukta birer saka (diğer aşıklardan büyük olanı) bulunur. Çocuklar sakalarını sırayla yere atar. Hangi çocuğun sakası önce dik düşerse o çocuk oyuna başlar. Diğer çocuklar da sırayla atış yapar. Oyunda kimin aşığı belirlenen uzaklığa giderse karşı tarafın aşığını kendi sakası aracılığıyla vurup üç ayak boyu uzağa gönderirse o kişi oyunu kazanmış olur. Aşık oyununun bu şekline "üç taban" adı verilir.

Oyunun ikinci şekli, erkek çocuklar bir daire çizip ortasına aşıklarını düz bir şekilde dizerler. Sonra dairenin merkezinden 1,5-2 metre uzaklıkta düz bir çizgi çizip bu düz çizgiyi sınır kabul edip daire içerisindeki aşıkları ellerindeki saka aracılığıyla sırayla vurmaya çalışır. Aşığı dairenin dışına vurup çıkarabilen çocuk bu aşığı alır.

Ошуқ Оюни

Уйғур яшлири арисда ошуқ оюнниң түри наһайити көп, болупму или райониде бу оюнниң он нәччә хил түри бар. Ошуқ райониниң оғулар арисиде ойнаш шәкли асасән икки хил болиду. Биринчи хил усулда, ошуқ оюнни ойнамақчи болған оғул балилар бир сизик сизип, ошуқлирини сизик үстигә тизип қойиду. һәр бир балида бирдин сақа (башқа ошуқлардин сәл чоң) болиду.

Балилар сақилирини бир-бирләп йәргә ташлайду. Қайси кишиниң сақиси бурун өрә чүшсә, шу киши оюн башлайду. Қалған балиларму мушу усул бойичә нөвәт алиду. Оюнда кимики бәлгиләнгән йирақлиқта туруп, қарши тәрәпниң ошуқини өз сақиси арқилиқ соқуп үч тапан нериғә кәткүзүвәтсә, шу киши утқан болиду. Ошуқ оюнниң бу хил шәкли "үч тапан" дейилиду. Йәнә бир хил усулда, оғул балилар бир дүгиләк сизип ошуқлирини дүгиләк оттурисиға тизип қойиду. Андин дүгиләк мәркизидин 1,5-2 метир йирақлиққа бир тоғра сизик сизип, ашу тоғра сизикни чегра қилип туруп, дүгиләк ичидики ошуқларни қолидики сақа арқилиқ нөвәт бойичә соқиду. Ошуқни дүгиләк сиртиға соқуп чиқириветилгән киши шу ошуқни утқан болиду.

Асық ойыны

Ұйғыр жастарының арасында асық ойынының түрлері өте көп. Әсіресе Іле бөлігінде бұл ойынның оннан көп түрлері табылады. Асық ойынын бұл жақта еркектер арасында ойнайды және ерекше екі түрі табылады.

Бірінші түрі, асық ойынын ойнайтын еркек балалар, бір сызық сызып, соның бойымен асықтарын тізіп қояды. Әр балада бір сақа (басқа асықтардан үлкен) болады. Балалар кезекпен сақаларын жерге лақтырады. Қай баланың асығы бірінші тік түссе, сол ойынды бастайды. Басқа балаларда кезекпен атады. Ойында кімнің асығы белгіленген қашықтыққа жетсе, қарсы тараптың асығын сақасымен атып, үш табан бойымен ұзаққа ұшырса, ол кісі жеңді деген сөз. Асық ойынының бұл түрі "үш табан" деп аталады.

Ойынның екінші түрі, еркек балалар бір шеңбер сызып, ортасына асықтарын түзу тізіп қояды. Содан кейін шаңбердің ортасынан 1,5-2 метр алшақтықта түзу бір сызық сызып, бұл түзу сызықты шекара деп белгілеп ішіндегі асықтарды қолдарындағы сақамен кезекпен атуға тырысады. Асықты шеңбердің сыртына атып шығарған бала сол асықты алады.

NEVRUZ НОРУЗ НАУРЫЗ

Nevruz, Türk dünyasının genelinde olduğu gibi, Uygurlarda da eski yıla veda edip yeni yılı karşılamak, yeni yılın, baharın bolluk ve bereket getirmesini dilemek amacıyla kutlanan bir bayramdır.

Nevruz öncesinde bütün köy, yurt, kasaba ve mahallelerde bayram için hazırlık yapılır. Caddeler, sokaklar ve yollar temizlenir, eksik ve bozulmuş kısımlar onarılır. Nevruz bayramının kutlanacağı alanlar belirlenir. Genellikle pazar yerleri, mahalledeki piknik alanları, dağ veya nehir kenarındaki yüksek yerler, nevruz kutlamaları için uygun mekânlardır. Her evde bayram için temizlik yapılır, avlular düzenlenir. İnsanlar yeni elbiselerini giyerler, erkekler ise tıraş olur.

Bunların yanı sıra günümüzde yapılmamakla pek yapılmamakla birlikte, eskiden "Nevruz aşısı" ve "Nevruz suyu" hazırlanmaktadır. Nevruz aşısı; buğday, mısır, arpa, nohut, pirinç, mercimek gibi yedi çeşit hububat ile iğde karıştırılarak yapılır ve buna aynı zamanda "buğday köçesi" de denir. Nevruz suyu ise çilan, iğde, şeftali kurusu, sirke gibi yedi çeşit malzemenin karışımından yapılır. Ayrıca, halk arasındaki sanatçılar, meddahlar, el-nağmeciler kendi yeteneklerini sergilemek için özel olarak hazırlanırlar.

Норуз, Түркий хәлиқләр арасида болғинаға охшаш, Уйғур хәлқидиму кона жил билән хошлишип, йеңи жилни қарши елип, йеңи жилниң, баһар ейиниң бәрикәт елип келиши ишәнчисидә тойлинидиған бир мәйрәмдур.

Норуз мәйрими башланмастин бурун, йезиларда, мәһәллиләрдә қизғин тәйярлиқлар башлиниду. Кочилар, йоллар тазилинип, жөндәш ишлири жүргизилиду, шундақла Норуз мәйримини тойлаш үчүн қолайлиқ йәрләр қараштирилиду. Болупму базар, тағ, өстәң бойлири Норуз мәйримини тойлаш үчүн қолайлиқ йәрләрдур. һәр бир ойдә мәйрәм үчүн тазилиқ ишлири жүргизилиду.

Норуз күни болса "Норуз еши", "Норуз сүйи" тәйярлиниду. Норуз еши: буғдай, көмүқонақ, арпа, нопут, гүрүч қатарлиқ йәттә түрлүк йемәкләрниң қошиндисидин ясилиду. Норуз сүйи болса: чилан, жигдә, шаптулла қеқи, сиркә охшаш йәттә түрлүк мейвиләрниң қошиндисидин ясилиду. Шундақла, хәлиқ арасидики сәнъәтчиләр, ижаткарлар, сазәндиләр өзлириниң һүнәрлирини көрситиш мәхситидә тәйярлиниду.

Норуз күни, мәһәллидики барлиқ инсанлар миллий вә мәйрәмлик кийимлирини кийип бир

Наурыз, Түркі әлемінің негізінде болған сияқты, Уйғыр халқында да ескі жылмен қоштасып жаңа жылды қарсы алу, жаңа жылдың немесе көктем айының молшылық алып келуін тілеу мақсатында тойланатын бір мейрам болып табылады.

Наурыз мейрамы барысында бірінші болып бүткіл ауыл, қала және аудандарда дайындықтар басталады. Көшелер, жолдар тазаланып, жөндеу жұмыстары жүргізіледі. Наурыз мейрамын тойлайтын алаңдар анықталады. Әдетте базар, таулы немесе өзен жағасындағы биік орындар, Наурыз мерекесіні тойлауға қолайлы жер болып табылады. Әр үйде Наурыз үшін тазалық жұмыстары жүргізіледі. Наурыз күні болса "Наурыз ас", "Наурыз суы" дайындалады. Наурыз асы: бидай, жүгері, нұт, күріш сияқты жеті түрлі дәнді дақылдардың қоспасы мен жасалады, сондай ақ бұны Наурыз Көже деп те атайды. Наурыз суы болса: шие, дәмдеуіштер, шабдалы, сірке суы жеті түрлі заттар қоспасынан жасалады. Сонымен қатар, халық арасындағы санатшылар өздерінің таланттарын көрсету үшін арнайы дайындалынады.

Ауылдағы адамдар болса, Наурыз

Nevruz günü, önce mahallede ziyaretler yapılır. İnsanlar bayramlık elbiselerini giyinip bütün evleri ziyaret ederler ve birbirlerinin bayramını kutlarlar.

Nevruz bayramı çeşitli bölgelerde farklı şekillerde kutlanmaktadır. Bazı yerlerde sabahtan akşama kadar, bazı yerlerde bir kaç gün devam edebilir. Nevruz bayramı sırasında, Uygur Türklerinin “elnağmeci-sazende” dedikleri müzisyenler, davul, zurna, dutar, rebap, tambur, kalun, ney ve tef gibi çeşitli milli çalgılarla nevruznameler, on iki makam parçaları ve halk türkülerini çalıp söylerler.

Uygurlar, Nevruz bayramında söylenen şiirlere “Nevruziye” veya “Nevruzname” derler. “Novruz keldi”, “Köklem”, “Ay keldi”, “Noruz gül”, “Hızır Noruz”, Uygurlar arasında söylenen önemli Nevruznamelerdir. Ayrıca Uygur Türkleri arasında “Nevruz koşakları” (Nevruz şiirleri) adıyla bilinen müstakil bir şiir türü mevcuttur. Nevruz bayramında söylenen şiirlerden bazıları şöyledir:

Nevruz geldi cihana, bahar olacak gündür bugün,
Ağaçlar su içip tomurcuklanacak gündür bugün,
Çiftçiler saban sürüp tohum atacak gündür bugün ,
İşbaşı vakti günü ambar dolacak gündür bugün.

Geldi Nevruz yılbaşı, gitti gönlün çirkini,
Nevruz diye gelirler kadınların güzeli,

бирлириниң өйлиригә берип норкз мәйрими билән тәбрикләп зиярәт қилиду.

Норуз мәйрими һәр йәрдә һәр түрлүк шәкилдә болуп өтиду. Бәзи йәрләрдә әттигәндин ахшимиғичә, бәзи йәрләрдә болса бир нәччә күн бойи давамлишиду. Уйғурларниң “әл нәғмичи-сазәндилири” болса давул, зурна, дутар, равап, тәмбүр, нәй охшаш миллий чалғулар билән норуз нахшиси, он икки муқам, хәлиқ нахшилирини ейтиду.

Уйғурлар, Норуз мәйримидә ейтилидиған шеирларни “нәврузийә”, “норузнамә” дәп атайду. “норуз кәлди”, “көкләм”, “ай кәлди”, “норуз гүл”, “хизир норуз” Уйғур қошақлириниң арасида әң көп ейтилидиған норузнамә қошақлиридур. Шундақла, норуз қошақлири намлиқ шеир китаплирима бардур. норуз мәйримидә ейтилидиған шеирлар:

Норуз кәлди жаһанға, баһар болур күндүр бүгүн,
Дәрәқләргә су йүгүрүп, бих чиқирар күндүр бүгүн,
Деханлар қош һайдап, уруқ салур күндүр бүгүн,
Иш беши саат күни, амбар толар күндүр бүгүн.

Кәлди норуз жил беши, кәтти көңүл чиркини,
Норуз дибан келурлар хатунларнин түркини,
Гүлләр қисип қиз оғул, әгри қояр бөкини,

күни жаңа, ұлттық кийімдеріні киіп, бір бірлерінің үйлеріне кіріп мейрамдарымен құттықтайды. Наурыз мейрамы әр жерде әртүрлі тойланады. Кейбір жерлерде таң атқаннан кешке дейін, кейбір жерлерде бірнеше күн тойланады. Мейрам барысында Ұйғыр түріктерінің музыканттары давул, зурна, дутар, равап, тамбур, нәй сияқты әртүрлі ұлттық аспаптарда он екі муқам, халық әндерін орындайды.

Уйғырлардың Наурыз мейрамында айтылатын өлеңдері “Неврузийе” немесе “Невзурнаме” деп аталады. “Норуз кәлди”, “Көкләм”, “Ай кәлди”, “Норуз гүл”, “Хизир Норуз” Ұйғырлар арасында айтылған маңызды Невруснамелер болып табылады. Сонымен қатар, Ұйғырларда “Невруз қошақлири” атымен танылған Наурыз өлеңдері де бар. Наурыз мейрамында айтылатын өлеңдер төмендегідей:

Норуз кәлди жаһанға, баһар болур күндүр бүгүн,
Дәрәқләргә су йүгүрүп, бих чиқирар күндүр бүгүн,
Деханлар қош һайдап, уруқ салур күндүр бүгүн,
Иш беши саат күни, амбар толар күндүр бүгүн.

Кәлди норуз жил беши, кәтти көңүл чиркини,
Норуз дибан келурлар хатунларнин түркини,
Гүлләр қисип қиз оғул, әгри қояр

Güller takıp kız oğlan kurup giyer bökünü,
Meclis düzenleyip eğlenir açar gönül mülkünü,
Kaygı kederler gidip sevinir gündür bugün.

Çiçekli kumaştan elbise giyip mont kalpağı bıraktık,
Yeşillik arasında oturup nağme nevaya başladık,
At yarışında oğlak alıp meşrep kılar gün bugündür,
Kaygı hasretler gidip sevinir gündür bugün.

Geldi nevruz yılbaşı ilde eğlence, karışık,
Rahatlandı cihan, yok oldu cefa, karışık,
Sokakta şah ve geda eğlendiler, karışık,
Oynadı ponzeği oğlan, uçurtmayı kızlar, karışık,
Bütün neşe şenlik geldi eğlenceler çok bugün.

Nevruz geldi yılbaşı, yoktur onun eşiti,
Nevruz gününden başlasalar işi,
Hiç boşuna gitmez bugün yapılan işi,
Muradı gerçekleşip maksadına erer kişi,
Her işin iyisi, gayet mübarektir bugün.

Geldi nevruz yılbaşı, çok saadettir bugün,
Nevruzu kutlamak çoğunluğu adettir bugün,
Tecrübe etsen eğer, çok şeye işarettir bugün,

Межлис қилип ойнишур, ачур көңүл мүлкини,
Қайғу меһнәтләр кетип, йайрашур күндүр бүгүн.

Шативада тон кийинип, чува-тумақни ташлидуқ,
Қоқучиликтә олтуруп нәғмә нава башлидуқ
Бәйгә оғлақ елип мәшрәп қилур күндүр бүгүн,
Қайғу һәсрәтләр кетип йайрашур күндүр бүгүн.

Кәлди норуз йил баши әлдә тамаша арилаш,
Болдилар раһәт жаһан, йоқ болиду чапа арилаш,
Кочида қилди гадай, шаһлар тамаша арилаш,
Ойниди помзәк оғул, ләгләкни қизлар арилаш,
Барчә хошлуқ йетип кәлди тамашалар көп бүгүн. .

Норуз кәлди йил баши, йоқту аниниң тәндиши,
Норуз күндин иптида қилса иши,
Һеч зайа кәтмәс, ушбу күн қилған иши,
Муради һасил болуп мәхситигә йетәр киши,
Һәммә ишниң әвзили, ғайәт мубарәктүр бүгүн.

Кәлди Норуз йил баши көп саадәттүр бүгүн,
Норуз қилмақ көпкә адәттүр бүгүн,
Тәжрибә қилсаң әгәр, көп аламәттүр бүгүн,

бөкини,
Межлис қилип ойнишур, ачур көңүл мүлкини,
Қайғу меһнәтләр кетип, йайрашур күндүр бүгүн.

Шативада тон кийинип, чува-тумақни ташлидуқ,
Қоқучиликтә олтуруп нәғмә нава башлидуқ,
Бәйгә оғлақ елип мәшрәп қилур күндүр бүгүн,
Қайғу һәсрәтләр кетип йайрашур күндүр бүгүн.

Кәлди норуз йил баши әлдә тамаша арилаш,
Болдилар раһәт жаһан, йоқ болиду чапа арилаш,
Кочида қилди гадай, шаһлар тамаша арилаш,
Ойниди помзәк оғул, ләгләкни қизлар арилаш,
Барчә хошлуқ йетип кәлди тамашалар көп бүгүн.

Норуз кәлди йил баши, йоқту аниниң тәндиши,
Норуз күндин иптида қилса иши,
Һеч зайа кәтмәс, ушбу күн қилған иши,
Муради һасил болуп мәхситигә йетәр киши,
Һәммә ишниң әвзили, ғайәт мубарәктүр бүгүн.

Кәлди Норуз йил баши көп саадәттүр бүгүн,
Норуз қилмақ көпкә адәттүр бүгүн,
Тәжрибә қилсаң әгәр, көп

Evden eve bayramlaşır misafir olacak
ündür bugün.

Nevruz, Uygur Türkleri için canlanma,
yenilenme, sosyal barış ve sosyal
daya-nışma anlamına gelmektedir.

Geldi Nevruz yılbaşı,
Gitti gönlün hasreti.
Nevruz ile gelir işte,
İnsan toplulukları.

Güller takıp kız erkek,
Yan giyer börkünü.
Melis kılıp oynar,
Açar gönül mülkünü.

Gam kaygıdan uzak olup,
Rahatlar gündüz bugün,
Geldi Nevruz geldi bugün,
Yiyip içip eğlenmeli.

Bütün insanlar gönlünü,
Mutlu mesut kılmalı.
Herkes hocasından,
Alsın dua, gönlünü,
Marifetini gösterip,
Gülü gülistan etmeli.

Өйдин өйгә һетлишип мейман
болур күндүр бүгүн.

Норуз, Уйғур Түркири үчүн
ижтимаий течлик, ижтимаий
бирлик, ойғиниш, йеңилиниш
дегән мәна бериду.

Кәлди Норуз йил беши,
Кәтти көңүл һәсрити.
Норуз билән келәр әйнә,
Кишиләрниң түркүми.

Гүлләр қисип қиз оғул,
Йанчә кийәр бөкүни.
Мелис қилип ойнишар,
Ачур көңүл мүлкүни.

Ғәм қайғудин болуп халас,
Ййришар күндүз бүгүн,
Кәлди Норуз, кәлди бүгүн,
Әйши бина әткили.

Барчә адәм көңлүни,
Шад хорам әтикили.
Һәр киши моллисидин,
Алсун дуа көңлүни,
Мәрипәткә тәлмүрүп,
Гүли гүлизар әткили.

аламәттур бүгүн,
Өйдин өйгә һетлишип мейман
болур күндүр бүгүн.

Наурыз, Ұйғыр түріктері үшін
жаңару - жаңғыру, әлеуметтік
бейбітшілік пен әлеуметтік
ынтымақтастық деген мағына
береді.

Кәлди Норуз йил беши,
Кәтти көңүл һәсрити.
Норуз билән келәр әйнә,
Кишиләрниң түркүми.

Гүлләр қисип қиз оғул,
Йанчә кийәр бөкүни.
Мелис қилип ойнишар,
Ачур көңүл мүлкүни.

Ғәм қайғудин болуп халас,
Ййришар күндүз бүгүн,
Кәлди Норуз, кәлди бүгүн,
Әйши бина әткили.

Барчә адәм көңлүни,
Шад хорам әтикили.
Һәр киши моллисидин,
Алсун дуа көңлүни,
Мәрипәткә тәлмүрүп.

Doğa ve Evrenle İlgili
Bilgi ve Uygulamalar

Тәбиәт вә Каинатқа
Аит Ақидә вә
Мурасимләр

Ырым,
Інаным-сәнімдәр

HALK HEKİMLİĞİ ХЭЛҚ ТИБАБӘТЧИЛИКИ ХАЛЫҚ ЕМІ

Soğuk Geçmesi

Küçük çocuklar üşüttüğü zaman koyunun kuyruk yağı eritilip bu yağ ile çocuğun kalbinin üzeri ve ayağının altı hariç, kalan yerlerin hepsi yağlanır ve çocuk sarılıp yatırılır. Çocuk iyice terler ve böylece “soğuk geçmesi” denilen hastalık iyileşir.

Tepke

Çocuğun boynu şişip halsiz olduğunda, ağladığında bunun için ikiz doğuran bir anne mesini giyip çocuğu kapının eşiğine yatırıp tedavi yapar. Besmele çekip İhlas suresini okuyarak “imdi muş, imdi muş” diyerek mes giydiği ayağının ucunu üç kez çocuğun ensesine değdirir. Bu işlem yapılırca “tepke” denilen hastalık kaybolur.

Çocuklarda Halsizlik ve Gözünde Çapak Birikmesi

Halsiz olan çocuk çok ağladığı zaman çocuğun gözünü çapak kaplar. Bunun için çocuğun alınına bir yumurtanın sarısı mavi bir beze sürülerek sarılır. Aradan üç-dört saat geçtikten sonra yumurtanın sarısı katılaşır. Bunun üzerine bez bazen kendiliğinden düşer, eğer düşmezse ılık su ile ıslatılarak çıkarılır. Bu işlem çocuğun

Соғуқ Өтсә

Әгәр кичик балиларға соғуқ өтсә, қойниң қуйруқ майни еритип, шу қуйруқ май билән балиниң йүрикини вә тапинини майлимай, қалған йерини бүтүнләй майлап, андин балини орап ятқузуп қойиду. Шуниң билән бала тәрләп, чипилдап, соғуқ өтүп қәлиш (васпалинни) дегән ағриқ сақийип кетиду.

Тәпкә

Балиниң бойни ишшип, миҗәзи болмай, йиғлиғанда, балини босуғиға ятқузуп, қошкәзәк туғқан бир ана мәсини кийип, кисәлни давалайду, бисмиллаһиррәһманиррәһим дәп иһлас сурисини оқуғач “имди муш, имди муш” дәп мәсә кәйгән путиниң учини үч қәтим балиниң боюн арқисиға (патиңиға) тәккүзиду. Бу ишларни қилғандин кейин “тәпкә” дегән кәсәл сақийиду.

Балилардики һалсизлиқ вә Көзүниң Чапақ Болуши

Балиниң миҗәзи болмай жиқ йиғлиғанда, балиниң көзини чапақ қаплап кетиду. Буниң үчүн, балиниң пешинисиға бир тал тухумниң серикини сүрүп көк рәңлик рәхит билән таңимиз. Аридин төт-бәш саәт өткәндин кейин тухумниң серики қуруйду, шуңа рәхит бәзидә өзликидин

Суықтау

Кішкентай балаларға суық тиген кезде қойдың құйрық майын еритіп баланың табанынан басқа кеуде тұсынан бастап барлық жерін майлайды. Бала жақсылып терлейді және бұны “суық кетіру” деп ауруды емдейді.

Тепке

Мойны ісіп әлсіз жатқан әлсіз балаға егіз бала туған ана мәсі киіп келіп, баланы есіктің босағасына жатқызып ем жасайды. Бісмилләхир рахманир рахим деп Ықлас сүресін айтып “имди муш, имди муш” деп үш рет мәсі киген аяғының ұшымен баланың еңсесіне тигізеді. Бұл “Тепке” деп аталатын ем түрі жасалғаннан кейін ауру сауығып кетеді.

Балаларда әлсіздік және көзінде былшықтың болуы

Әлсіз болған жағдайда және көп жылаған балалар көзінде былшық пайда болады. Сол үшін жұмыртқаның сарысын көк шүберекке жағып баланың маңдайына қояды. Үш-төрт сағат өткеннен кейін жұмыртқаның сарысы қатып шүберек өзімен

halsizliĝinin ortadan kalkması ve gözlerindeki çapaĝın kaybolması için iyi bir tedavidir.

Санци

Санци olduĝу zaman çocuklar, nefes alıp vermekte zorluk çeker. Yetişkinlerde de görülür bu hastalık, böyle olduĝу zaman “игир” isimli та ana-babamızдан gelen bu ilaç eczanede de satılır. Bu ilaç ağızda çiĝnendikten sonra ağrısı olan bebeĝin iki yanına tükürülür. Daha sonra ağız игрик kokmaya başlar, bu koku ile bebeĝin aĝzına üflenir. Bunun üzerine çocuĝу aĝlatan sancı daĝılıр kaybolur. Bunun mideye de çok faydası vardır. Bu bitki, Karasu isimli yerde çokça bulunur.

Арпацик

Küçük çocuklarda veya büyüklerde “арпацик” çıktığında игneye kırmızı ip geçirilerek bir mendile takılır ve kırmızı ip alından göze doĝru sarkıtılır. Daha sonra hurma çekirdeĝi bir kâsenin içinde suya batırılıр çekirdeĝin dış kısmı sürtülerek elde edilen koyu renkli su арпациĝın üzerine üç-dört defa sürülür ve bir daha orada арпацик çıkmaz.

Назар ve Muska

Küçük çocuklara nazar deĝdiğinde nazarı ortadan kaldırmak için mollalar kitaba bakıp ayet ve dua yazarlar. Bu yazılan kâĝit derinin içerisine sarıларак

чүшүр кетиду, әгәр чүшмисә рәхтни иссиқ су билән нәмландүрүр андин чиқиримиз. Бу балиға жан кириш вә көзидики чапақниң йоқ болуши үчүн яхши бир усул.

Санжиқ

Балиларда санжиқ туруп қалғанда, нәпәс әлишта қийнилиду, чоң кишиләрдимү бу кесәлик көрүлиду, бу чағда ата-бовилеримиздин қалған, дориханилардимү сетилидиған “игир” дегән дорини ағизимизда чайнай, санжиқ тутқан балиниң икки тәрипигә түқүримиз, кейин ағзимиз игир пурашқа башлайду, бу пурақ билән балиниң ағзиға пүвләймиз, буниңлиқ билән балини йиғлатқан санжиқ йоқайду, буниң ашқазанғиму бәк пайдиси бар. Бу өсүмлүк қарасу дегән йәрдә жиқ өсиду.

Йиңнағуч

Йиңнағуч кичик балиларғиму, чоңларғиму чиқиду, йиңнағуч чиқса йиңнигә қизил йип өткүзүр яғлиқиға санжиқ йиңнини пешанисидин көзигә қаритип есип қойилиду. Униңдин кейин һорма үчкисини суға чилап юмшиғандин кейин бир қачинигә үчкиниң сирт қисмини сүртүр чиқирилған қоюқ рәңлик суни йиңнағучқа үч-төт қәтим сүрткәндин кейин йиңнуғуч сақийиду вә һәрғиз қайта чиқмайду.

Ечи Кирип Қәлиш вә Тумар

Кичик балиларға адәмниң ечи кирип қалғанда, сақайсун дәп моллилар

өзі түсір қалады. Егер түспеген жағдайда жылы сумен жұмсартып алып тастайды. Бұл әдіс баланың әлсіздігін жоюға және көзіндегі былшықтың болмауына жақсы ем.

Шаншу

Балаларда шаншу болған кезде тыныс алуы қиынға соғады және үлкендерде де бұл ауру кездеседі. Бұл ауруға “игир” деген баяғы ата-әжелерімізден келе жатқан дәріні қолдануға болады және дәріханаларда да сатылады. Бұл дәріні ауызда шайнап ауру баланың екі жағынан түкіреді. Біраздан кейін ауыздан “игир” иісі шыға бастайды. Ол иіспенен де баланың аузына уфлейді. Осылайша баланы мазалаған шаншу жойылып кетеді. Бұл “игир” емі асқазанға да пайдасы бар. Бұл емдік шөп Қарасу деген жерде көп кездеседі.

Теріскен

Кішкентай балаларда немесе үлкендерде теріскен шыққан кезде инені қызыл жіпке өткізіп орамалға тағады және қызыл жіп маңдайынан көзіне қарай төмен түсір тұрады. Содан кейін құрманың сүйігін бір кесе суға батырып, сүйектің сыртымен теріскеннің үстінен үш-төрт рет сүртеді және одан кейін теріскен қайта шықпайтын болады.

küçük çocukların boynuna asılır. Gözünde ya da dilinde beni olan kişilerin nazarının kolay deĝeçeĝine inanılır. Bundan korunmak için Fatiha, Ayete'l Kürsi, İhlas, Felak, Nas suresi her gün kırk bir defa okunduĝunda nazar deĝmez. Yine bunları bir kâĝıda yazıp muska olarak takıldıĝında göz, söz deĝmez.

Ағаçтан Yapılan Boncuk

Alıç ağacından (aynı kökten birkaç tane yetişmiş olanı deĝil, tek başına olandan) yapılan küçük kaşık şeklindeki boncuklar nazar deĝmesin diye beşiĝe ve çocukların boynuna asılır.

Көз тию және тумар

Кішкентай балаларға көз тигенде молдалар көз тигеннен сақтау үшін кітапқа қарап аят және дұға жазады. Бұл жазылған қағазды терінің ішіне орап кішкентай балалардың мойнына тағылады.

Көзінде немесе тілінде меңі бар кісілерден өте тез көз тез тиетініне сенген. Ондан сақтану үшін Фатиха, Аятүл Күрси, Ықылас, Фалақ, Нас сүрелерін күнде қырық бір рет оқу керек. Және де осы сүрелерді қағазға жазып бойтұмар ретінде де тақса тіл, көз тимейді.

Ағаштан жасалған моншақ

“Долани” деген ағаштан жасалған кішкентай қасық тәрізді моншақтар көз тимесін деп бесікке және балалардың мойнына тағылады.

китапқа қарап аят вә дуа язиду вә буларни язған қәғәзни хурумниң ичигә селип балиларниң бойниға есип қойиду.

Көзидә меңи бар адәмләрниң көи, тилидә, еңи бар адәмләрниң меңи асан тегиду. Буниңдин сақлиниш үчүн фатиһә, айтәлқурси, ихлас, пәләқ, нас сүриси вә кәлимә нәмжит мушуларни һәр күн қириқ бир қетим оқуп турған адәмгә һечқандақ көз тил тәгмәйду дәйду. шуни йезип тумар қилип ассиму көз, тил тәгмәйду.

Дәрәхтин Ясалған Мончақ

“Долани” дегән дәрәхтин (бир йилтиздин бир қанчә тал болған әмәс бәлки бир йилтиздин пәқәт бирла тал болғандин) ясалған кичи қошуқ шәклидики мончақлар көз тәгмисун дәп бөшүкләргә вә балиларниң бойниға ес依лиду.

Göz Boncuğu

Yine nazar değmesin diye göz boncuğu çocukların bileğine bağlanır. Boyunlarına, kolyelerine ve şapkalarına takılır. Yine bebekler dışarı çıkarılırken nazar değmesin diye el suya batırılarak elin arkası ile çocuğun yüzü üç defa yıkanır.

Eve nazar değmesin diye "adrasman" otu ile evin içi ve dışı tütsülenir.

Tansiyon hastaları her gün çörek otundan yedi-sekiz tanesini çiğneyip ardından su içtiğinde tedavi olur.

Baş Ağrısı ve Tedavisi

Başı ağrıyan kişi ırım adı verilen tedaviyi yapan kişinin yanına gider. Yazmanın ortasına bir düğüm atarak düğümlü yeri hastanın alnının ortasına denk gelecek şekilde koyarak başın dengeli olup olmadığını ölçer. Daha sonra başın dengesi kaymışsa başın sağ, sol, arka ve ön taraflarına Fatiha ve İhlas surelerini okuyarak ve bir elini başa koyarak yavaşça dört defa vurur. Daha sonra başa masaj yapar ve iki kulağından tutup hastanın başını dengelemeye çalışır. Daha sonra yazmayı tekrar bağlar ve hasta bu şekilde bir süre dinlenir. Dinlendikten sonra tekrar ölçer ve başın dengelenip dengelenmediğini kontrol eder.

Көз Мончақ

Йәнә көз тәгмисун дәп көз мончақни балиларниң биләклиригә қадайду, боюнлиригә, шәпкилиригә қадайду. Андин йәнә кичик балиларға көз тәгмисун десә бир йәргә елип чиққанда қолни суға чилап, балиниң йүзини қолниң дүмбиси билән үч қетим юйиду.

Бир өйгә тил тәгмисун дәп адрасман билән өйләрни исриқдайду.

Қан бесим кесили барлар һәр күни 7-8 тал сияданни чайнап арқисидин су ичивәтсә кисәлгә шипа қилиду.

Баш Ағриқи вә Уни Давалаш

Баши ағриған киши ирим қилған адәмниң йәниға бариду. Яғлиқниң оттурисини чигип түгун қилип, түгунни. Бимарниң пешанисиниң оттурисиға тоғра кәлтүрүп чигиду. Андин беши тәңпуңлиқини йоқатқан болса, фатиһә вә иһлас сүрилирини оқуп туруп бир мушти билән бәшиниң оң, сол, алди, арқа тәрәплиригә уриду, кейин бешини увилап, икки қулиқидин тутуп бимарниң бәшини тәңпуңлаштуриду. Андин кейин яғлиқни йәнә қайтидин бимарниң бешиға чигиду вә бимар бу һаләттә арам алиду. арам алғандин кейин йәнә қарап бешиниң тәңпуң болған болмиғанлиқини тәкшүриду. Баш ағриғанда яғлиқниң оттурисидин бир түгун чигип авал пешаниниң оттуриға кәлтүрүп түгунни, яғлиқ билән башни орап силкиймиз, андин башниң оң, сол, арқа тәрпигә удул кәлтүрүп төт қетим силкиймиз, андин башни увилаймиз, андин икки қолда муш түгүп мушни бир бирниң үстигә қоюп

Көз моншағы

Тағы да көз тимеу үшін көз моншақты балалардың білегіне, мойнына және қалпақтарына да тағады. Кішкентай сәбилерді сыртқа шығарарда да көз тимесін деп қолын суға батырып және бетін үш рет жуады.

Үйге көз тимесін деп "адыраспан" шөбімен үйдің ішін және сыртын аластайды.

Қан қысымы болғандар қара зеренің жеті-сегіз түйірін шайнап артынан да су ішсе ем болады.

Бас ауруының емі

Басы ауырған кісілер емшілерге барып емделеді. Емшілер орамалды ортасынан түйіп түйілген жерін аурудың маңдайының қақ ортасына қойып басының деңгелігінің бар-жоғын өлшейді. Содан кейін басының деңгесі кетіп қалған болса басының оң, сол, арқасы және алдыңғы жақтарынан Фатиха, Ықылас сүрелеріні айтып және сол қолын науқастың басына қойып оң қолымен сол қолының үстінен төрт рет ұрады. Содан кейін басті сипап екі құлағынан ұстап тұрып науқастың басын деңгелейе бастайды. Сосын орамалды қайтадан басына байлап науқасты біраз уақытқа дейін демалдырады. Демалғаннан кейін емші басының деңгелігін қайтадан өлшеп деңгелігін тексереді.

Bebeklerde Hastalık

Bebekler zayıflayıp giderse sүt ısıtılarak koyunun kuyruk yaғı sүte karıştırılıp ocuға іirilir. Eғer zayıflıғın nedenі soғuk алғnлығы ise sүte bal karıştırılarak іirilir.

Kurbaға Hastalığı

Bebek yeni doғduғunda beşiге alınırken ensesinin ағрımасына “paka” denilir. Bu durumu önlemek іin kara keeye kurbaғanın sureti çizilip keçe kesilir ve bu suret beşiғin baş tarafına ya da bebeғin yastıғının altına konur. Ayrıca anne sүtү ile ocuғun ensesi ovulduғunda bu hastalık iyileşir.

Aş ıkarma

Bebeге аш girip midesi ағрıdıғından dolayı ағлarsa buna аш/ашлаш denir. Bu durumda ilk olarak avuca bir tutam tuz alınarak besmele çekilir ve “аш girip аш çıktı, dili yamanın diline, gözü yamanın gözüne, kimden girdiysen ondan ık ık ık, eski samanlığa git, eski evlere git, iki evlilere git, kalem kaşlılara git, sүmbül salılara git, ıksan çıktın çıkmazsan kıçına ateş koyarım ık ık ık” denilerek ocuғun bütүн vүcudu baştan ayaға avuçtaki tuz ile temas ettirilir. Bu іşlem ү defa yapılır ve sonunda tuzdan bir parça ocuғun diline deғdirilir. Bu ocuғu idrar yapmadıғı sүrece sevmek olmaz.

башниң төт тәрипигә йеник уримиз, андин икки қулақтин тутуп башни сикиймиз, андин яғлиқниң түгүнини пиешаниниң оттуриға кәлтүрүп башқа қаттиқ бағлап қойимиз.

Балиларда Кесәллик

Балилар оруклап кәтсә сүтни ишитип, қойниң қуйруқ мәйини сүткә арилаштуруп балиға ичкүзиду. Әгәр соғуқ әлип кетип оруклиған болса сүткә һәсәл арилаштуруиду.

Пақа Кесили

Бовақ йәңи туғулғанда бөшүккә қиюлидиған чағда гәжғисиниг ағриси “пақа” дәйилиду. Буни давалаш үчүн қара кигизгә пақиниң рәсимини сизхип кәсип әлип, пақа сүрити болған кигизни бөшүкниң баш тәрипигә яки бовақниң ястуқиниң астиға қойилиду. Йәнә ана сүти билән балиниң гәжғисини увилап бәргәндә бу кесәллик сақийиду.

Балини Ашлаш

Балиға аш кирип йиғлап мәйдиси ағрип кетиду,шуңа ашлаймиз. Аввал қолимизға туз елип мушит түгүп бисмиллаһиррәһманиррәһим дәп, “аш кирди аш чиқти, тили яманниң тилиға, көзи яманниң көзигә, кимдин кирсәң шуниңдин чиқ чиқ чиқ, кона саманлиққа бар, әски тамларға бар, икки хотунлуқларға бар, қәләм-қашлиқларға барсумбул сачлиқларға бар, чиқсаң чиқтиң чиқмисаң қоңаңға от қойимән, чиқ чиқ чиқ” дегәнләрни оқуп туруп балиниң пүтүн бәдинигә туз алған муштни тәккүзиду, буни үч

Нәрестелердің ауруы

Нәрестелер әлсізденіп кеткен жағдайда сүтті ысытып оған қойдың құйрық майын сүтпен араластырып нәрестеге ішкізеді. Егер әлсізденуі суықтан болса сүтке бал араластырып та ішкізеді.

Бақа ауруы

Жаңа туылған нәрестелер бесікке жатқанда еңсесінің ауруына “бақа” деп айтады. Бұл жағдайды болдырмау үшін қара киізден бақаның суретін сызып кесіп алады және ол кесілген киізді бесіктің бас жағына немесе нәрестенің жастығының астына қояды. Бұл ауруды ананың сүтімен де сүртсе нәрестенің еңсесі жазылып кетеді.

Баланы астау

Балағаас кіріп,асқазаныауырсынып жылаған кезде астаймыз. Бұл жағдайда ең бірінші алақанға бір уыс тұз алып Бісмілләхир рахманир рахим деп “ас кірді, ас шық, тілі өткірдің тіліне, көзі өткірдің көзіне, кімнен кірсең соған шық, шық, шық, ескі самандыққа кет, екі қатыны барларға кет, кірпік-қасы сұлуларға кет, шашы ұзындарға кет, шықсаң шықтың, шықпасаң от қоямын шық, шық, шық” деген сөздерді айтып баланың бар денесіне тұз алған қолымен денесіне тигізіп шығады. Үш рет қайталап, соңында ас кірген бала тұзды кішкене аузына алады,

Düşük Hastalığı

Rahminde bebek durmayan kadınlara çeşitli dua ve ayetler yazılır, bazı perhiz ve yiyecekler önerilir, böylece kırk bir gün içinde hamile kalınacağına inanılır.

Bebeklerde Boğaz Ağrısı

Bir kişi çocuğu tutar ve ağzını açar. Hastalığı tedavi eden kişi önceden çeşitli bitkilerden ve hayvanlardan elde ettiği ilacı yelbasar isimli başka bir karışım ile birleştirip baş parmağı ile çocuğun boğazına sürer. Bu esnada Besmele çekip “bu el benim elim değil, Allah’ın eli” deyip ilacı iki kez çocuğun boğazına sürer. Daha sonra çocuğu ayağa kaldırıp ilacı yutması sağlanır.

қетим елип бариду, әң ахирида аш кирип қалған бала туздин кичиккинә йәветиду андин орнидин туруп кетиду. Бу бала әдәпкә берип кәлмигүчә бу балини сөйүшкә болмайду.

Бойида Бала Турмаслиқ Кесили

Бойида бала турмиған аялларға бир нәччә дуа вә әйәтләрни йәзип, уларға йәмәктә пәрһиз қилидиған вә диққәт қилишқа тегишлик ишларни ейтип бериду, аридин қириқ бир күн өткәндин кийин бойида қалиду дейилиду.

Балилардики Гал Ағриқи

Бир адәм гели ағрип қалған балини тутиду вә ағзини ачиду, кесәлни давалайдиған адәм һәр хил өсүмлүк вә һайванлардин ясиған дориларни ялбасар билән арилаштуруп баш бармиқи билән балиниң гелиға сүриду, бу арилиқта “бисмиллаһир рәһманир рәһим, бу мәниң қолум әмәс аллаһниң қоли” дәп дорини иики қәтим балиниң бойниға сүриду. Кейин балини орнидин турғузуп дорини ютқузиду.

содан кейін бала әжетханаға барып келмегенше ол баланы сүюге болмайды.

Түсік тастау

Жатырында бала тұрмаған әйелдерге әртүрлі дұға мен аяттар жазып, жейтін немесе жемейтін тағамдар ұсынылады. Осылайша қырық бір күн ішінде әйелдің екіқабат болатындығына сенеді.

Балаларда тамақ ауруы

Тамағы ісіп кеткен баланы бір кісі ұстап тұрып аузын ашады. Ауруды емдейтін кісі бірінші әр түрлі емдік шөптерден және аңнан жасалған дәріні “елбасар” дегенмен араластырып бас саусағымен баланың тамағына жағады. Сонда Бісмілләхир рахманир рахим айтып “бұл қол менің қолым емес Алланың қолы” деп дәріні екі рет баланың тамағына жағады. Содан кейін баланы тұрғызып ол дәрінің жұтуын талап етеді.

Tütsü

Uygurlarda hem tütsü yapılan bitkiye hem de tütsüleme işlemine “adrasman” adı verilir. Yeni bir ev inşa edildiğinde, çocuk beşiğe alındığında veya birine nazar değmesi durumunda küçük küreğin içine bir tutam adrasman otu konularak yakılır ve böylece tütsü yapılır. Ayrıca eve giren insanların üzerine basarak geçmesi için evin giriş kapısına adrasman otu serpilir. Böylece nazar önlenmiş olur. Tütsü yapılırken çeşitli dua ve tekerlemeler söylenir. Bunlardan biri şöyledir: “Canım balam, uçacaksan uçup git, korkak isen kaçıp git, Huda’m iyiliğini versin. Dili yamanın diline, gecenin belasından gündüzün kazasından korusun, Huda’m ümitsiz koymasın, analarım koruyup kollasın, Huda’m belalardan saklasın, kazalardan saklasın, benim elim değil analarımızın eli, yamanlardan uzak tutsun Huda’m! Çocukların işlerine bereket versin, ev içinde huzur versin, çoluk çocuğunuz ile birlikte yaşayıp birlikte yaşlanmayı nasip kılsın Huda’m!”

Kuymak Pişirme

Geçmişte ölenleri hatırlamak için arife günlerinde, ölüm yıl dönümlerinde, Perşembe gününde ateşte yapılır. Kuymak pişirmeden önce abdest alınıp ısınmamış yağ kızdırıldığında, yağdan çıkan kokunun ölmüşlerin ruhuna eriştiğine inanılır. Bu duruma “yağ kokutmak” denir. Hamur

Исриқдаш

Уйғурлада исриқ үчүн ишләткән өсүмлүкни вә исриқдашни “адрасман” дәп атайду. Йәңи бир өй селинғанда, бовақ бөшүккә әлинғанда яки бирсигә көз тәгкәндә бир кичик күрәкниң ичигә бир тутам адрасман коюп көйдүрилиду вә исриқдайду. Буниңдин башқа өйгә киргән адәмләрниң бесиши үчүн босуғиға адрасман чечилиду, буниң билән тәгкән көз чиқип кетиду дәп қарилиду. Исриқдиғанда охшимиған дуа вә қошақлар ейтилиду. Буниң бири: “Женим баламучмақчи болсаңучупкәт, қорқунчақ болсаң қечип кәт, худаим яхшилиқни бәрсун, тили яманниң тилиға, кәчиниң баласидин, күндүзниң қазасидин сақлисун. Худаим үмүтсиз қоймисун, анилирим қоллап қувәтлисун, худаим балалардин сақлисун, қазалардин сақлисун, мениң қолум әмәс анилиримизниң қоли, яманлардин узақ қилсун худаим. Балиларниң ишлириға бәрикәт бәрсун, өй ичигә һузур бәрсун, балилиримиз билән биллә яшап қеришқа несип қилсун худаим.

Қуймақ Селиш

Өлүп кәткәнләрни хатирләш үчүн һарпа күнлиридә, өлүм күнлириниң қанчә йиллиқидә, пәйшәнбә күнлиридә от қалиниду. Қуймақ пишуруштин авал тәрәт әлиш керәк, яғ қиздурғанда яғдин чиққан пурақ өлгәнләрниң роһиға йәтиду дәп қарилиду. Буниң “яғ пуритиш” дейилиду. Хемир қәтип қалмисун дәп яғ арилаштуриду. Хәмирниң ичигә пияз, күнжүт

Аластау

Ўйғурларда түтіндетип аластау жасайтын емдік шөпке “адыраспан” деп айтады. Жаңа үй салынғанда, бала бесікке жатқанда немесе біреудің көзі тимесін деп кішкентай күректің ішіне бір уыс адыраспан шөбін салып отқа түтіндетіп аластау жасайды. Және де үйге кірген кісілер аяғымен басып кірсін деп есіктің аузына да адыраспанды жайып қояды. Солай көз тиюден қорғайды дейді. Аластау жасаған кезде әртүрлі дұға және жаңылтпаштар айтылады. Олардың бірі де: Жаным балам, ұшсаң ұшып кет, қорықсаң қашып кет, Құдайым жақсылығын берсін. Тілі жаманның тіліне, күндіз қазадан, түнде бәледен сақтасын. Құдайым үмітіңді кеспесін, аналарымыз қолдап қорғасын, Құдайым бәле-жәледен сақтасын, мениң қолым емес аналарымның қолы, Құдайым жамандардан алыс тұтсын. Балалардың қызметіне береке берсін, үй ішінде тыныштық болсын, бала-шағамызбен бірге қартаюға нәсіп ет, Құдайым!”

Иіс шығарып, жеті шелпек пісіру

Өлгендерді еске алу үшін арапа күндері, қайтыс болған кісінің жылында және бейсенбі күндері жеті шелпек отқа пісіріп жасайды. Шелпекті пісірмес бұрын дәрет

katı olmasın diye una yağ konur. Hamurun içine soğan, çörek otu ile yoğurulur. Yoğurulan hamuru sekiz parçaya bölüp yedi parçasını kuymak için, bir parçasını çocuklara vermek için ayırır. İlk parça Allah'a, ikincisi Hz. Adem ve Havva'ya, üçüncüsü Hz. Muhammed'e, dördüncüsü dört pir, beşincisi yer-su iyelerine, altıncısı yol iyesi ve demircilere, yedincisi ölüp giden ata-analarına adanarak yağa atılır. Sekizinci kuymak çocuklar için küçük küçük parçalara bölünerek pişirilir.

Çocuklar için pişirilen kuymaklar hemen çocuklara dağıtılır. Ardından diğer yedi kuymak üst üste konularak sofraya getirilir. Bir erkek tarafından Kur'an okunup dua edildikten sonra ev halkı ve komşulara paylaşılır.

Kuymak salı, jüt salı Perşembe ve Cuma günü yapılır. Cuma günü bütün meleklerin yeryüzüne indiğine ve ruhların "bugün bize dua etseler" diye beklediğine inanılır. O yüzden haftada bir jüt salınıp dua edilip komşulara dağıtılır. Bu sayede bela ve kazalardan uzak olunur.

билән юғурилиду. Хемирни сәккиз парчиға бөлүп, йәттә парчисини куймақ үчүн бир парчисини кичик балиларға бериш үчүн бөлиду. Тунжи парчини аллахқа, иккинжисини адәм ата вә һавва аниға, үчүнжи парчисини муһәммәд әләһиссаламға, төтинжисини төт пирға, бәшинжисини йәр-су әвлиялириға, алтинжисини йол әвлияси вә төмүрчиләргә, йәттинжиси өлүп кәткән ата-анилириға ата яғқа селиниду. сәккизинжи парчини балиларға тарқитиш үчүн кичик кичик парчиларға бөлүп пишуриду.

Балилар үчүн пишурған куймақларни дәрһал балиларға тарқитиду, арқисидин йәттә куймақни үсти-үстигә қоюп достиханға қойиду. Бир әркәк қурап дуа оқуп куймақларни бөлүп хошниларға тарқитиду.

Қуймақ вә жит пәшәмбә вә жумә күни силиниду. Жумә куни путун пәриштиләрниң йәрйүзигә чүшкәнликигә вә роһларниң "бүгүн бизгә дуа қилса" дөп сақлиғанлиқиға ишинилиду. Шуниң үчүн һәптидә бир қитим жит силип, дуа оқулуп хошниларға тарқитилиду. Буниң сайисида бала-қаздин узақлишиду.

алыну керек. Майды қыздырғанда майдан шыққан иіс өлгендердің рухына жететіне сенеді. Бұны "иіс шығару" деп айтады. Қамыр қатты болмас үшін ұнға май қосады және қамырды жуа, қара зеремән илейді. Иленген қамырды сегізге бөліп жетеуін шелпек үшін, біреуін де балаларға беру үшін бөледі. біріншісі Аллама, екіншісі Хз. Адам мен Хауа анаға, үшіншісі Хз. Мұхаммедке, төртіншісі төрт пірге, бесіншісі жер-су иелеріне, алтыншысы жол иесімен теміршілерге, жетіншісін қайтыс болған ата-аналардың әруағына атап майға салады. Сегізінші де балаларға арнап кішкентай-кішкентай бөліктерге бөлініп пісіріледі.

Балалар үшін пісірілген шелпектер тез арада балаларға таратылады. Артынан да жеті шелпекті үсті үстіне қойып дастарханға әкелінеді. Ер кісі құран оқып дұға айтып болғаннан кейін үйдегілердің біреуі жеті шелпекті көршілерге таратады.

Тоқаш бейсенбі және жұма күндері пісіріледі. Жұма күні барлық періштелер жер жүзіне түсіп және әруақтардың "бүгін бізге дұға оқылса" деп күтетініне сенеді. Сол үшін аптада бір рет пісіріп дұға оқып көршілерге таратады. Соның арқасында бәле-жәледен алыс болады.

HALK İNANIŞLARI ХЭЛҚ ЕТҚАДЛИРИ ХАЛЫҚ НАНЫМ-СЕНИМДЕРІ

İyi Olmaz

Kül ile çöp karıştırılmaz, düğün ile ölüm birbirine karışıp gider.

Eli yıkadıktan sonra silkelemek olmaz.

Elbise üzerindeyken yırtılan bir yeri ya da düğmeyi dikmek olmaz.

Ayağı kibleye uzatıp yatmak olmaz.

Oturan ya da yatan insanın üzerinden atlamak olmaz.

Ayakkabı çok yukarı kaldırılmaz ve yüksek yere konulmaz.

Yeni doğum yapan kadın yalnız bırakılmaz.

Yalan söylemek iyi olmaz.

Gıybet etmek iyi olmaz.

Laf taşımak iyi olmaz.

Suya tükürülmez.

Evde çöp bulundurmamak iyi olmaz.

Kendinden büyüklere karşılık vermek olmaz.

Kerahat vaktinde uyunmaz.

Яман Болиду

Күл билән әхләтни арилаштурма, той билән өлүм арилишип қалиду.

Қолни ююп болғандин кейин силкисә яман болиду.

Кийимни кийивелип йиртилған йәрни тиксә яки түгмини бекитсә яман болиду.

Айиқиңни қиблигә қаритип ятма яман болиду.

Олтурған яки ятқан адәмни атлима яман болиду.

Аяғ кийимни егиз көтүрмә вә егизийәргә қойма.

Йеңидин көзи йоруған аялни ялғуз қалдурма.

Ялған гәп қилса яман болиду.

Ғәйвәт қилса яман болиду.

Гәп тошуса яман болиду.

Суға түкүрсә яман болиду.

Өйдә әхләт қондурса яман болиду.

Өзидин чоңларға гәп яндурса яман болиду.

Завалда ухлиса яман болиду.

Жаман болады

Күл мен қоқысты араластыруға болмайды, той мен өлім қатар келеді.

Қолды жуған соң, сілкуге болмайды.

Киімді киіп тұрып, жыртылған жерін тігуге, түйме тағуға болмайды.

Аяқты құбылаға қаратып жатуға болмайды.

Отырған немесе жатқан адамның үстінен аттап өтуге болмайды.

Аяқ киімді төрге қоймайды, биік жерге қоюға болмайды.

Жаңа босанған әйелді жалғыз қалдырмайды.

Өтірік айту жақсы емес.

Қарғау жақсылық әкелмейді.

Өсек айту дұрыс емес.

Суға түкіруге болмайды.

Үйде қоқыс тұрса жақсы емес.

Өзіңнен үлкендерге қарсы келуге болмайды.

Беймезгіл уақытта ұйықтауға болмайды.

İnsanların hakkını yemek iyi olmaz.

Кишләрниң һәққини йемә яман болиду.

Адамдардың үлесін жеуге болмайды.

İnsanları aldatmak iyi olmaz.

Кишләрни алдима яман болиду.

Адамдарды алдауға болмайды.

Yemeği aşırı yemek iyi olmaz.

Тамақни бәк тоюп йемә яман болиду.

Тамақты тойып жеуге болмайды.

İnsan olan yerde burun karıştırmak iyi olmaz.

Адәм бар йәрдә бурунни кочилима яман болиду.

Адамдар бар жерде мұрын тазалау дұрыс емес.

Mecliste kulağa fısıldayarak konuşmak iyi olmaz.

Сорунда қулаққа пичирлап гәп қилма яман болиду.

Жиналыста отырып, сыбырласып сөйлесу дұрыс емес.

Sol el ile yemek yemek iyi olmaz.

Сол қолда тамақ йемә яман болиду.

Сол қолмен тамақ жеуге болмайды.

Ölünün arkasından kötü söz söylemek iyi olmaz.

Өлгәнниң кәйнидин гәп-сөз қилма яман болиду.

Марқұм туралы жаман сөздер айтуға болмайды.

Kırık kâseden çay içmek iyi olmaz.

Пучуқ чинидә чап ичмә яман болиду.

Кетік ыдыспен шай ішуге болмайды.

Sokağa atık su dökülmez.

Кочиға юнда төкмә яман болиду.

Кірдің суын көшеге төгуге болмайды.

Kerahat vaktinde sıçramak iyi olmaz.

Завалда сәкрисә яман болиду.

Қиын кезде қоқан-лоққы көрсетуге болмайды.

İki süpürge birbirine çatılarak konulmaz.

Икки сүпүргә бир турушқа болмайду.

Екі сыпыртқыны бір-біріне сүйеп қоюға болмайды.

Süpürge dik konulmaz, yere yatırılıp konulur.

Сүпүргини тик қоюшқа болмайду, ятқузуп қоюш керәк.

Сыпыртқыны тұрғызып қоюға болмайды, жатқызып қою керек.

Kerahat vaktinde avlu süpürülmez.

Завалда һойла сүпүрмәйду.

Беймезгіл уақытта аула сыпыруға болмайды.

Geceleyin tırnak kesmek iyi olmaz.

Кәчқурун тирнақ елишқа болмайду.

Түнде тырнақ алуға болмайды.

Çenesini tutup oturmak iyi olmaz.

Еңикини тутуп олтурушқа болмайду.

Жақ таянып отыруға болмайды.

Dizini kucaklayıp oturmak olmaz.

Тизини қучақлап олтурушқа болмайду.

Тізе құшақтап отыруға болмайды.

Ayağını kibleye doğru uzatıp oturmak olmaz.

Путини қиблигә қаритип олтурушқа болмайду.

Аяғыңды құбылаға қарай созып отыруға болмайды.

Hamile kadınların saç kestirmesi iyi olmaz.

Yeni doğum yapan kadınların kırk gün içinde dışarı çıkması iyi olmaz.

Ölüm olan evde kırk gün leğmen pişirilmez.

Ölüm olan evde kadınların yedi gün boyunca aynaya bakması iyi olmaz, erkeklerin ise sakal ve bıyıklarını kesmesi olmaz.

Suya ve ateşe tükürülmez.

Ev araç gereçlerini silmek olmaz.

Küçük çocuğu kötü sözler ile azarlamak olmaz.

Tabutun önünden geçmek olmaz.

Bebeği küle çiş yaptırmak olmaz.

Kedi önünden geçerse, üç kez dönülüp sonra yola devam edilir.

Yere yüz üstü kapaklanınca üç defa yer tepilip yola devam edilir.

Genç doğum yapan kadınların geceleyin tuvalete (yalnız) gitmesi iyi olmaz.

Doğum yapan kadının yanına on iki gün yabancı kimse girmez.

Köpeğin dokunduğu kâseyi kırk defa yıkamak gerek.

Намилдар аяллар чач кесишкә болмайду.

Йеңидин босанған аяллар қириқ күн ичидә сиртқа чиқса болмайду.

Өлүм боливатқан өйдә қириқ күн ләңмән етишкә болмайду.

Өлүм боливатқан өйдә аялларға йәттә күнгичә әйнәккә қарашқа болмайду, әрләргә сақал-буртини чүшүрүшкә болмайду.

Суға отқа түкүрүшкә болмайду.

Өй қорал-жабдуқлирини силкишкә болмайду.

Кичик балини әски селәр билән тиллашқа болмайду.

Жиназиниң алдидин өтүшкә болмайду.

Кичик балини күлгә тосушқа болмайду.

Мүшүк алдидин өткәндә үч қетим айлинип андин маңиду.

Йәргә йиқилип чүшкәндә үч қетим йәрни тепиветип андин маңиду.

Яш туғутлуқ аяллар кечиси һажәтханиға чиқишқа болмайду.

Яш туғутлуқ аялларниң он икки күн тошқичә йениға ят адәмләр киришкә болмайду.

Ит пурап қойған қачини қириқ қетим ююш керәк.

Жүкті әйелге шашын кесуге болмайды.

Жаңа босанған әйелге қырық күн толмай сыртқа шығуға болмайды.

Өлім шыққан үйде қырық күн лағман пісірмейді.

Өлім болған үйде жеті күн толмай әйелдерге айнаға қарауға, еркектерге сақал-мұртын қыруға болмайды.

Су мен отқа түкіруге болмайды.

Үйдің жабдықтарын сілкіуге болмайды. Кішкентай балаларға жаман сөз айтуға болмайды.

Табыттың алдынан кесіп өтуге болмайды.

Кішкентай балаға күл төккізуге болмайды.

Жолыңды мысық кесіп өтсе, үш рет айналып, сосын жолыңды жалғастыруға болады.

Жерге құлап түссең, құлаған жеріңнен үш рет айналып кету керек.

Жаңадан босанған әйелдерге түнде жалғыз түзге шығуға болмайды.

Жаңа босанған әйелдің жанына он екі күн бөтен адамдарға кіруге болмайды.

Ит жалаған кесені қырық рет жуу керек.

Geceleyin süt, ekmek ve yemeğin üstü açık bırakılmaz.

Büyüklerin önünden geçmek olmaz.

Tırnağı ateşe atmak olmaz.

Ölüm olan evde aynanın üstü kapatılır.

Süpürge ile çocuklara vurulmaz.

Yorgan döşekler katlanıp ön tarafı kapıya karşı çevrilip konulur, ters tarafı gelecek şekilde konulmaz.

Bulaşıklar evde yıkanmadan koyulmaz. Bulaşıkları yıkadıktan sonra masaya koyup örtü ile kapatmak gerekir. Bunun nedeni cin, şeytanların orada yer almaması içindir.

Birine bıçak verilirken sapından tarafı uzatılarak verilir.

Bıçak elden ele verilmez, eğer vermek gerekirse bıçağın karşılığında az para verilir.

Dolan ağacı insanları nazardan korur.

Yaşlılar dişini bir yerde saklar.

Кечиси сүт, нан, тамакның очуқ қойса болмайду.

Чоңларның алдидин тоғра өтүскә болмайду.

Тирнақни отқа ташлашқа болмайду.

Өлүм болған өйдә әйнәкни йепиш керәк.

Сүпүргә билән балиларни урушқа болмайду.

Көрпә йотқанларни қатлап алди тәрәпни ишиккә қаритип қойиду, кәйни тәрәпни қилип қоймайду.

Қача-қучиларөйдә ююқсиз қалмаслиқи керәк. Қача-қомушларни ююп, тамақ үстилинің үстини йепиветиш керәк жин-шәйтанлар олтуривалмисун дәп.

Пичақни биригә тәңлигәндә бисини қарши тәрәпкә қаритип бәрмәйду, пичақ бисини қарши тәрәпкә қаритип бериду.

Пичақни һечқачан өтнә алмайду, әгәр маңа пичақ лазим десә пичақның егисигә бир аз пул рәнигә қоюп қойидум андин өтнә берилиду.

Долан дәрихи инсанларни көз тигиштин қоғдайду.

Яш анғанлар чинини бир йәрдә сақлайду.

Түндә сүттиң, нанның және тамақтың аузын ашық қалдыруға болмайды.

Үлкен кісілердің жолын кесіп өтуге болмайды.

Тырнақты отқа лақтыруға болмайды.

Өлім болған үйде айнаның бетін жауып қою керек.

Сыпыртқымен баланы ұруға болмайды.

Көрпелердің оң жағын сыртқа қаратып, ал астарын ішке қаратып жинау керек.

Ыдыс-аяқты жумай қоюға болмайды. Жуғаннан кейін үстін матамен жауып қою керек. Әйтпесе жын-шайтан аралап кетеді.

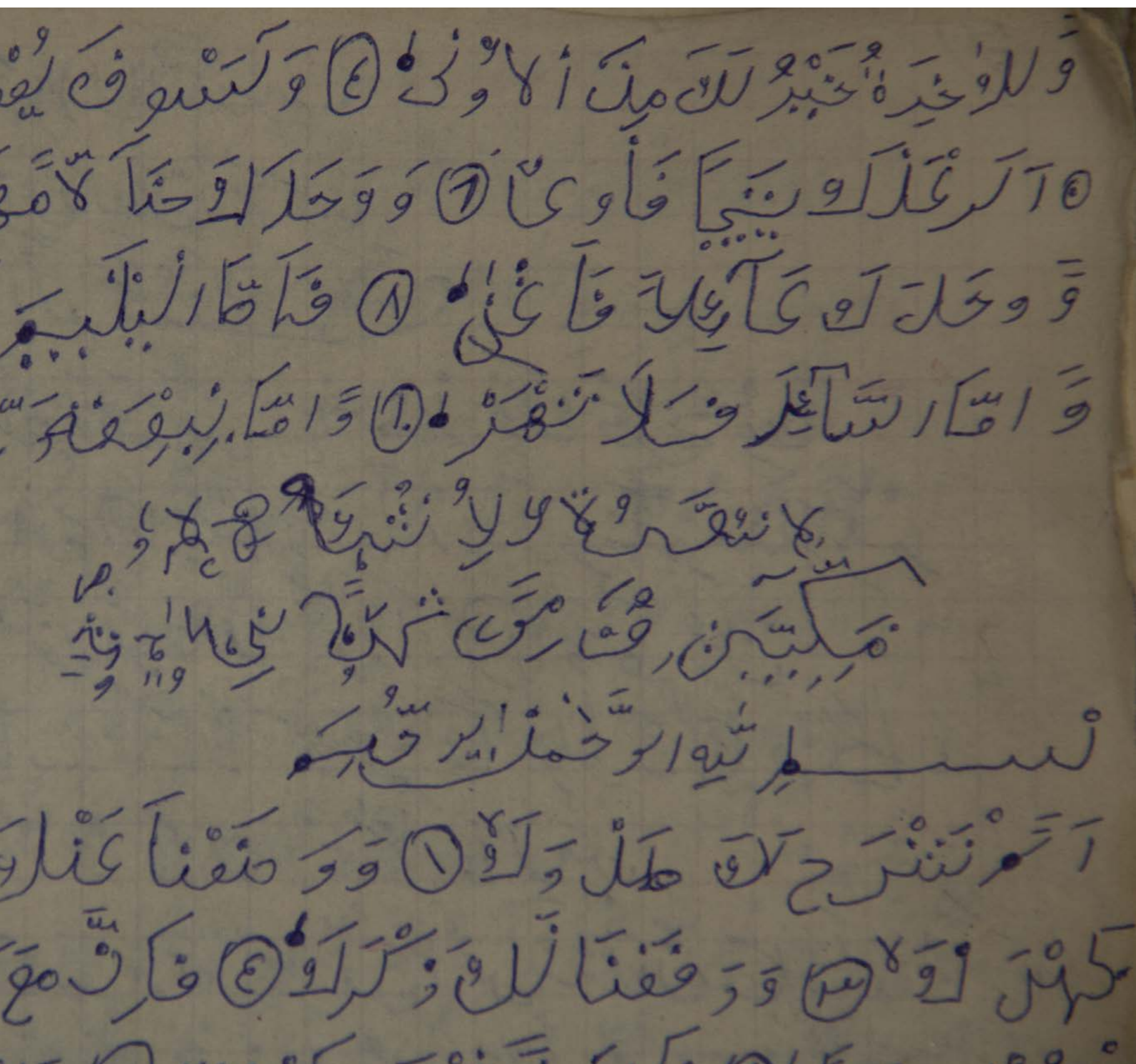
Біреуге пышақ беретін кезде сабынан ұстайтындай етіп беру керек.

Пышақты біреуге сыйлауға болмайды, сату керек.

Долан ағашы адамдарды тіл-көзден сақтайды.

Кәрілер түскен тісіні бір жерге сақтайды.

Kadınlar (saçlarını) taradıklarında dökülen saçlarını toplayıp ateşe atar ya da öldükten sonra mezarına gömülür. Bir yere atılırsa baş ağrısına neden olur.

Kesilen tırnak ocağa ya da ateşe atılmaz, güllerin arasına atılır ve atılırken de "dölet kel, meynet ket" ya da şivelerde "dölet birike (berikel), meynetnikeneri ket" denir.

Soğan, sarımsak ve yumurta kabuğu ateşe atılmaz.

Evden biri sefere ya da uzağa giderken ev süpürüldüğünde çöp dışarı dökülmez, o gelene kadar evde bir yerde toplanır.

Askere giden birinin ardından tokaç ipele bir ağaca asılır ya da yüksek yere konur. Bu ekmeğin askere gidenin rızkı olduğu için onu çekeceğine ve geri eve döneceğine inanılır.

Kaynayan suyun üstüne soğuk su konulmaz ve ateş suyla söndürülmez.

Gül insana benzer, onlara iyi bakmak ve sevmek gerekir.

Kırlangıç baharda bir eve yuva yaparsa o eve baht geleceğine inanılır.

Аяллар тариғанда чушкән чачлирини топлап койдузивитиду яки өлгәндин кийин қәбрисигә көмүлиду. Халиған йәргә ташлиса баш ағриқи ғасәвәп болиду.

Тирнақни алғандин кийин очаққа яки отқа ташлиса болмайду. Гүлләрниц арисига ташлиниду вә ташлиғанда "дөләт кәл, мәйнәт кәт" яки шивиләрдә "дөләт бирикә (бәрикәл), мәйнәтнрикәнәри кәт" дийилиду.

Пияз вә самсақниц постини, тухум шакилини отқа ташлиса болмайду.

Өйдики бирси сәпәргә чиқип, узақларға маңған болса, өйни сүпүргән чағдики әхләт төкивитилмәй, о кәлгичә ойдә бир йәрдә топлиниду.

Әскәрликкә маңған бириниң арқисидин, токач нан йип билән бир дәрәх қәисилиду яки игиз бир йәргә қоюп қоюлиду. Бу нанниң әскәрликкә кәткәнниц рисиқи болғанлиқи учун уни озигә тартидиғанлиқиға вә ойгә қайтип килидиғанлиқиға ишиништур.

Қайниған суниң устигә соғуқ су қуюлмас вә от су билән очурулмас.

Гүл инсанға охшайду, уларға яхши қараш вә союш кирәк.

Қарлиғач әтиязда бир ойгә увалиған болса, у ойгә бәхит килидиғанлиқиға ишинилиду.

Әйелдер шашын тарағанда түскен шаштарын отқа тастайды немесе өлгеннен кейин мазарына көміледі. Егер жерге тастаса бас ауруына шалдығады.

Алынған тырнақ отқа немесе пешке тасталмайды, гүлдердің арасына тастайды және тастап жатқанда "дөләт кел, мейнет кет" немесе ауыз екі тилде "дөләт бері кел, мейнетнири кенере кет" деп айтады.

Пияз, сарымсақ немесе жұмыртқа қабығын пешке тастауға болмайды.

Үйден біриси сапарға немесе ұзақ жолға шығарда үйден шыққан қоқыс сыртқа шығарылмайды, ол келгенге дейін үйдің бір жерінде тұруы керек.

Әскерге кеткен біреудің артынан нанды жіппен ағашқа іліп қояды немесе жоғары бір жерге қояды. Бұл нан әскерге кеткеннің несібесі деп оны өзі алатынына және қайтіп келетініне сенеді.

Қайнаған суға суық су құюға болмайды және отты сумен өшіруге болмайды.

Гүл де адам сияқты, оларға жақсы қарап және жақсы көруі керек.

Қарлығаш күзде бір үйге ұя салса ол үйге бақыт келетініне сенеді.

RÜYA TABİRİ ЧҮШ ТӘБИРИ ТҮС БОЛЖАУ

Rüyasında deveye binen kişi peygamber ile birlikte olur.

Rüyasında beyaz at gören kişinin bu dünyada mertebesi üstün olur ancak rüyasında attan düşerse iyi olmaz.

Rüyada yılan görmek, dünyadaki zenginliğini anahtarıdır.

Rüya hiçbir zaman kötüye yormak olmaz, çünkü kötü rüyanın şeytandan, iyi rüyanın Allah'tan geldiğine inanılır.

Rüyada kedi görmek iyi değildir, rüyada kedi görüldüğünde kimseye söylememek gerekir.

Kötü rüya görüldüğünde, "Ey Allah, şeytanın rüyasını şeytana ver, bana iyilik nasip et!" diye dua edilir ve rüya için sadaka vermek gerekir.

Rüyada ölmüş anne-babayı görmek iyidir. Bu sizin ömrünüz ana-babanızın yanında nasıl geçtiyse bu dünyada böyle geçip gider, anlamına gelir.

Rüyasında şeftali gören kişi o yılın kendisi için bahtlı olacağına inanır ve bu rüya kimseye söylemez.

Төгигә минип чүш көргән адәм пәйғәмбәр билән биллә болиду.

Чүшидә ақ ат көрсә бу дуняда мәртивиси үстүн болиду, бирақ аттин йиқилп чүш көрүш яхши әмәс.

Чүшидә йилан көрүшни бир һәсапта дунядики байлиқниң ачқучи дәйду.

Чүшни һечқандақ бир вақитта яманлиққа өрүшкә болмайду, чүнки яман чүш шәйтандин яхши чүш Аллаһтин дәйду.

Чүшидә мүшүк көрүш яхши әмәс, чүшидә мүшүк көрсә һечкимгә ейитмаслиқ керәк.

Яман чүшләрни көргәндә "Әй Аллаһ шәйтанның чүшини шәйтанға бәргин маңа яхшилиқ ата қилғин!" дәп дуа қилип, яман чүш үшүн сәдиқә бериш керәк.

Чүшидә түгәп кәткән ата-анисини көрсә яхши, бу сизниң өмриңизниң ата-аниңиз һаят вақитта қандақ өткән болса бу дуняда шундақ өтиду кетиду дегәнлик.

Чүшидә шаптул коргән киши, у йилниң ози учун амәтлик бир йил болидиғанлиқиға ишиниду вә бу чүшини һичкимгә созлимайду.

Түсінде түйеге мінген адам пайғамбарлармен бірге болады.

Түсінде ақ ат көрген адамның бұл өмірдегі мәртебеси артады, бірақ түсінде аттан құласа жақсы емес.

Түсінде жылан көру, өмірдегі байлықтың кілті.

Түсті ешқашан жамандыққа жорымайды, себебі жаман түс шайтаннан, жақсы түс Алладан келеді дегенге сенеді.

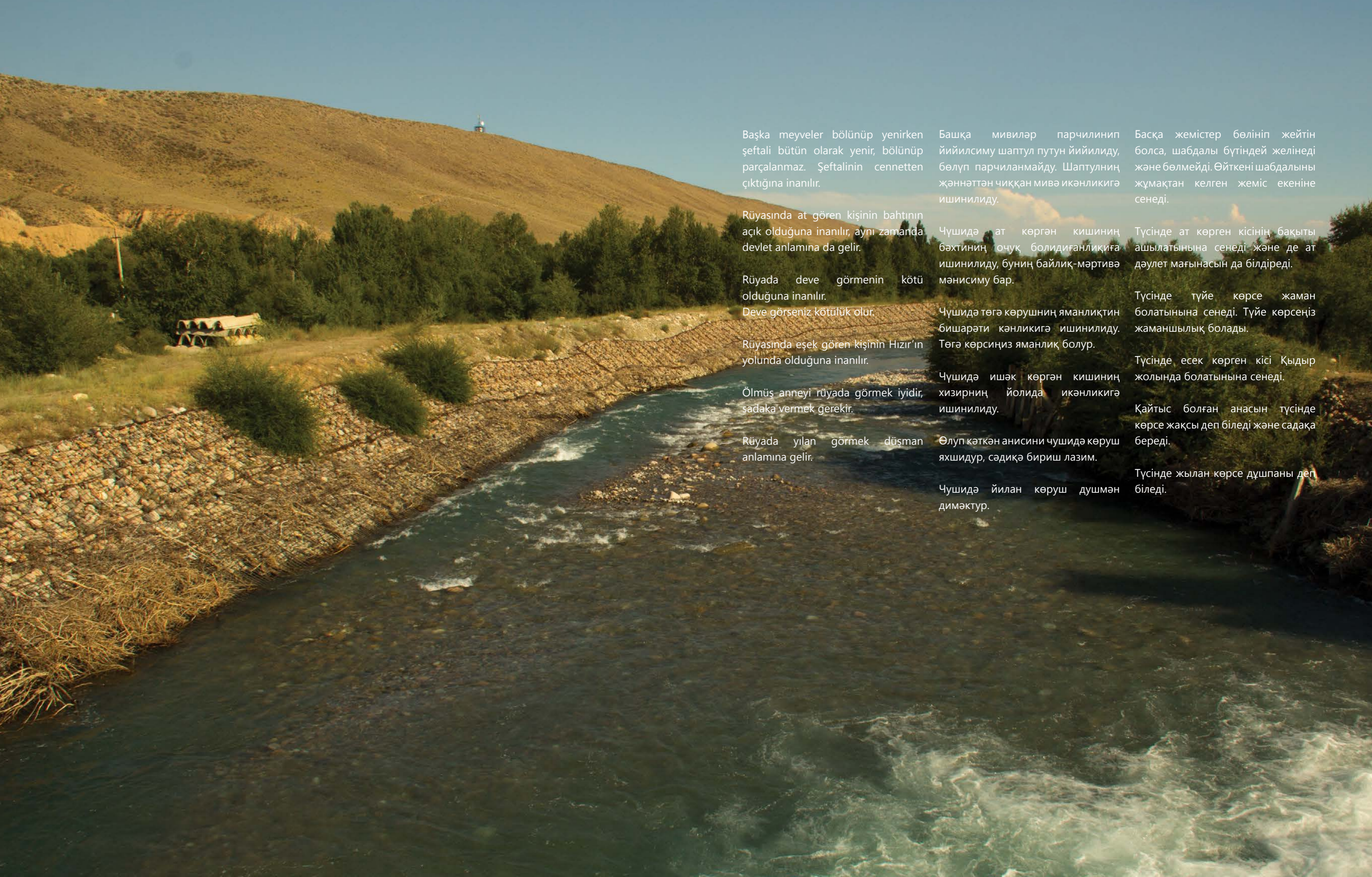
Түсінде мысық көру жақсы емес, түсінде мысық көрсең ешкімге айтуға болмайды.

Жаман түс көргенде, "Иа, Аллам, шайтанның түсін шайтанға бер, маған жақсылық нәсіп ет" деп дұға қылады және түс үшін садақа беруі керек.

Түсінде ата-анаңның қайтыс болғанын көру жақсы. Бұл сіздің өміріңіз ата-анаңыздың қолында қалай өтсе бұл өмірде солай өтеді деген мағынаны білдіреді.

Түсінде шабдалы көрген кісі сол жылы бақытты болатынына сенген және бұл түсті ешкімге айтпайды.

Башқа мейвелер бөлүнүп yenirken şeftali бүтүн olarak yenir, бөлүнүп parçalanmaz. Şeftalinin cennetten çıktığıна inanılır.

Rüyasında at gören kişinin bahtının açık olduğuna inanılır, aynı zamanda devlet anlamına da gelir.

Rüyada deve görmenin kötü olduğuna inanılır.

Deve görseniz kötülük olur.

Rüyasında eşek gören kişinin Hızır'ın yolunda olduğuna inanılır.

Ölmüş anneyi rüyada görmek iyidir, sadaka vermek gerekir.

Rüyada yılan görmek düşman anlamına gelir.

Башқа мивиләр парчилинип йийилсиму шаптул путун йийилиду, бөлүп парчиланмайду. Шаптулның жәннәттән чиққан мивә икәнликигә ишинилиду.

Чүшидә ат көргән кишиниң бәхтиниң очуқ болидиғанлиқиға ишинилиду, буниң байлиқ-мәртивә мәнисиму бар.

Чүшидә төгә көрушниң яманлиқтин бишарәти кәнликигә ишинилиду. Төгә көрсиңиз яманлиқ болур.

Чүшидә ишәк көргән кишиниң хизирниң йолида икәнликигә ишинилиду.

Өлуп кәткән анисини чушидә көруш яхшидур, сәдиқә бириш лазим.

Чушидә йилан көруш душмән димәктур.

Башқа жемістер бөлініп жейтін болса, шабдалы бүтіндей желінеді және бөлмейді. Өйткені шабдалыны жұмақтан келген жеміс екеніне сенеді.

Түсінде ат көрген кісінің бақыты ашылатынына сенеді және де ат дәулет мағынасын да білдіреді.

Түсінде түйе көрсе жаман болатынына сенеді. Түйе көрсеңіз жаманшылық болады.

Түсінде есек көрген кісі Қыдыр жолында болатынына сенеді.

Қайтыс болған анасын түсінде көрсе жақсы деп біледі және садақа береді.

Түсінде жылан көрсе дұшпаны деп біледі.

HALK MUTFAđI ХЭЛҚ ТААМЛИРИ ЛТТЫҚ ТАҒАМДАР

Вoş çuval dik durmaz.
nce yemek, sonra söz.

Uygurların yaşadıđı cođrafya, iklim, dini inançları ve adetleri kendilerini özgü yeme-içme kültürünü ortaya çıkarmıştır. Bu yemek kültürünün oluřumunda eski dönemdeki hayvancılık ve çiftçiliđe bađlı yařam büyük etkiye sahip olmuřtur. Günümüzde Türk boyları arasında en zengin mutfađa ve yemek çeřidine sahip olan Türk boylarından biri Uygurlardır. Ayrıca Uygurlarda halk tababeti ile mutfak kültürü yakından iliřkilidir. Hatta mutfak kültürünün oluřmasında ve řekillenmesinde halk tababetine bađlı inanış ve uygulamaların da etkisinin büyük olduđu söylenbilir. İnsanların sađlık durumuna göre, geleneksel yiyecek ve içeceklerin tüketimi deđiřiklik göstermektedir. Günümüzde Kazakistan'da yařayan Uygurların mutfak kültüründe hamur ve et yemekleri öne çıkmaktadır. Sebze daha çok et ve hamurla birlikte kullanılmaktadır. Ayrıca Uygurların kendilerine has baharatları ve yemek piřirme řekilleri dikkat çekmektedir. Farklı bir özelliđe sahip olan ocak ve tandırlar ise yemeklerin lezzetini belirlemede önemli bir yere sahiptir. Zengin Uygur mutfađında, ne çıkan yemeklerden bir kısmı řöyledir:

Курук тағар ер турмайду.
аввал таам, андин клам.

Олтурақлашқан жуđрапийәлик муһит, иқлим, дини етқади вә адәтлири уйғурларни өзигә хас йемәк ичмәк мәдәнийитигә игә қилған. Бу йемәк мәдәнийитиң барлиққа келишиниң бурунқи чарвичилиқ вә деһқанчилиқ билән интайин муһим алақиси бар. Уйғурлар һазирқи түрк милләтлири арисидә әң мол йәмәк-ичмәк түригә игә болған милләтләрниң биридур. шундақла, Уйғурларда хәлқ тибабити билән йемәк мәдәнийити бир биригә бағлиниду, һәтта йемәк ичмәк мәдәнийитиниң барлиққа келиш вә шәкиллинишидә хәлқ тибабити билән бағлиниш болған етқадлири чоң рол ойнайду десәкму болиду. Инсанларниң сағламлиқ қаришиниң юқири кәтүрүлишигә әгишип, әнәний йемәк-ичмәк истималидиму өзгиришләр болмақта. Невәттә Қазақистанда яшаватқан Уйғурларниң таам мәдәнийитидә хемир таамлири вә гөшлүк таамлар асасий орунда туриду. Көктатлар гөш вә хемир билән бирликтә истимал қилиниду. Уйғурларниң өзигә хас дорадәрмәк, хуручлири вә тамақ етиш усули кишиләрниң диққитини өзигә тартиду. Өзгичә селинған очақ вә тонурлар болса ,йемәкликләрниң ләззәтлик болушида муһим рол ойнайду. Мол болған Уйғур таамлириниң ичидә, асаслиқ болған йемәкликләр төвәндикичә:

Бос қап тiк тұрмас
Алдымен тамақ, соңыра сөз.

Жағрафиялық мұхит, діни наным-сенім және дәстүрлеріне байланысты Ұйғыр халқының өздеріне тән ұлттық тағам мәдениеті қалыптасқан. Бұл мәдениеттің дүниеге келуіне байырғы шаруашылық пен диханшылықтың үлесі зор. Ұйғырлар қазіргі түркі ұлттары ішіндегі тағам түрлеріне бай халықтың бірі болып саналады. Сондай-ақ ұйғыр халық емі тағам мәдениетімен тығыз байланысты, тіпті тағам мәдениетінің пайда болып, қалыптасуына халық емі байланысты болған және үлкен роль атқарады десек те болады. Қазір Қазақстанда тұрып жатқан ұйғырлардың тамақтану мәдениетінде қамыр мен еттен жасалған тағамдар басым қолданылады. Көкөністер негізінен ет және қамырмен қолданылады. Сондай-ақ ұйғырлардың ерекше дәмдеуіштері мен тамақ пісіру үлгілері де назар аударады. Ерекше жасалған ошақтар мен пісірілген тандыр нандардың өзіндік дәмімен ерешеленетін мәдениетке ие. Ұйғырлардың бай тағам мәдениетінде ереше орын алатын тағамдар төмендегідей:

KESME LEĞMEN
КЕСИП ЛӘҒМӘН

ETLİ LEĞMEN
ГӨШЛҮК ЛӘФМӘН

YUMURTALI LEĞMEN
ТУХУМ ЛӘФМӘН

SÜYRÜ LEĞMEN
СҮЙРҮ ЛӘФМӘН

HAMUR ÇORBASI
МӘҢПӘР

PİRİNÇ ÇORBASI
ШӨГҮРҮЧ

DANA ETLİ ERİŞTE
КАЛА ГӨШИ ҮГРИСИ

HAŞLAMA
ҚАЙНАҚ ШОРПА

KÖFTE ÇORBASI
ГӨШ КОМУЛИЧИ ШОРПИСИ

NARIN ÇÖP
НАРИН ЧӨП

HALVAŞ
ҲОЛУП АШ

ERİŞTE ÇORBASI
ҮГРӨ

KELLE PAÇA
КАЛЛА ПАЧАҚ

MUMBAR
ЊЕСИП

AKCİĞER DOLMASI
ӨПКӘ

MANTI
MAHTA

KABAK MANTISI
КАВА МАНТА

PETİR MANTI
ПЕТИР МАНТА

EKMEK
HAH

HAMUR KIZARTMASI
ПОШКАЛ

HEMEK NAN
HƏMƏK NAH

BUHARDA PIŞEN EKMEK
ҲОРНАН

ΚΑΒΟΥΡΜΑ
ΚΟΡΥΜΑ

DENİZ MANTARLI ET KAVURMASI
 ҚЕРИН ҚУЛАҚ ГӨШ ҚОРУМИСИ

FASULYELİ ET KAVURMASI
 ТАСМА ПУРЧАҚ ГӨШ ҚОРУМИСИ

ETLİ KAVURMA
 ҚОРДАҚ

BİBERLİ TAVUK KAVURMASI
МУЧЛУҚ ТОҲУ ҚОРУМИСИ

KAJULU TAVUK KAVURMASI
МЕҒИЗ ТОХУ ҚОРУМИСИ

DANA ETLİ MANTAR KAVURMASI
КАЛА ГӨШИ ГҮМБӘМӘДӘК ҚОРУМИСИ

ACILI TAVUK KAVURMASI
ТОХУ ҚОРДИҚИ

PAÇA KAVURMASI
ПАЧАҚ ҚОРУМИСИ

İNCE DOĞRANMIŞ TAVUK KAVURMASI
ТОҒРАЛҒАН ТОҒУ ҚОРУМИСИ

ОСАК
ОЧАК

TAVUK KEBABI
TOXU KAVIPI

ASMA KEBAP
АСМА КАБАП

TAVUK KEBABI VE AT SUCUĞU
ТОХУ КАБИПИ ВӘ ҚЕЗА

КАЗАН КЕБАБИ
ҚАЗАН КАБИПИ

ŞİŞ КЕВАБІ
ЗИХ КАВАП

TAVUK TANDIR
ТОХУ ТОНУР КАВИПИ

BALIK KEBABI
БЕЛИҚ КАВИПИ

HAVUÇLU PİLAV
СӘВЗӘ ПОЛО

ETLİ HAVUÇLU PİLAV
ГӨШ-СӘВЗӘ ПОЛО

YUMURTALI PİLAV
ТУХУМ ПОЛО

TANDIRDA SAMSA
TOHYP CAMCA

ETLİ BÖREK
CAMCA

SOĞANLI EKMEK
ПЯЗ НАН

GÖŞİRDE (ETLİ EKMEK)
ГӨШГИРДӘ

PERMUDE
ПӘРМУДӘ

NIŞASTA SALATASI
ЛИҒИРДАҚ-ЛӘМПУҢ

SOĞUK SALATA
ҺАМ СӘЙ

KURU MEYVELER
ҚУРУҚ МИВИЛӘР

Uygur çayı etken çay,
 Dedem ninem içen çay,
 Tenlerine sinen çay.

Gelsen yurduma,
 Gitsen Uygur koklayır.
 Gidişinde sarıp veririm,
 Kışniş ile reyhan sarıp.

Уйғур чейи әткән чай,
 Бовам момам ичкән чай,
 Тәнлиригә сиңгән чай.

Кәлсәңчү юртумға,
 Кәтсәңчү уйғур пурап.
 Қайташиңда орап беримән,
 Аш көки билән рәйһан орап.

Ўйғур шәйи, дәмди шай,
 Әкем, анам ішкән шай,
 Бойларына сиңгән шай.

Келсең Отаныма,
 Ўйғур искеп кет.
 Кетеріңде түйіп берейім,
 Аш Көкпенен Райханы.

ETKEN ÇAY
 ӘТКӘН ЧАЙ

KARA ÇAY
 КАРА ЧАЙ

El Sanatları
Gelenegi

Кол-һүнәрвәнчилик

Колөнер

DEMİRCİLİK TMRÇİLİK TMR STALYFY

Demircilik, Uygurlarda bilinen en eski mesleklerden biridir. Demircilik diđer geleneksel el sanatlarında ve sanayi de kullanılan pek çok el aletinin isteđe gre şekillendirildiđi bir meslek konumundadır. Ancak demirin istenilen sertlikte şekle sokulabilmesinin tek yolu ise demircilerden gemektedir.

Demirciliđin birinci kuralı demiri tavında dvmektir. Demircilerin hneri rs ve ekite saklıdır. Asırlardır devam eden bu mesleđi hi yılmadan ve yorulmadan devam ettiren ustalar, kızgın ateşte demiri sokarak iyice ısıtmakta ve belirli bir seviyeye ıkan ateşi krkleyerek demiri yumuşatmaktadır. Ardından ellerine aldıkları demiri rs zerinde ekile dverek istedikleri şekli vermektirler.

Gnmzde Kazakistan'da Uygurların yaşadıđı hemen btn yerleşim demircileri bulmak mmkndr. Demirciler, tarımda kullanılan aletler başta olmak zere gnlk yaşamda kullanılan demir aletlerin hepsini retmeye devam etmektedirler.

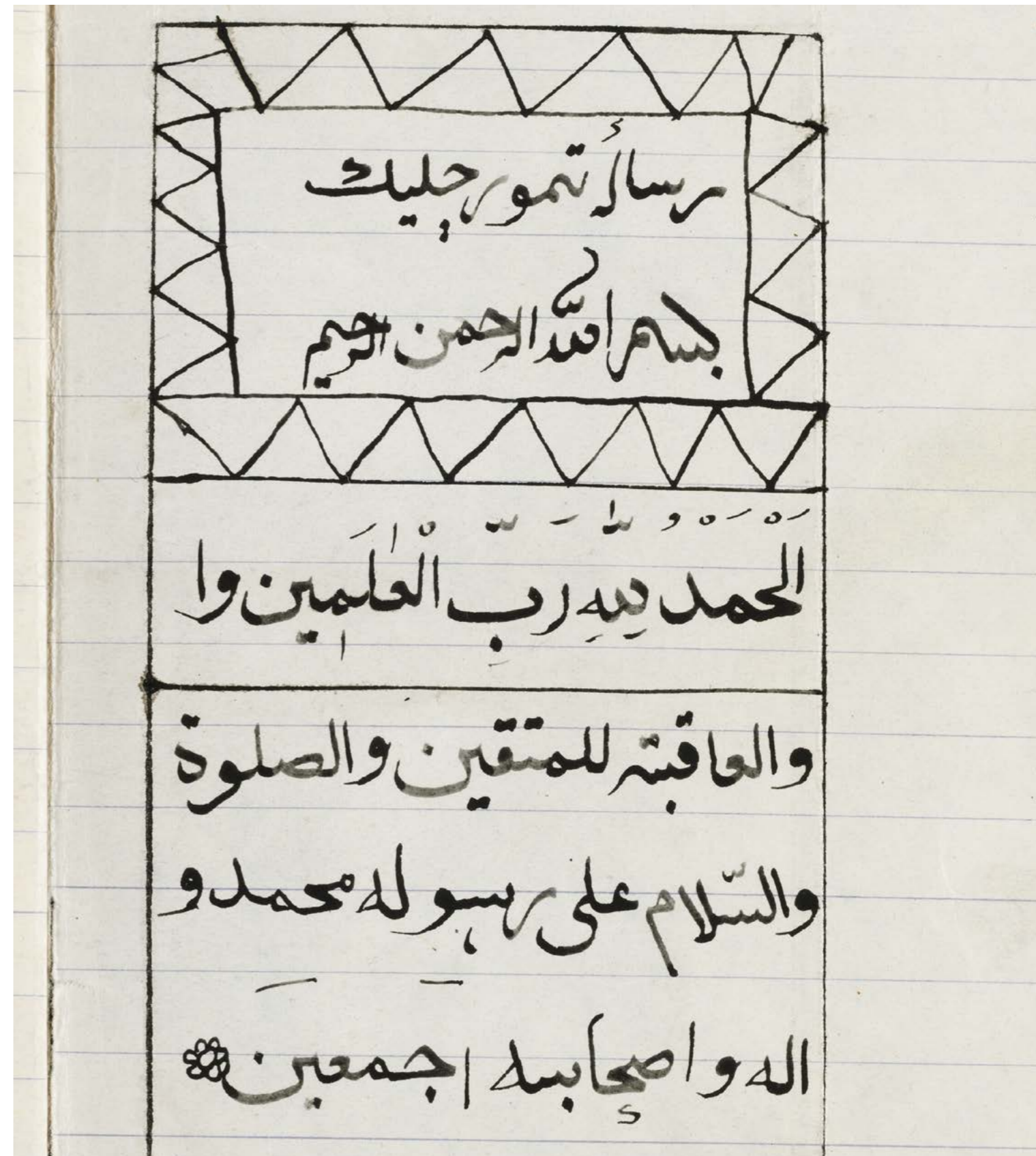
Tmrilik Uygrların a qdimki hner ksipliridin biridir. Tmrilik başqa nnivi ql hnervnilik v sanatte qlliniliđiđan svap v qrallarını işlpiiriş kspidur. Tmrni haliđan lmdiki qttiklta souilişi n tmrilrni yrdimig tyinişta tođra kelidu.

Tmrilikni mhim qidiliiridin biri a avval tmrni oata tavlaştur. Tmrilik svabliiridin a mhim bolđanliiri sndl v bazđandur. Bu ksipni sirlrdin beri hi hardim taldim demy davamlaşturivatqn ustiilar, qizi otta tmrni bir yatin bazđan biln soup turup qizitidu v mlum nutiđa klgnd otni ulđaitip, tmrni ođda eritidu. Aridini ymşutulđan tmr parilirini sndl stige qjup bazđan biln soup, hrxil şkillrg kltridu.

Bgnki qazaistan tvsided, bu xil ksip biln şuđulliniliđiđan barli tmrilrni tapili bolidu. Tmrilr kndilik turmuş v ieza igilik işlpiirişida qlliniliđiđan tmrdin yaşalđan svap v qrallarını yaşash biln şuđullinip klmkt.

staly ygrlarda belgili e eski mamandıqtardı biri. staly bl başqa dstrli qlner treri jne nimerinde kp qldnilyatın nimerdi jsauşy bir ksip. Alayda temirden jsalđan qttı keskin sođudı jlyni biltin stalar.

stalyty birinşi erjsi-temirdi qizđanda sođu. stalary eptiliđi temir sođatın tspen balđada qrđalđan. Bl ksipti řasırlar boyı eş talмай шаршамай жалғастырып келе жатқан ұсталар, қызған отта темірди sođıp qizdyradı jne belgili bir drejege jtkende otty ulđaityp, temirdi otta balqyтады. Содан кейін қолына алған темірди rs stine qjyp balđamen ұрып zderin qalađan keskindi jsaiđy. Bgnde Qazastanda ygrlar mir sretin aumaqtardın barlyđynan stalardy tabuđa boladı. stalar, ауыл шаруашылығында қолданылатын qraldarдан басталып, kndeliki mirde қолданылатын temirden jsalđan заттарды jsaumen şuđyldanaды.

ТЕНЕКЕСІЛІК ҚАЛӘЙЧИЛИК ҚАҢЫЛТЫРШЫ

Uygurlarda tenekeden çeşitli eşya yapan ustalara "kaleyçi" denilmektedir. Kaleyçiler, tenekeleri kesip biçerek onlara çeşitli şekiller vermekte ve üzerlerine kabartmalar yapıp lehim yaparak parçaları birleştirmektedir. Lehim yapılacak zemin veya nesne daha önce tuz ruhu ile temizlenmesi gerekmektedir. Bu işlem yapılmazsa lehim tutmaz. Kova, çaydanlık, semaver gibi sıvı şeylerin konulduğu eşyaların eklemeli kısmını kızdırıp lehim ile birleştirir. Uygur ustalar, tenekeden binalarda çortan, çatı olukları, soba, soba boru ve dirsekleri, maşrapalar, idare lambaları, huniler, fiskiyeler, pekmez ve yağ-peynir kapları... kaleyçi ustaların hünerli ellerinden çıkan araç gereçlerden birkaçıdır. Sac makası, tokmak, çekiç, örs, mengene, mangal, körük, lehim havya (çekiç biçiminde ucu bakır alet) kaleyçilerin kullandığı araç ve malzemelerin bazılarıdır.

Түникидин һәр түрлүк сайманларни ясайдиған устилар "қаләйчи" яки "қаңалтирчи" дәп атилиду. Ишләш усули қаләйчиләр қаләйләрни кесип, қелипқа селип, уланмилар бир биригә гирәчә четилип, үстидин яғач болқа билән уруп жипсилаштурулуп ясилиду. Аввал очаққа көмүр қалап очақ қизитилиду вә қаләй кәпшәр әсвабиниң учиға қоюлуп отта еритилиду. Кәпшәрлинидиған әсвап яки жай тuz билән дезинфиксийә қилинип тазлиниши керәк, болмиса кәпшәр тутмайду. Чиләк, чәйнәк, самавәр қатарлиқ суюқ нәрсә алидиғанларни улиған йеридин дағмаллап даника билән қаләйдә туттуриду. Уйғур устилар түникидин аилә сайманлири, өй имарәт лазимлиқи, ботка дукан қатарлиқларни ясайду. Мәсилән, биналардики турхун, канай, мәш, лес, яғ туңи, чөгүн, чиләк қатарлиқлар. Қаңалтирчилик сайманлири гүл қелипи, әндизә, сүнбә, лом төмүр, яғач болқа, қайча, кәпшәр, даника, очақ, көйәк, көмүр, дағмал қатарлиқлардин ибарәт.

Ўйғурларда қаңылтырдан әртүрли нәрселер жасайтын ұсталарды "қаңылтыршы" деп атайды. Қаңылтыршылар, қаңылтырларды кесип пішип олардан әртүрли қалыптар жасап және үстіне бедер жасап дәнекер жасау арқылы бөліктерин біріктіреді. Дәнекер жасайтын жер немесе объект оны жасаудан бұрын тұзбен тазалануы керек екен. Егер дезинфекция жасамаса дәнекер жасалмайды. Шелек, шәйнәк, самаурин сияқты сұйық нәрселер құятын заттар тесіліп қалса, су тамшылайтын жерлерин қыздырып қалайымен жабады. Ўйғур ұсталар қаңылтырдан құрылыстарда шатыр, пеш, пештиң түтигі және түбегі, қолбақырлар, сорғалатқыш, шапшымалар, жүзім шырынымен май-ірімшік ыдыстары сияқты заттар ұйғур ұсталарының шебер қолдарымен жасаған заттарының бірнешесі ғана. Шаш қайшысы, тоқпақ, балға, темір соғатын төс, қышқыш, мангал, көрік, дәнекер-қаңылтыршылардың қолданатын құрал-саймандары.

АУАККАВИСІЛІК МОЗДОЗЛУҚ АЯҚ КИІМ ШЕБЕРІ

Uygurlarda ayakkabıcılık mesleğinin ne zaman ortaya çıktığı kesin olarak bilinmemektedir. Ancak Tanrı dağlarının kuzey ve güneyinde bulunan ayakkabı kalıntılarına ve bazı tarihi kaynaklardaki bilgilere bakıldığında, Uygurlarda ayakkabıcılığın 3500-4000 yıl öncesinde varlığı bilinmektedir.

Uygurlarda ayakkabılar yazlık ve kışlık olarak iki çeşide ayrılır. Eski Uygurcada mozduz yerine "ötükçi" sözü kullanılmaktadır. Uygurcada ayakkabı ve ayakkabıcılıkla ilgili terimlerin sayısı yüz civarındadır. Günümüzde Uygur el sanatlarının büyük bir kısmı şehirlerde icra edilirken, ayakkabıcılığın köylerde de devam ettiği görülmektedir. Uygurların geleneğinde ayağı sıcak ve nemden uzak, kuru tutmak sağlığın önemli amillerinden biridir.

Geçmişten günümüze Uygurlarda "seper (karvançe) ötüк", "halka ötüк", "pes paşna/ara paşna ötüк/igiz paşna ötüк", "tüz mese", "toğra tumşuk mese", "buğday tumşuk mese", "izgilaç mese", "erençe mese", "halka keş", "sendel" gibi ayakkabı çeşitleri mevcuttur. Uygurlar ayakkabıyı at ve inek derisinden yaparken, astarı ise koyun ve keçi derisinden yapmaktadır. Ayakkabıcılıkta kullanılan araç-gereçler ise "kön", "hurum" ve "çem" "bıçak", "büyük-küçük tiğ (bigiz)",

Уйғурларда моздузлуқ кәспиниң қачан пәйда болғанлиқиға аит ениқ учур йоқтур. Лекин Тәңри тағлириниң шималий вә жәнубидин қезивелинған иптидаий қәбриләрдин тепилған қәдимки өтүк әвришкиригә вә бәзи тарихий мәнбәләрдики мәлуматларға қариганда Уйғурлардики моздузлуқ кәспиниң 3500-5000 йил бурунла мәвжүт икәнликини испатлашқа болиду.

Уйғурларда аяқ кийими язлик вә қишлиқ дәп икки түргә бөлиниду. Қәдимки тилда "моздуз" сөзиниң орниға "өтүкчи" дейиләтти. Уйғурлар арисидә моздузлуқ вә аяқ кийимлиригә аит болған сөз-аталғулар наһайити көп болуп, йүздин ашиду. һазирқи дәвримиздә Уйғур қол-һүнәрвәнчиликиниң көп қисмини шәһәрләрдә учратқили болсиму, йезилардимү бу хил һүнәр кәспиниң давамлишип келиватқанлиқини көривелишқа болиду. Уйғур әнәнилиригә асасән путни иссиқ вә қурғақ тутуп нәмдин сақлаш сағламлиқниң асасий амиллиридин бири дәп қарилиду. Уйғур аяқ кийимлириниң түри наһайити көп болуп, сәпәр (карванчә) өтүк, һалқа өтүк, пәс пашна (ара) пашна өтүк, түз мәсә, тоғра тумшуқ мәсә, буғдай тумшуқ мәсә, изгилач мәсә, әрәнчә мәсә,

Ўйғырларда аяқ киім шебері мамандығының қашан пайда болғаны нақты белгісіз. Бірақ Тәңри тауларының солтүстігінен оңтүстігіне дейінгі аралықтан табылған аяқ киімдердің қалыңдығына және көптеген тарихи дереккөздерге қарағанда, Ўйғырларда аяқ киім ұсталығы 3500-4000 жыл бұрын пайда болған.

Ўйғырларда аяқ киім ұсталығы жаздық және қыстық болып екі түрге бөлінеді. Ескі Ўйғыр тілінде моздуз сөзиниң орнына "етікші" сөзін қолданған. Ўйғырларда аяқ киім және аяқ киім шеберіне байланысты термин сөздер саны жүзден асады. Бүгінде Ўйғыр қолөнерінің үлкен бір бөлігі қалаларда, аяқ киім ұсталығы ауылдарда әлі де жалғасып келе жатқанын көруге болады. Ўйғырлардың арасында аяқты жылы және құрғақ ұстау денсаулықты сақтау үшін маңызды дағдылардың бірі.

Бұрын Ўйғыр аяқ киімдері "сепер (карванче), "өтүк", "халқа өтүк", "пес пашна/ара пашна өтүк/игиз пашна өтүк", "түз месе", "тоғра тумшук месе", "буғдай тумшук месе", "изгилач месе", "еренче месе", "халқа кеш", "сендел" сияқты көптеген түрлерге бөлінген. Ўйғырлар аяқ киімді жылқы немесе

"iplik-iğne", "kova (kumaş düzeltme aracı)", "perdaz kaltiki", "ak-karamum", "sireç", "kara gül", "endize" ve "kalıplar"dır.

Günümüzde Kazakistan'da mesleği devam ettiren ustalar, ayakkabı imalatından çok ayakkabı tamir ve bakımını yapmaktadır.

һалқа кәш, сәндәл қатарлық түрләргә бөлиниду. Өтүкләр асасән ат вә инәк терисидин тикилидиған болуп, әстәрлири қой вә өчкә терисидин қилиниду.

Моздузлуқта қоллинилидиған сайманлар вә материяллардин көн вә хурум, чәм, кесиш пичиқи (дәрәш), чоң кичик бигиз, йип-йиңнә, кова (рәхт түзәш саймини), пәрдаз калтики, ақ-қара мум, сирәч, қара гүл, әндизә вә қелип қатарлықлар бар.

Бүгүнки күнләрдә Қазақистанда моздузлуқ кәспини давамлаштуриватқан устамлар аяқ тикишкә қариғанда көпрәк аяқ ремонтчилиқи вә аяқ асраш хизмәтлири билән шуғуланмақта.

һалқа кәш, сәндәл қатарлық түрләргә бөлиниду. Өтүкләр асасән ат вә инәк терисидин тикилидиған болуп, әстәрлири қой вә өчкә терисидин қилиниду.

Моздузлуқта қоллинилидиған сайманлар вә материяллардин көн вә хурум, чәм, кесиш пичиқи (дәрәш), чоң кичик бигиз, йип-йиңнә, кова (рәхт түзәш саймини), пәрдаз калтики, ақ-қара мум, сирәч, қара гүл, әндизә вә қелип қатарлықлар бар. Бүгүнки таңда Қазақстанда бұл кәсіпті жалғастырып келе жатқан шеберлер аяқ киім тіккеннен оны жөндеумен көбірек айналысады.

FIRINCILIK NAVAYLIK NAUBAYHANASHI

Uygur sofralarının en temel yiyeceđi şpheziz ki ekmektir. Fırıncıların yaptıđı ekmekler "bazar neni" denilerek evde yapılan ekmeklerden ayrılır. Kylerde ve kırsal alanlarda ekmeđi tandır ve ocaklarda daha çok kadınlar yaparken, şehirlerde ekmekler fırınlarda yapılmaktadır ve fırıncılar da erkek olmaktadır. Gnmzde Uygurlar ekmek iin "nan", ekmek yapıp satan kiři iin "navay", bu meslek iin ise "navaylık" ifadesini kullanmaktadırlar. Uygurlarda "Ekmeđi kk fırıncı, çok bađırır" atasz vardır ki bu atasz fırıncının nemine dikkat eker. Fırıncılar, sabah erken vakitlerde tandırlarını yakarlar. Tandır ısınırken hamuru hazırlayıp ekmeklerini aarlar. Ardından ilk olarak toka, cvende, zađra gibi ununa ve řekline gre farklı isimler verilen ekmekleri, ardından samsa adı verilen ve iinde et bulunan brek tarzı yiyeceđi piřirirler. Gnn ilerleyen saatlerinde ise ekmeđe gre daha uzun zamanda piřen tavuk, kebab gibi eřitli yiyecekleri tandırda piřirirler.

yğırларның ә асаслиқ йемәклики шәк-шбһисизки нандур. Шәһәрләрдә навайлар яққан нан "базар нени" дәп атилиду вә өйдә яққан өйнинидин пәрқләндрилиду. Йеза қишлақларда аилиләрдә нанни тонурда вә очақларда көп һалларда аяллар яқса, шәһәрләрдә нанни әрләр тонурда яқиду вә әрләр навай болиду. йğırларда нан йеқип сетиш кәспи билән шуууланғучи кишини "навай", бу кәсипни "навайлиқ" дәп атайду. йğırларда "нени кичик навай бәк товлайду" қатарлиқ мақал-тәмсилләр болуп, навайниң йğır мәдәнийитидики орниниң муһимлиқини әкс әттриду. Навайләр сәһәр туруп, тонурға от яқиду. Тонур қизигәндин кейин нанниң хемирини һазирлап, нан растлайду. Әң аввал тоқач, жвәндә, зағра қатарлиқ унниң три, нанниң шәклигә қарап исим қоюлған нанларни яқиду. Кәйнидин гөш қийма селинған самса, гөшнан қатарлиқларни яқиду. Арқидин нанға қаригәнда узақрақ вақитта пишидиған тоху вә қавап қатарлиқ трлк йемәкликләр тонурда пишурилиду.

йğır дастарханында ең мол қолданылатын ас нан екені күмәнсіз. Наубайханашылардың пісірген нанын "базар наны" деп үйде пісірген наннан ерекшеленеді. Ауылдарда нанды тандырда немесе ошақта көптеген әйелдер бірігіп пісіреді, ал қалаларда нанды наубайханада пісіреді және наубайханашы ер адам болады. Бүгінде йğırлар нан пісіріп сататын адамды "наубайханашы", ал бұл кәсіпті "наубайханашылық" деп атайды. йğırларда "Наны кішкентай наубайханашы көп айғайлайды" деген сияқты мақал-мәтелдер бар, бұл мақалдар йğır мәдениетіндегі наубайханашы рөлінің маңыздылығын көрсетеді. Наубайханашылар таңертең ерте тұрып тандырға от жағады. Тандыр қызған кезде қамырды дайындап, нан жасайды. Одан кейін бірінші тоқаш, мөлшеріне және ұнына қарай әртрлі аты бар нандарды, ішінде еті бар брек сияқты самса деп атайтын трлі тағамдар пісіреді. Тстен кейін нанға қарағанда көп уақыт пісетін тауық, кәуап сияқты трлі тамақтарды тандырда пісіреді.

AŞÇILIK AŞPƏZLIK ASPAZDYK

Dnyada her milletin kendine has yeme-içme, saklama, pişirme ve aşıklık geleneđi vardır. Uygurların da yaşıdığı cođrafya, iklim, dini inancı ve örf adetleri kendilerini özg yeme-içme kltrn ortaya çıkarmıştır. Onların yeme-içme kltrnde eski dnemdeki hayvancılık ve çiftçiliđe bađlı yaşam byk etkiye sahip olmuştur. Uygurlar yiyecekleri ilk olarak kze gmp pişirmişler, ardından tandır, kmeçdan, tava, cimbil, kazanda pişirmişlerdir. Tandır geleneđi hala devam etmektedir.

Gnmzde en zengin mutfađa ve yemek çeşidine sahip olan Trk boylarından biri Uygurlardır. Uygurlarda "Boş çuval dik durmaz" ve "nce yemek, sonra sz" şeklinde yemeđin önemine ilişkin çok sayıda atasz mevcuttur.

Kçk yaşlarda geleneksel ortamlarda yetişmeye bařlayan aşıklar, ustalık dnemlerinde özellikle çeşitli toy ve řenliklerde, restoran ve otellerde Uygurlara has sayısız lezzetin sofralarda yerini almasını sađlamaktadır.

Dnyada her milltning zige has yemk-içmek, saklař, pişuruř v ařpzlik mdniti bardur. Uıyırларның яшиған жуđрапийилик муһити, һава килимати, диний етиқади v рп-адтлири уларның зиг хас йемк-içmek mdнийитини шкиллндргн болуп, кп хил амилларның тсириг учриған. Uıyırларның đ дслпт йемкликлири қоқас чоғда кмп пиşурулатти. Кейинч тонур, кмчдан, тава v жимбил қазанлардиму пиşурилидиған болди. Тонур йемкликлири һазирму истимал қилинип клмкт.

Uıyır таамлири тркий миллтлрning ичид етиш усули v тамақ трлири đ кп болған миллтлрдин бири болуп, "куруқ тағар р турмайду", "аввал таам, андин клам" қатарлиқ йемк-içmek муһимлиқини гвдилндргн мақал-тмсиллр Uıyırларның һаятиға сиңип кткн.

Кичик чеғидин башлапла сорунларда аш тамақ етишни гинип клгн ашпзлр, кейин устам болғандин кейин той-ткн, һейт-байрамларда ашхана, рестуран v мһманханиларда Uıyırларның згич лззтлик таамлирини дастиханларда намаян қилип бу арқилиқ Uıyır мднийитини тонуштурушта рол ойнап клмкт.

Dniеде р халықтың зине тн тамақ işip-jeu, сақтау, pişiru және аспаздық мдениеті бар. Uıyırлардың мір сргн жері, ауа райы, діни сенімі мен дет-ғрыптары здерине тн işip-jeu мдениетін қалыптастырды. Олардың тамақтану мдениетінде ески замандардағы ашылық пен егіншілікке байланысты мір сру дағдылары лкен орын алады. Uıyırлар тамақтарын алғашқы рет шоққа кміп pişirgen, содан кейін тандыр ошақ, кмеждан, таба, қазанда pişirgen. Тандыр ошақта pişiru дстрі лі де жалғасуда.

Bгінде ең бай асханаға және тағам трлерине ие болған Tрки халықтарының бири Uıyırлар. Uıyırларда "Бос қап тзу трмас" және "Биринші тамақ, содан соң схбат" сияқты тамақтың маңыздылығын крсететін те кп мақал-мтелдер бар.

Жас кезинен арнайы орталарда бастаған аспазшы, ас шебері болған кезінде той-думандарда, мейрамхана мен қонақ йлерде ртрлі тамақ трлерін жасап, зінің шеберлігімен Uıyırлардың дмді тағамдарын жасау арқылы дастарханды толтырады және Uıyır мдениетін таныстырады.

SÜPÜRGEÇİLİK SÜPÜRGIÇILIK СЫПЫРТҚЫ ЖАСАУ

Süpürge yapıldığı malzameye göre çiğ süpürge, çalı süpürgesi, şivak (bir tür bitki), kırmızı süpürge, mısır süpürgesi gibi isimlerle adlandırılır. Süpürge çiftçilik ve günlük yaşamda önemli bir temizlik aracı olup onun yapılış şekli belirli büyüklükteki demir veya bakırdan yapılan tongaya yeterli saman veya bitki teli yapıştırılıp dikildikten sonra demir kazığa tongaya dikilen saman veya bitki telin tam ortasına yerleştirilip dikilir. Kazığın baş tarafına vurularak kazık iyice sağlamlaştırılır. Sonra sağlamlaşan kazık çot veya baltanın sapı ile yavaş yavaş arkasına vurularak çevrilir. Kazığın dönmesinden hasil olan otun teli arasına dikilip girdirilir. Bu esnada birkaç defa vurma ve girdirme tamamlandıktan sonra önceden hazırlanan deste tıpkı kazığın sağlamlaştırıldığı gibi sağlamlaştırılır. Süpürge yapıldıktan sonra bitkinin uç kısmı, ateşe tutulur ve püskülleri yakılır. Sonra oturak yerden belirli bir aralıkta yukarı kaldırılıp ip ile süpürge otu veya bitki telin kolayca kırılmaması için dikilir.

Süpürge, süpürge yasalған материялиға асасән чиғ сүпүргә, тивилға сүпүргә, шивак, қизил қонақ сүпүргиси дәп түрләргә бөлүниду. Сүпүргә деһқанчилиқ әмгики вә турмушимизда кәм болса болмайдиған тазилиқ қорали болуп, униң ясилиш усули муәййән чоңлуқтики төмүр яки симдин қилинған тоңқиға (илгири әждадиримиз хам тасмидин тоңқа қилған дейилиду) патқудәк чиғ яки тивилға телини чиңдап тиқивалғандин кейин, тәтүр қозуқ (бу ачимақ бадриниң бир ачиси азрақ қалдурулуп кесиветилип, кесилмиған ачиси учлуқ қилинип ясилидиған сүпүргә яшаш жабдуқи) ни тоңқиға тиқивалған чиғ яки тевилға телиниң дәл оттурисиға тоғрилап тиқип, тәтүр қозуқниң беши ташқа урулуп қаттиқ қеқилиду. Андин қеқилип чиңиған тәтүр қозуқ чот яки палтиниң чулдиси билән аста арқисиға уруп яндурулиду. Тәтүр қозуқниң йенишидин һасил болған бошлуқни қоғлап, алдин тәйярланған чиғ яки тевилға тели тоңқиға аввал киргүзүлгән чиғ яки тевилға тели арасиға тиқип киргүзүлиду. Мушу тәриқидә бир қанчә қетим қеқиш, киргүзүш тамамланғандин кейин, алдин улап тәйярланған дәстә худди тәтүр қозуқ қеқилғандәк қеқилип саплиниду. сүпүргә бу һаләткә кәлгәндин кейин чиғ отқа тутулуп, чиғниң сақаллири көйдүрүлиду. Андин тоңқа төвинидин муәййән арилиқ қалдурулуп шойна йип билән чиғ яки тевилға телиниң асан сунуп кардин чиқмаслиқи үчүндүр.

Сыпыртқы жасалатын материалына қарай шикі сыпыртқы, бұтақтардан жасалған сыпыртқы, қызыл сыпыртқы, жүгері сыпыртқысы сияқты атаулары бар. Сыпыртқы диханшылар мен күнделікті өмірде қолданатын тазалық құралдарының бірі, оның жасалуы белгілі бір мөлшеріне қарай темір немесе бақырдан жасалған тонғаяға жеткілікті сабан жабыстырып тіккеннен кейін темір қазыққа тонғая тігілген сабан немесе өсімдік сабын дәл ортасына орналастырып тігеді. Қазықтың бас жағына орналастырып қазық жақсылап бекітіледі. Содан кейін берік қазық биік бірнәрсемен немесе балтаның сабымен ақырындап артына ұрып аударады. Қазықтың бұрылуынан пайда болған отын бұтақтардың арасына тігіп кіргізеді. Бұл бөлікте бірнеше рет бұрып және кіргізіп біткеннен кейін бұрын дайындалған байлам дәл қазықтың бекемдігіндей етіп беріктейді. Сыпыртқы жасалып біткеннен кейін өсімдіктің ұшынан ұстап, отта ұстайды және шыбықтарын жандырады. Содан кейін жерден белгілі бір биіктікте көтеріп жіппен сыпыртқының сабы оңай сынбасын деп тігеді.

TERZİLİK TIKKCHILIK TİGİNŞİLİK

Gıysi biip diken kimse, dikiŇi anlamına gelen terzi deri, kumaŇ ve buna benzer Ňeylerden erkek veya kadın elbisesi biip diken kimsedir. Uygurlar terziyi "tikimi", bu mesleđi de "tikimilik-tikkiilik hner-seneti" Ňeklinde adlandırmaktadırlar. Terzilik, tarihi ok eskilere dayanan bir meslektir. Ancak diđer geleneksel meslekler gibi, gnmzde Uygurlar arasında da bu mesleđin icrası azalmıŇtır.

Kazakistan'da mesleđi devam ettiren az sayıda terzi, genellikle in'den gelen ipek kumaŇlardan geleneksel Uygur kıyafetlerini dikmektedirler. Gnmzde zellikle geleneksel Uygur danslarını icra eden kiŇi veya grupların elbiselerini, snnet ve dđn kıyafetlerini, zel gnlerde giyilen geleneksel kıyafetleri diken terzilerin sayısı olduka azalmıŇtır.

Кийим кечклрни кесип тиккчилр тер, рхт в шуниға охшаш материаллардин р яки аяллар кийим кечклирини кесип тикидиған болуп, улар тиккчи яки тикимчи дп атилиду. Бу хил хнр ксип тиккчилик хнр снители дп атилиду. тиккчиликни тарихи узун болуп, хазирки кнд баша қол хнрвнчилик ксиплириг охшаш бу хил ксип билн шуғуллаңғучилар азийип бармақта. Нвтт қазақистанда уйғурлар арасида бу хил ксипни давамлаштуруп келиватқанлар, хитайдин клтрлгн йипк рхтлрдин уйғур пасондики кийим кечклрни тикиш билн шуғуллаңмақта. Бгнки кнд тиккчилр пқтла бир қисим миллий уссул в сн кийим кечклирини яки снт группилирини оюн кийимлири , снт той в той кийимлири, мурасимларда кийилидиған нниви кийим кечклрни тикиш билнла чклинип қалған.

Киимди пиŇип, тери, мата жне осыларға ұқсайтын материалдарды қолданып, еркек немесе йел киимдерин тигтин адамдарды тигинши деп атайды. ygrlar оны "тигинши", ал бл ксипти "тигиншилик" деп атайды. Тигиншилик ксипинин тарихы те ертеден бастау алатын бир мамандық. Бирақ баса мамандықтар сияқты бгинки кни ygrlar арасында да бл ксиппен айналысатындар азайған. Қазақстанда да бл мамандықпен айналысатындар аз, негизинде Қытайдан келтин жибек маталардан ygr ұлттық киимдерин тигди. Бгинде ерекше ұлттық ygr билрин билйтин кии немесе топтарды кйлектерин, сндеттеу немесе той киимдери, ерекше кндрде китин ұлттық киимдерди тигтин тигиншилер саны айтарлықтай азайған.

HALK MİMARİSİ ХЭЛҚ БИНАКАРЛИҚИ ХАЛЫҚ СӘУЛЕТІ

Velivay (Vali Bay) Mescidi

Almatı bölgesinde yer alan tarihi şehirlerden biri Yarkent'tir. Yarkent, Çin sınırında bulunan ve devlet işlerinde önemli olan bir yerleşimdir. Yarkent'e ilk defa gelen kişinin hemen dikkatini çeken yapı ise "Vali Ahun Mescidi"dir. Mescidin mimari yapısını Çinli Hong Ping tasarlamıştır. 1887 yılında mescidin yapımına ilişkin toplantılar yapılmış ve mescidin inşası için yardım toplanmaya başlanmıştır. Yardıma ilk destek verenlerden biri o dönemde yönetici ve ünlü bir esnaf olan Vali Ahun Yoldaşev olmuştur. Yoldaşev aynı zamanda mescidin inşası sürecinde etkin rol aldığı için mescide onun adı verilmiştir. Yoldaşev, mescidin inşası için birçok ülkeden yüzden fazla ustayı toplamış, daha sonra ekip başı olan mimar Hong Pick'in talimatıyla faklı mimari kültürünü birleştiren mescidin inşasına başlanmıştır. Yarkent şehrine 200 kilometre uzaklıktaki Ketpen (Ketmen) dağından meşe ve çam tomrukları getirilmiş, bunlar kuruduktan sonra üzerine süsleme ve bezemeler yapılmış ve mescidin inşası başlamıştır. Önceden hazırlanan inşaat malzemeleri çivi kullanılmadan birleştirilip 1892 yılının yazında tamamlanmıştır. Mescidin en büyük bölümü yaklaşık

Вәлибай Мәсчити

Алмата бөлгисидики тарихи шәһәрләрдин бири Яркәнттур. Яркәнт, Хитай чигрисидики, дөләт ишлирида муһим йәр тутидиған бир йәр. Яркәнткә тунжи қетим кәлгән кишиниң дәсләп диққитини жәлип қилидиған бинакарчилик қурулуши "Вәли Аһун Мәсчиди" болуп, мәсчитниң мимари қурулушини Хитай һоң Пиң лаһийәлигән. 1887-йили мәсчитниң қурулишиға мунасивәтлик йиғинлар ичилған вә мәсчитни қуруш учун ярдәм топлашқа башланған. Ярдәмгә дәсләп қол узатқан кишиләрниң бири, шу вақитлардики һөкүмдарлардин, даңлиқ қол-һүнәрвән Вәли Аһун Йолдашивдур. Йолдашив у вақитларда, мәсчит қурулишида актив рол ойниғанлиқи учун мәсчиткә униң исми қоюлған. Йолдашив, мәсчитниң қурулуши учун нурғун дөләтләрдин, йүздин артуқ устини топлиған, кийин йол көрсүтиши билән, пәриқлиқ мимарлиқ мәдинийитини бирләштургән мәсчитниң қурулушиға башлиған. Улар Яркәнт шәһригә 200 километир узақлиқтики Кәтпән (кәтмән) теғидин қийин вә қарғай яғачлирини әкәлдүргән. Буларни

Валибай Мешіті

Алматы облысында орналасқан көне тарихи қалалардың бірі – Жаркент. Ол көрші Қытай мемлекетімен шекаралас жатқан мемлекеттік маңызы бар аймақ. Жаркентке алғаш келген адамның назарын бірден өзіне аударатын, қаланың қақ ортасында орналасқан ерекше ғимарат бар. Ол – «Вали Юлдашев» мешіті. Мешіт қытайлық сәулетші Хон Пикенің жобасы бойынша салынған. 1887 жылы мұсылман қауымының жиналысының бірінде мешітті салу үшін қаражат жинау жөнінде шешім қабылданды. Басты демеуші және ұйымдастырушы бірінші гильдияның көпесі Вали Ахун Юлдашев болды. Ол басты жарнаны салды. Ойлаған ойды іске асыру үшін бүкіл өлкеден жүзден астам шебер құрылысшыларды жинады. Осылайша, бас сәулетші Хон Пиктің нұсқаулығымен бойына бірнеше елдің мәдениетін біріктірген мешіт құрылысы басталып кетеді. Жаркент қаласынан 200 шақырым жердегі Кетпен тауынан емен, қарағай бөренелері әкелінгеннен кейін ұзақ кептіріп, түрлі ою-өрнектер салып, құрылыс материалдарын алдын ала дайындаған. Алдын ала

bin kişilik olup binanın duvarları tomruklardan inşa edilmiş, çatısı ise teneke ile kapanmıştır. Mescidin içinde 122 tomruktan oluşan sütun yer almakta olup yapının içi hat sanatı ile yazılmış levhalarla ve milli motiflerle bezenmiştir.

Mescidin yerleştiği alanda bir ana kapı, küçük bir cami, medrese, büyük Cuma Mescidi (Velivay Mescidi), kerpiçten yapılan süslü duvarlar ve küçük kapılar vardır.

Mescidin avlusunun kuzey-doğu kısmında küçük bir ağıl, güneyinde ise medrese yer almaktadır. Birçok doğal afete rağmen ayakta kalmayı başaran mescit, günümüzde tüm ihtişamını korumaktadır.

курутқандин кийин үстини бизәп, ясап, мәсчитниң қурулишиға башлиған. Алдин һазирланған қурулуш матирияллири миһ ишләтмәй туруп бирләштүрүлүп 1892-йили язда тамамланған.

Мәсчитниң әң чоң қисми, аз кәм миң кишилик болуп, бинаниң тами билән инша қилинған, торуси болса түнкә билән қапланған. мәсчитниң ичидә 122 танә түрүк бар болуп, қурулушниң ичи һәсүн хәтләр билән йизилған ләвһәләр вә милли мотивлар билән бизәлгәндур.

Мәсчитнң әтрапиға бир дәрваза, кичик бир мәсчит, мәдирис, чоң жүмә мәсчители (Вәлибай Мәсчители), һам қиштин ясалған бизәклик тамлар вә кичик ишикләр жайлашқан.

Мәсчитниң һойлисиниң шәрқи шимал қисмида кичик бир иғил, жәнубида болса бир мәдирис бар болуп, нурғунлиған тәби апәтләргә қарши сақ қалған мәсчит, бүгүнки күнләрдимү өз сәлитини намайән қилип турмақта.

дайындағанқурылыс материалдары бір шегесиз құрастырылып, 1892 жылдың жазында жұма мешіті бой көтереді.

Оның басты залына мындаған адам саяды, көп жерлерінде ағашқа қашап ою жасалған.

Кешеннің жалпы жобасына бас қақпа, күнделікті бес уақыт намаз оқылатын кіші мешіт, медресе, үлкен жұма мешіті, күйдірілген көк кірпіштен қаланған сәнді дуал қоршау және шағын қақпалар енді. Бас мешіттің көне қытай үлгісінде қос қабатты қайқы бел шатыры 122 бөрене бағаналарға бекітілген.

Мешіт ауласының солтүстік-шығыс жағында кішкентай аула, ал оңтүстік жағында медресе бар. Мешіт көп нәрсені бастан кешіріп, заманның небір қиыншылықтарына төтеп берді.

КАУНАКЛАР МАТИРИЯЛЛАР ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

Sözlü Kaynaklar/Afzaki Mатирияллар/Aуызекі деректер

- Abdulkeyyum Kudus İliyov, 1957, Yarkent.
 Abdulkadir Seyidov, 1960, Yarkent.
 Abdullahcan İsmayil, 1949, Gulca.
 Abdusalam Aliyev, 1961, Yarkent.
 Abdusalam Muhpolov, 1924, Pencim.
 Abdumutellip Magametov, 1970, Pencim.
 Ablikim Muhpolov, 1963, Pencim.
 Ablet Kemalov, 1961, Gulca.
 Adilcan Niyazov, 1955, Gulca.
 Akbarcan İsmailcanov, 1972, Pencim.
 Akhmet Akhat, 1954, Gulca.
 Alişir Halilov, 1970, Almatı.
 Ayaulym Nurgozha, 1996, Almatı.
 Ayimgül Tairova, 1947, Gulca.
 Bahtiyar Rehmidinov, 1985, Çilek.
 Basit Hudaberdiyev, 1928, Çilek.
 Bibinur Camahunova, 1956, Bişkek.
 Büvi Roziyeva, 1949, Pencim.
 Cemşitcan Roziahunov, 1950, Bayseyit.
 Cuharbüvi Baratova, 1916, Almatı.
 Damir Molutcan oğlu Shamahunov, 1996, Pencim.
 Dias Kurban Zaripoğlu, 1939, Koram.
 Dilberim Roziyeva, 1992, Pencim.
 Dilşad Nasırov, 1959, Urumçi.
 Dilyaram Şamşidinkızı Ayupova, 1995, Almatı.
 Emin Muminoğlu Nasırov, 1935, Çilek.
 Ekrem Osmanoğlu Sadiri, 1940, Koram.
 Elvira Mahsumkızı Molotova, 1976, Almata.
 FadimaYusupova, 1959, Gulca.
 Gulşat Şaiknova, 1984, Kızılorda.
 Gulzara Avutova, 1962, Uygur Nahiyesi.
 Gulbahrem Mahsumkızı Molotova, 1962, Almata.
 Gülihacim Jilemova, 1938, Gulca.

Güljamal Ametbakieva, 1975, Almatı.
 Güzel Kurbançankızı Roziyeva, 1985, Çilek.
 Güzelim Tairova, 1976, Pencim.
 Güzelya Aznabakieva, 1989, Almatı.
 Haşimcan Kurban Asimoğlu, 1957, Çilek.
 Hudaberdiyev Basit, 1928, Çilek.
 İbrahim Turgan Oğlu Karayev, 1959, Koram.
 İldar Abdullayev, 1988, Uygur Rayonu.
 İlnur İliyeva, 1952, Gulca.
 İlyas Sagıyev, 1963, Yarkent.
 İmin Muminoğlu Nasırav, 1935, Gulca.
 Jarkın Suleymenova, 1963, Kızılorda.
 Kamunar Tursunov, 1990, Panfilov Nahiyesi.
 Kommunar Avutov, 1937, Uygur Nahiyesi.
 Koçali Halis Oğlu Sosenov, 1959, Koram.
 Mahinur Ayipova, 1954, Yartkent.
 Mahirem Kerimova, 1977, Çilek.
 Maksuthan Amanjanulu Jakıp, 1959, Doğu Kazakistan.
 Malinyam Avalova Göçer, 1989, Uygur Nahiyesi.
 Marat Noruzov, 1960, Çilek.
 Marat Sadırov, 1941, Almatı.
 Marpugat Veliyeva, 1943, Gulca.
 Medaniyet Eyupova, 1954, Gulca.
 Mehemmet Ramizan, 1963, Yarkent.
 Mesumcan Roziahunov, 1953, Bayseyit.
 Mihray Yakubova, 1969, Pencim.
 Mihrinisa Tohtiyeva, 1938, Gulca.
 Mihrullah Tevekkül, 1989, Kargar.
 Mirvanem İlahunova, 1958, Yarkent.
 Mirvanem İlahunova, 1985, Yarkent.
 Mukaidaisi Muhetaer Altunbaş, 1991, Kaşgar.
 Nurmehemmet Ramizan, 1963, Yarkent.
 Padime Yusupova, 1959, Gulca.
 Rahilem Muzeppeva, 1947, Gulca.
 Rahmetcan Mihrat Bahrimcanoğlu, 1998, Emgeççi Kazak Nahiyesi.
 Rehimcan Roziyev, 1964, Yarkent.
 Rehimcan Tursun Oğlı Kurbanov, 1964, Pencim.
 Rızvangül Bakıyeva, 1961, Yarkent.
 Ruslan Uyguroğlu Arziyev, 1961, Uygur Nahiyesi.
 Ruşengül Türkistan Kızı Tohtahunova, 1972, Tuzdubastau.

Saadet Mesum, 1950, Kargas.
 Sepiyem Kasımova, 1947, Gulca.
 Suhridin Mansurov, 1991, Pencim.
 Şariphan Hacı Nurcanulı Turganov, 1946, Karaşa.
 Şemsiddin Niyazov, 1952, Pencim.
 Şamşidin Olalimoğlu Ayupov, 1966, Almatı.
 Şemsinur İslamova, 1947, Gulca.
 Şevket Nazarov,
 Şavkat Niyazoğlu Umarov, 1965, Almata.
 Şiringül İslamova, 1965, Almatı.
 Tamara İzmahkızı Saydimova, 1957, Gulca.
 Taşpolat Sametov, 1939, Yarkent.
 Tudahun Kenciyev, 1939, Korgas.
 Tudihan İskender, 1946, Gulca.
 Tursunali Kalioğlu Kafaş, 1965, Koram.
 Tursunay Ayşe Kızı Taipova, 1942, Gulca.
 Tursunay Roziyeva, 1953, Pencim.
 Venera Vahuzotava, 1985, Uygur Nahiyesi.
 Yalkuncan Tairov, 1984, Pencim.
 Zahide Kurbançan Yakubov, 1966, Pencim.
 Zeynep Büvi İslamov, 1970, Almatı.
 Zorebuvi Tursunkızı Autova, 1955, Uygur Nahiyesi.
 Zulfiyem Kurbankızı, 1976, Yarkent.
 Zuptinay Roziyeva, 1960, Gulca.

Yazılı Kaynaklar/Язма Материаллар/ Жазба деректер

Clark, Willeam; Kamalov, Ablet (2004), "Uighur Migration Across Central Asian Frontiers", *Central Asian Survey*, pp. 167-182.
 Kamalov, Ablet Kayumoviç (2016), *Kazakstan Uygurları, Kazakstan Halkı Assambleyası, Astana*.
 Zulpikar, Mesumcan (2010), *Uygur Örp-Adetliri, Almatı*.
 Baratova, G. S. (1987), "Geografiya Rasseleniya i Dinamika Çislennosti Uygurov na Territorii Kazakstana na Rubeje XIX-XX vv.", *Voprosi İstorii i Kulturi Uygurov, Alma-Ata, Nauka*, s. 81-97.
 Batarova, G.S (1994), "Uygurı v Kazakstane i Sredney Azii v XIX-XX. vv (Dinamika Çislennosti)", *İzevstiya, Seriya Obşestvennih Nauk*, S. 6, s. 16-19.
 İnayet, Alimcan (2004), "Uygurlarda Nevruz", *Türk Dünyası Nevruz Ansiklopedisi, AKM Yayınları, Ankara*.
 İsmail, Osman (1994), *Uygur Helk Eğiz Edebiyatidiki Janirlar, Şıncañ Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı, Ürümçi*.
 Hebibulla, Abdurehim (2000), *Uygur Etnograpiyisi, Şıncañ Halk Neşriyatı, Ürümçi*.
 İsmail, Osman (1998), *Helk Eğiz Edebiyatı Hekkide Omumiy Bayan, Şıncañ Halk Neşriyatı, Ürümçi*.
 Gönel Sönmez, Tugba (2017), *Uygur Meşrepleri Üzerine Bir İnceleme, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Nevşehir*.

UYGURLARIN
SOMUT OLMAYAN
KULTUREL MIRASI
Kazakistan Ornegi

Уйғурларниң
ғайри мадди
мәдәнийәт мираси
Қазақистан өрнеки

Ўйғырлардың
материалдық емес
мәдени мұрасы
Қазақстан бойынша

UYGURLARIN
SOMUT OLMAYAN
KÜLTÜREL MİRASI
Kazakistan Örneği